

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ
SLAVYAN
UNİVERSİTETİ

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ **QURULTAY: 100**

TARİXƏ NƏZƏR

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

**G.F.Əliyeva, N.S.Novruzova, T.A.Quliyev,
E.Ə.Şükürlü, A.E.Ələkbərova, Z.İ.Qasımova**

**BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY 100:
TARİXƏ NƏZƏR**

*Bakı Slavyan Universiteti Elmi Şurasının
10 iyul 2026-cı il tarixli (Pr.№ 11) iclasının
qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur*

Bakı – 2026

Elmi redaktor:

akademik Nizami Cəfərov

Rəyçilər:

Eldar Piriye

filologiya elmləri doktoru, professor

İkram Qasimov

filologiya elmləri doktoru, professor

Minəxanım Təkləli

filologiya elmləri doktoru, professor

Qətibə Mahmudova

filologiya elmləri doktoru, dosent

Birinci Türkoloji Qurultay 100: tarixə nəzər. Kollektiv monoqrafiya.
Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2026, 288 səh.

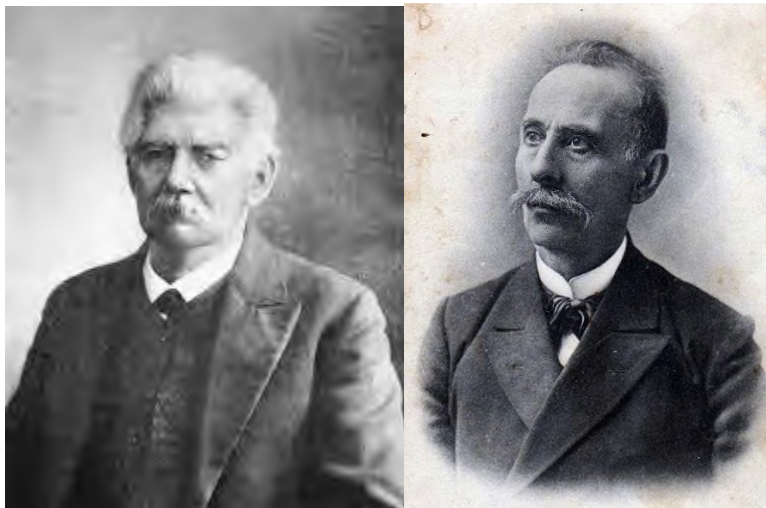
Kollektiv monoqrafiya 1926-cı il 26 fevral – 6 mart tarixlərində Bakı şəhərində keçirilmiş I Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinə həsr olunmuşdur. Kitabda I Türkoloji Qurultayda müzakirə edilən nəzəri dilçilik məsələləri, türk areal dilçiliyinə dair problemlər qurultay iştirakçılarının məruzələri əsasında təhlil edilmiş, görkəmli türkoloqların qurultaydakı rolu göstərilmiş, həmçinin qurultayla bağlı Azərbaycan mətbuatında dərc olunmuş yazılara şərh və izahlar verilmişdir.

Kitab dilçi-türkoloqlar, magistrantlar, doktorantlar və digər mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

DOI: <https://doi.org/10.36719/0883/2026>

ISBN 978-9952-617-07-8

© Bakı Slavyan Universiteti, 2026

V.V.Radlov

İ.Qaspiralı

1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilən I Türkoloji Qurultay Vasili Vasilyeviç Radlov və İsmayıl bəy Qaspiralının - görkəmli türkoloq alimlərin şərəfinə keçirilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

I Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	6
Giriş	9
I HİSSƏ. I TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA NƏZƏRİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ	31
I Türkoloji Qurultayda türk dillərinin öyrənilməsi məsələsi (Gülnarə Əliyeva)	32
I Türkoloji Qurultayda N. Poppenin altayşünaslıq konsepsiyası: tarixi və nəzəri təhlil (Teyyub Quliyev)	60
Professor Bəkir Çobanzadənin I Türkoloji Qurultayındakı məruzəsi (Nuridə Novruzova)	82
A.Baytursunun (Baytursunoğlunun) türk dillərində termin yaratmaq konsepsiyası (Nuridə Novruzova)	103
II HİSSƏ. I TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA TÜRK AREAL DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ	115
Mesaroş və Birinci Türkoloji Qurultay: Anadolu-Balkan türklərinin etnoqrafik irsinin tədqiqi (Gülnarə Əliyeva)	116

Teodor Menzel və I Türkoloji Qurultay (Gülnarə Əliyeva)	128
III HİSSƏ. I TÜRKOLoji QURULTAY GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN VƏ MƏTBUATIN GÖZÜ İLƏ	139
Akademik V.V.Bartold və I Türkoloji Qurultay (Elşən Şükürlü)	140
I Türkoloji Qurultayda ortaq türk dili məsələsi (Nuridə Novruzova)	162
S.Y.Malov və I Türkoloji Qurultay (Afət Ələkbərova)	181
I Türkoloji Qurultay Azərbaycan mətbuatında (1922-1929) (Ziyafət Qasımova)	196
I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın qətnamələri	253
Qurultay nümayəndələrinin siyahısı	266
Kitabın xülasələri (Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərində).....	276

**I TÜRKOLOJİ QURULTAYIN 100 İLLİK YUBİLEYİNİN
KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN**

SƏRƏNCAMI

2026-cı ilin fevral ayında Bakı şəhərində I Türkoloji Qurultayın təşkilinin 100 ili tamam olur.

I Türkoloji Qurultay ortaq zəngin keçmişə və qədim irsə malik türk xalqlarının mədəni integrasiyasında mərhələ yaratmış müstəsna əhəmiyyətli hadisələrdəndir. Beynəlxalq miqyaslı bu unikal elmi forumda türkologiyanın ən aktual məsələləri geniş və sistemli müzakirə obyektinə çevrilmiş, türk dünyasının dili, tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin gələcəyi ilə bağlı

vacib qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikası əsasında vahid ümumtürk əlifbasına keçilməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Bakı şəhəri XX əsrin əvvəllərindən intellektual həyatın yüksək səviyyəsi ilə seçildiyi və dünya türkologiyasının nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanındığı üçün I Türkoloji Qurultaya ev sahibliyi etmişdir. Türk respublikaları arasında yeni əlifbanın ilk kütləvi tətbiqinə məhz Azərbaycanda başlanılması isə hələ XIX əsrdən etibarən burada mütərəqqi düşüncəli ziyalıların əlifba islahatı uğrunda apardıqları ardıcıl mübarizənin nəticəsi idi.

I Türkoloji Qurultayda səslənən başlıca fikir və müddəaların həyata keçməsinin qarşısı az sonra bolşevik rejiminin və sovet totalitar idarə üsulunun yaratdığı maneələrlə sərt formada alınmış, qurultay nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti 1930-cu illər repressiyasına məruz qalmış, bununla da türkologiyanın inkişafına olduqca ağır zərbə vurulmuşdur. Yalnız ötən əsrin sonlarında əldə etdikləri milli müstəqillik türk xalqlarının mənəvi dirçəliş yollarını işıqlandırmış, mühüm problemlər sırasında latın qrafikalı ümumtürk əlifbasının tətbiqini bir daha aktuallaşdırmışdır.

I Türkoloji Qurultayın vaxtilə irəli sürdüyü bir çox ideyalar müasir şəraitdə uğurla gerçəkləşdirilir. Türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanılmışdır. Türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır. 2025-ci il oktyabrın 6–7-də Qəbələ şəhərində keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatı Dövlət Başçılarının 12-ci Zirvə Görüşünün Bəyannaməsində I Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi çağırışının öz əksini tapması bunun daha bir təzahürüdür.

Birinci Türkoloji Qurultay 100

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycanın və bütövlükdə türk dünyasının XX əsr elmi-mədəni həyatının parlaq səhifəsini təşkil etdiyini nəzərə alaraq, I Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsinin təmin olunması məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə I Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 22 oktyabr 2025-ci il

GİRİŞ

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay Türk dünyası üçün daşdığı siyasi önəm və elmi miqyasına görə böyük tarixi dəyərə malikdir. Təşkil olunmasından bir əsr ötən bu mötəbər forum türk xalqlarının taleyində mühüm rol oynamış müstəsna bir mərhələ kimi hər zaman yüksək qiymətləndirilmişdir.

Qurultayın çağırılması ideyası hələ 1923-cü ildə yaranmışdı. Həmin dövrdə N.Nərimanovun ərəb qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi və Sovet İttifaqında yaşayan türk xalqlarının ortaq bir əlifbaya keçməsi ilə bağlı mülahizələri tez-tez gündəmə gəlirdi. Belə bir sosiomədəni mühitdə türk xalqlarının qarşılaşdığı bir sıra fundamental problemləri müzakirə etmək məqsədilə ümumi bir forumun təşkili getdikcə aktuallaşırdı. Nəticədə, XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda türkoloji tədqiqatların sürətli inkişafı I Bakı Türkoloji Qurultayının keçirilməsi ilə yekunlaşdı.

I Bakı Türkoloji Qurultayı hər şeydən əvvəl fundamental elmi əhəmiyyətə malik bir hadisə idi, lakin onun keçirildiyi zaman kəsiyi həm də regional siyasi tarixin olduqca mürəkkəb bir mərhələsinə təsadüf edirdi. Bu forum çağdaş türkologiya elminin yeni inkişaf dönməsinin başlanğıcı sayılır. Qurultayda müzakirə edilən məsələlərin xarakteri və iştirakçıların coğrafi miqyası göstərir ki, XX əsrin əvvəllərindən etibarən türkologiya siyasi müstəviyə çəkilməklə bərabər, həm də özünün elmi-metodoloji istiqamətini dəyişmişdir. Bu səbəbdən I Türkoloji Qurultaya həm siyasi, həm də elmi aspektlərin kəsişdiyi bir hadisə kimi yanaşmaq lazımdır. Forumda türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi və etnoqrafiyasının tanınmış tədqiqatçıları ilə yanaşı, dövrün nüfuzlu

dövlət xadimlərindən və sovet ideologiyasının rəhbərlərindən biri olan A.V. Lunaçarskinin iştirakı, eləcə də rəyasət heyətinə seçilməsi təsadüfi xarakter daşıyırdı. Sözügedən toplantını sovet ideologiyasının “milliləşdirmə” xətti ilə maskalanmış bir layihəsi kimi qiymətləndirən yanaşmalar tamamilə əsassız deyildir. Sonrakı tarixi gedişat da sübut etdi ki, kütləvi siyasi repressiyalardan əvvəl belə bir irimiqyaslı tədbirin təşkilində sovet strategiyasının xüsusi ideoloji məqsədləri var idi. Qurultaydan qısa müddət sonra Türk dünyasının ziyalı elitesi kütləvi şəkildə məhv ediləcək, formalaşmış elmi potensial sıradan çıxarılacaq, əlifba sistemləri məcburi qaydada dəyişdiriləcək və bütöv bir coğrafiya olan Türkistan inzibati-geopolitik parçalanmaya məruz qalacaqdı.

I Türkoloji Qurultayda türk xalqlarının taleyüklü problemləri geniş müzakirə olunmuş və yekunda mühüm tarixi qərarlar qəbul edilmişdir. Forumda əlifba islahatı, orfoqrafiya, terminologiya, tədris-metodika, türk dillərinin təsnifi və onların qonşu dillərlə əlaqələri kimi fundamental mövzular ətrafında ortaq

razılıqlar əldə olunmuşdur. Bununla yanaşı, yazı dili, ortaq ədəbi dil konsepsiyası, ulu dil və türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərinə dair konseptual məqamlar diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Qurultay çərçivəsində türk xalqlarının etnoqrafiyası, qədim yazılı abidələri, dialektlərin araşdırılması və ortaq yazı sisteminin yaradılması mövzusunda dəyərli məruzələr dinlənilmiş, aparılan elmi diskussiyalar bu sahələrin gələcək perspektivlərini müəyyən edən rəsmi qərarların qəbulu ilə nəticələnmişdir.

I Bakı Türkoloji Qurultayı, eyni zamanda, Azərbaycan türkologiyasının qlobal miqyasdakı nüfuzunu və strateji mövqeyini nümayiş etdirirdi. XX əsrin əvvəllərində Bakının aparıcı bir elmi mərkəzə çevrilməsində onun əlverişli coğrafi və geopolitik mövqeyi mühüm rol oynamışdır. Türkistandan Türkiyə Cümhuriyyətinə, Güney Azərbaycanına, eləcə də İraq və Suriya türklərinin məskunlaşdığı bölgələrə uzanan yolların kəsişməsində məhz Bakı dayanırdı. Krım və Qazana coğrafi yaxınlığı ilə bərabər,

Qafqaz coğrafiyası üçün də əsas elmi-mədəni mühit formalaşdıran bu şəhər, dövrün ümumi türkoloji beyin mərkəzi statusunu daşıyırdı.

Qurultayın çağırılması təşəbbüsü rəsmi olaraq ilk dəfə 1924-cü ildə Azərbaycan SSR hökuməti tərəfindən SSRİ rəhbərliyinə təqdim edilmişdir. SSRİ hökumətinin Türkoloji Qurultayın təşkili barədə yekun qərarından altı ay əvvəl, latın əlifbasına keçid prosesinin tənzimlənməsi zərurəti Birinci Azərbaycan Yerli Diyarşünaslıq Qurultayında, eləcə də SSRİ Elmlər Akademiyası və Ümumittifaq Şərqşünaslıq Birliyində irəli sürülmüşdü. Bu məqsədyönlü hazırlıqların nəticəsi olaraq, 1925-ci ilin avqustunda SSRİ Xalq Komissarları Şurası Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının çağırılması haqqında rəsmi qərar qəbul etdi.

SSRİ Xalq Komissarları Şurasının qərarı ilə Qurultayın çağırılmasına hazırlıq məqsədilə təşkilat komissiyası yaradıldı. Komissiyanın tərkibinə Səməd Ağamalıoğlu (sədr), M. Pavloviç, H. Cəbiyev, V. Bartold, A. Samoyloviç, C. Qorxmazov, Q. Broydo, N. Törəqulov, A. Zifeld, Ə. Fitrət, B. Çobanzadə, N. Aşmarin, İ. Odabaş, Q. Novşirvanov, Ə. Baytursunoğlu və H. Yusifzadə seçildilər. Təşkilat komissiyası Qurultaya hazırlıq çərçivəsində görülən işləri mütəmadi işıqlandırmaq üçün xüsusi “Xəbərlər” məcmusunu nəşr etdirirdi.

Bakı şəhərinin o dövrün türkoloji mərkəzlərindən birinə çevrilməsində yerləşdiyi coğrafi mövqenin də rolu vardı. Türkoloji Qurultay çağırmaq ideyası gücləndikcə onun nə zaman və harada keçirilməsi məsələsi də gündəmə gəlirdi.

Mənbələrdə Qurultayın məhz Bakı şəhərində keçirilməsinin səbəbləri müxtəlif cəhətlərdən əsaslandırılır. Tədbirin keçirilməsi üçün təklif olunan digər şəhərlər (Leninqrad və Kazan) ilə

müqayisədə Bakı həm coğrafi mövqeyi, həm də mədəni-intellektual səviyyəsinə görə daha münasib məkan hesab edilirdi. Belə bir forumun bilavasitə türk respublikalarından birində təşkili vacib şərt idi. Bu mənada Leninqrاد həm türk bölgəsi olmaması, həm də coğrafi mövqeyinin uzaqlığı səbəbindən uyğun sayılmadı. Kazan isə tarixi türk mərkəzlərindən biri olsa da, həmin dövrdə orada yaşanan iqtisadi çətinliklər və qıtlıq səbəbindən belə bir məsuliyyətli tədbirə ev sahibliyi etmək imkanına malik deyildi. Beləliklə, Bakı şəhəri ən əlverişli məkan olaraq seçildi və I Türkoloji Qurultayın burada keçirilməsi rəsmən razılaşdırıldı.

XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhəri türk dünyasının mühüm elmi-mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilərək, müxtəlif türk yurdlarından gəlmiş alim və ziyalıların mərkəzləşdiyi yeganə universal məkan statusunu qazanmışdı. Dövrün mürəkkəb siyasi-hərbi hadisələri və iqtisadi çətinlikləri fonunda Bakı elmi fəaliyyət üçün daha təhlükəsiz və münasib mühit təklif edən bir coğrafiya sayılırdı. Xüsusilə 1919-cu ildə Bakı Universitetinin təsis edilməsi ilə əlaqədar olaraq, fərqli türk regionlarından tanınmış elm xadimləri mühazirə oxumaq üçün bura dəvət olunmuşdular. Beləliklə, XX yüzilliyin əvvəllərində Bakıda bütün türk dünyasını əhatə edən intellektual bir potensial formalaşmış, xalqların taleyüklü problemlərini müzakirə etmək və yeni tərəqqi yollarını müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif sahələri öyrənən elm adamları bir araya gəlməyə nail olmuşdular.

Bakı Universitetində dərs deyən və "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti" tərəfindən dəvət olunan dövrün tanınmış elm adamları müxtəlif türk yurdlarını təmsil edirdilər. XX əsrin əvvəllərində Bakının mühüm bir türkoloji mərkəzə çevrilməsində bu cəmiyyətin fəaliyyəti əvəzsiz xarakter daşıyır. 1923-cü ildə bir qrup ziyalının təşəbbüsü ilə Bakıda türk dilini, ədəbiyyatını,

mədəniyyətini, tarixini və etnoqrafiyasını öyrənmək məqsədilə yaradılan cəmiyyət, ilk olaraq tarix, etnoqrafiya, təbiət və iqtisadiyyat bölmələri üzrə fəaliyyətə başlasa da, sonralar burada türkologiya bölməsi də açılmışdır. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda türkoloji tədqiqatların genişlənməsi, müxtəlif türk regionlarından gələn elm adamlarının Bakıda toplanması və cəmiyyətin kitabxanasının təşkil edilməsi şəhərdə güclü bir elmi mühit formalaşdırmışdır. Dövrün nüfuzlu alimləri V.İ. Qordlevski, İ.İ.Meşşaninov, V.V. Bartold, A.Y. Krımski, N.Y. Marr, A.N. Samoyloviç, N.İ. Aşmarin, N.İ. Juze, A. Zifeldt, V.P. Zumner, V.M. Sısoyev, həmçinin Türkiyədən gələn İsmayıl Hikmət, Fuad Köprülüzadə, özbək mənşəli Xalid Xocayev və Krım ziyalı Bəkir Çobanzadə kimi alimlərin fəaliyyəti Bakıda türkoloji tədqiqatları daha da vüsətləndirmişdir. Bu intellektual mühit sayəsində SSRİ-də yaşayan tanınmış türkoloqların Türkiyədəki həmkarları ilə elmi əlaqələri genişlənməmiş; türk dili, ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası və yazılı abidələrinin tədqiqinə dair yeni əsərlər nəşr edilmişdir. Sözügedən elmi mühit, eyni zamanda, Vəli Xulufu və Salman Mümtaz kimi vətənpərvər, milli düşüncəli ziyalıların da yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

I Türkoloji Qurultayın gündəliyində türk dillərinin gələcək elmi və praktiki mənzərəsini müəyyən edən yeddi fundamental problem müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Bu strateji istiqamətlərə ilk növbədə; 1) əlifba islahatı, 2) imla və orfoqrafiya qaydalarının tənzimlənməsi, 3) terminologiyanın formalaşdırılması, eləcə də 4) tədris-metodika məsələləri, 5) qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə interferensiya qanunauyğunluqları, 6) türk dillərinin ədəbi dil problemləri (xüsusilə ortaq ədəbi dil konsepsiyası), 7) ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi

təkamül məsələləri daxil idi. 131 nümayəndənin iştirak etdiyi qurultayda 17 iclas keçirilmiş, Türk dünyasının dilinə, tarixinə, etnogenezinə, etnoqrafiyasına, ədəbiyyatına, təsviri sənətinə və mədəniyyətinə həsr olunmuş təxminən 38 məruzə dinlənilmişdir. Qurultaya fəxri üzv kimi dəvət olunmuş görkəmli türkoloq Əli bəy Hüseynzadə, tanınmış nəzəriyyəçi N.Marr və sovet dövlət xadimi A.V. Lunaçarski rəyasət heyətinə seçilmişlər. T. Menzelin I Türkoloji Qurultayın məşhur türkoloq V.Radlovun şərəfinə keçirilməsi barədə təklifi S.Ağamalıoğlu tərəfindən qəbul edilmişdir. Bununla yanaşı, Türkiyə təmsilçilərinin təşəbbüsü ilə qurultayın, eyni zamanda, İsmayıl bəy Qasıralının da xatirəsinə ithaf olunması qərara alınmışdır. Tədbirə dəvət olunanlar arasında F. M. Köprülüzadə, A. E. Kırımski, V.V.Bartold, N.N.Poppe, L. Ligeti və N. İ. Aşmarin kimi adlı-sanlı şərqşünas alimlərin yer alması bu tarixi forumun elmi çəkisini və əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Respublika kənarından gələn qurultay iştirakçıları

Qurultayın işində iştirak edən Sovetlər Şurası Mərkəzi İcra Komitəsinin sədri Qəzənfər Musabəyov hökumət adından nümayəndələri salamlamışdır. İclasa Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu sədrlik etmiş və Qurultayın Rəyasət Heyətinə 22 nəfərdən ibarət mühüm şəxslər seçilmişlər. Rəyasət Heyətinin tərkibinə Azərbaycandan Səməd Ağamalıoğlu, Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev; digər respublika və elmi mərkəzlərdən isə akademik V. Bartold, akademik S. Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi T. Menzel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən Naqovitsin, professor B. Çobanzadə, Rusiyadan professor A.N.Samoyloviç, Qazaxıstandan Ə. Baytursunoğlu, Yakutiyadan İ.Baraxov, Şərqsünaslıq Assosiasiyasından Borozdin və Pavloviç, Tatarıstandan Q. İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Mehmet Fuad Köprülü, Dağıstandan C.Qorxmaz, Özbəkistandan Ş.Rahim, Qırğızıstandan Tınıstanov, Türkmənistandan Berdiyev, Krimdən Osman Nuri Akçokraklı və Şimali Qafqazdan U.Əliyev daxil edilmişdilər. Bundan əlavə, Azərbaycan və digər respublikaların nümayəndə heyətləri adından Əli bəy Hüseynzadə, G. Banq, M. Quliyev, akademik N.Marr, A.Lunaçarski və V.Tomsen Qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzv seçilmişdilər.

Ölkələr üzrə Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndə heyətləri türk xalqlarının tanınmış, görkəmli alimlərindən və ictimai xadimlərindən ibarət olmaqla, türkologiyanın müstəqil bir elm sahəsi kimi nə qədər böyük potensiala malik olduğunu bütün reallığı ilə əks etdirirdi. Məlum olduğu kimi, Türkoloji Qurultayda Türkiyə Cümhuriyyəti dörd nəfərlik nümayəndə heyəti ilə (onlardan biri alman, biri isə macar alimi olmaqla), Rusiya 48, Almaniya 2, Qazaxıstan 4, Özbəkistan 11, İran 1, Türkmənistan 4, Qırğızıstan 2, Gürcüstan 5, Ermənistan isə 2 təmsilçi ilə iştirak etmişdir.

Mərkəzi hökumətlə əldə olunmuş razılığa əsasən, forumda Tatarıstan 10, Başqırdıstan 5, Dağıstan 6, Krım tatarları isə 5 nəfərlik ayrıca nümayəndə heyəti ilə təmsil olunmuşdular.

Qurultay başa çatdıqdan sonra türk xalqlarının məskunlaşdığı regionlarda yeni əlifbanın tətbiqi prosesi sürətləndi. Bu irimiqyaslı mədəni-maarif işində Bakıda fəaliyyət göstərən görkəmli alim Bəkir Çobanzadə müstəsna rol oynamışdır. O, bir sıra türk dilləri üçün latın qrafikalı əlifba layihələri hazırlamış, o cümlədən Dağıstan xalqlarının, türkmən və özbək dillərinin yeni yazı sistemlərini tərtib etmişdir. B. Çobanzadə elmi fəaliyyətini Bakıda davam etdirsə də, Moskva, Leninqrad (Sankt-Peterburq), Orta Asiya respublikaları, Türkiyə Cümhuriyyəti və Krım kimi mühüm elmi mərkəzlərlə sıx əlaqələr saxlayır, dövrü mətbuatda müntəzəm çıxışlar edirdi. Alim 1930–1934-cü illərdə Fərqanə Pedaqoji İnstitutunda Özbək dili və ədəbiyyatı kafedrasına rəhbərlik etmiş, 1935-ci ildə isə Buxara Pedaqoji İnstitutunda mühazirələr oxuyaraq regionda milli elmi kadrların hazırlanmasına fundamental töhfələr vermişdir.

Mehmed Fuad Köprülüzadə, Əli bəy Hüseynzadə və Salman Mümtaz Bakıda I Türkoloji Qurultayın iştirakçıları arasında

Qurultaydan sonrakı onillik müddətdə türk dili, ədəbiyyatı və tarixinə dair fundamental əsərlər ərsəyə gəlmiş, mühüm kitablar nəşr edilmişdir. Bu dövrdə Bakıda Bəkir Çobanzadə, Xalid Səid Xocayev, İdris Həsənov kimi tanınmış mütəxəssislərin dəyərli tədqiqatları işıq üzü görmüşdür. Lakin XX əsrin 30-cu illərinin ortalarından etibarən Sovet İttifaqında milli məfkurəli ziyalılara qarşı ideoloji təzyiqlər kəskinləşmişdir. Bakıda türk dünyasının nüfuzlu elm adamlarının toplanması, sonrakı mərhələdə onların “türkcü”, “turançı” və “casus” ittihamları ilə damğalanaraq məhv edilməsi üçün siyasi bəhanəyə çevrilmişdir. 1937-ci ildə qondarma 12493 nömrəli istintaq işi (“alimlərin işi”) üzrə ziyalıların əksəriyyətinə I Türkoloji Qurultayda, eləcə də

SSRİ-nin digər türkdilli respublikalarında keçirilən elmi konfranslarda və ezamiyyətlərdə iştirakı, türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, dili və ədəbiyyatı sahəsindəki araşdırmaları, ali məktəblərdə türkoloji fənləri tədris etmələri kimi əsassız siyasi iradlar tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində mühafizə edilən, Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi M.C. Bağirovun Xalq Daxili İşlər Komissarının müavini Gerasimova ünvanladığı məktubda deyilir: *Bu gün üstü açılan və ifşa edilmiş düşmənlərimizin, xüsusən də Çobanzadə, Qubaydullin və başqalarının çoxsaylı məhkəmə ifadələri ilə təsdiqini tapan bir çox işlər əsasını hələ o dövrdən götürür. Ona görə də, xahiş edirəm ki, sonrakı istintaq zamanı Azərbaycanda aparılan əksinqilabi pantürkist və panislamist fəaliyyətin tam mənzərəsinin və tarixinin aydınlaşdırılması üçün aşağıdakı faktlara xüsusi diqqət yetirilsin:*

Xalq Maarif Komissarlığı ali və orta məktəblərə əcnəbi müəllimləri qəbul edir, hətta türk müəllim və alimlərini xaricdən də dəvət edir. Müəllim adı altında isə fəaliyyətini genişləndirmək məqsədi ilə türk casusları gəlirlər. Məsələn, İsmayıl Hikmət, Əbdül Cəfər Əfəndi, Mustafa İsmayıl Tefik, Akif bəy, Xalid Səid. Bakıda türk müəllimlərin sayı 25-ə qədərdir. Bu qrupa Türkoloji qurultayla bağlı əvvəlki qeydlərimizdə şəxsiyyətindən kifayət qədər bəhs olunan prof. B.Çobanzadə də daxildir. F.Köprülüzadə və Mesaroşla əlaqədardır; əgər buraya yerli müsavətçi pedaqoqları da əlavə etsək, onda nəinki təhsil alan gənclərə, hətta mədəni müəssisələrimizin, xüsusən də Xalq Maarif Komissarlığının rəhbər dairələrinə olan təsir mənbəyi tam aydınlığı ilə aşkarlanır. Bakıda çağırılan I Türkoloji qurultayın təşkilat komissiyasının işində bu, özünü daha aydın şəkildə göstərmiş oldu, xüsusən də şəxsən dəvət olunmuşların siyahısı tərtib olunarkən, oraya bəzi

istisnalar edilməklə, SSRİ türk-tatar xalqlarının bütün millətçi-şovinistlərinin, xaricdən isə Köprülüzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Mesaroş və b. adlarının salınması oldu. Bütün bunlara o da əlavə olunmalıdır ki, Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti öz fəallığının tərkibinə yalnız yuxarıda adları çəkilən şəxsləri və onlara yaxın millətçi-şovinistləri daxil etmişdi. Belə olan şəraitdə Azərbaycanın mədəni həyatının millətçi, pantürkist hərəkətlə zəbt olunması üçün münbit zəmin yaranmış olur. Təcili olaraq məsələni əsaslı surətdə araşdırıb, siyasətimizi yenidən qurmalıyıq”.

Bu məktub türk ziyalılarının Bakıda mərkəzləşməsindən ciddi narahatlıq keçirən bolşevik hökumətinin real siyasi niyyətlərini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bu sənəd, mahiyyət etibarilə, gələcəkdə törədiləcək kütləvi repressiyaların, faciələrin ilkin strateji hazırlıq planı idi. Beləliklə, Bakıda təşkil olunmuş I Türkoloji Qurultay türk dünyasının mühüm elmi toplantısı olmaqla bərabər, həm də milli məfkurəli türk aydınlarının faciə tarixinə çevrildi. Qurultayın əsas hərəkətverici qüvvəsi olan türk dünyasının qabaqcıl elm adamları həbs edildi, güllələndi, sürgün edildi, kimsə qalmadı...

Qurultayın yubileylərinə həsr olunmuş ilk mühüm elmi toplantılardan biri 1976-cı il aprelin 28-də Türkmənistan SSR Elmlər Akademiyasının Məxtumqulu adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda təşkil edilmişdir. Tarixi forumun 50 illiyinə ithaf olunan bu tədbir, gənc filoloqların “Türkmən filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda ikinci respublika konfransı kimi reallaşmışdır. Qurultayın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş növbəti mötəbər toplantı isə 1996-cı ildə Ankarada Türk Dil Qurumu tərəfindən keçirilmiş və bu beynəlxalq tədbirdə Azərbaycan alimləri geniş elmi məruzələrlə çıxış etmişlər.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamları ilə 2006-cı ildə I Türkoloji Qurultayın 80, 2016-cı ildə isə 90 illik yubileyləri geniş şəkildə qeyd edilmişdir. Türkologiya elminin tarixinə dair qəbul olunmuş bu hüquqi aktlar ilk prezident sərəncamları olmaqla müstəsna statusa malikdir. Qurultayın 80 və 90 illik yubileylərinin yüksək səviyyədə təşkili, onun 100 illik yubileyinə keçid üçün mühüm hazırlıq rolunu oynamışdır. Sözügedən yubileylərin keçirilməsi I Türkoloji Qurultayın elmi-mədəni dəyərini Türk dünyasında və global miqyasda yenidən diqqət mərkəzinə gətirmişdir.

Hazırda Milli Arxivdə mühafizə olunan I Türkoloji Qurultayın stenoqrafik materiallarında müəyyən boşluqlar müşahidə edilir. O dövrün texniki imkanları və məhdudiyyətləri ilə bağlı olaraq, qurultay materiallarının böyük əksəriyyəti, xüsusən də rus dilində təqdim edilən məruzələr qeydə alınmışdır. Bir çox məruzəçinin adı qeyd olunsada, onların çıxışlarının tam mətni arxiv sənədlərində öz əksini tapmamışdır. Xüsusilə türk dillərində edilən çıxışların və məruzələrin stenoqramda tam şəkildə yer almaması, qurultayın çoxdilli mühitinin elmi irsinin bütöv şəkildə bizə çatmasına mane olan əsas amillərdən biridir.

Həyata keçirilən çoxsaylı tədbirlərə baxmayaraq Türk dünyasında I Türkoloji Qurultay haqqında hələ də geniş və fundamental məlumatlara ehtiyac duyulmaqdadır. Qurultay materiallarının, məruzə və çıxışların tam mətnlərinin öyrənilməsi müasir türkologiya üçün aktual məsələlərdən biridir. Məlum olduğu kimi, Qurultayın orijinal stenoqramı rus dilində tərtib edilmiş və bura bütün çıxışların, xüsusən də türk dillərində səsləndirilən məruzələrin mətnləri tam şəkildə daxil edilməmişdir. Ötən bir əsr ərzində Azərbaycanda bu istiqamətdə görülmən ən mühüm işlərdən biri

2006-cı ildə Qurultayın 80 illik yubileyi münasibətilə professor K.V.Nərimanoğlu və Ə. Ağakışiyev tərəfindən stenoqram materiallarının Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmasıdır. 2011-ci ildə isə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən stenoqramın rus dilindəki orijinal mətni yenidən çap edilmişdir. Hazırda bu materiallar Qurultayda müzakirə olunan problemlərin dərinədən tədqiq edilməsi üçün zəngin mənbə rolunu oynayır. Bununla yanaşı, forumun pərdəarxası elmi-siyasi müzakirə və mübahisələri haqqında da müəyyən faktlar mövcuddur ki, bu barədə Ə. Hüseynzadə, T. Menzel və X.S. Xocayevin xatirələrindən qiymətli məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Professor Adil Babayevin “Elimizin və elmimizin soyqırımı” (2003), Türklərin birlik səsi (2006), “I Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya” (2016) adlı əsərlərində Birinci Türkoloji Qurultay haqqında bəhs edilir, qurultay iştirakçılarının repressiya olunmaları haqqında müəllifin arxiv sənədləri əsasında araşdırmaları yer alır.

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş tarixi Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyi münasibətilə 2026-cı ildə Azərbaycan və digər türk ölkələrində qurultayın zəngin elmi irsinin yenidən araşdırılması, Qurultayın türkoloji fikrin inkişafındakı rolu və müasir əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi istiqamətində genişmiqyaslı elmi fəaliyyət həyata keçirilir. Bu çərçivədə qurultayın tarixi, ideya-nəzəri əsasları, iştirakçıları, qəbul edilmiş qərarları və onların türk xalqlarının dil, ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət və əlifba siyasətinə təsiri ilə bağlı çoxsaylı elmi tədqiqat işləri aparılır, elmi və elmi-publisistik məqalələr, monoqrafiyalar, dərs vəsaitləri, biblioqrafik göstəricilər və digər elmi nəşrlər hazırlanaraq ictimaiyyətə təqdim olunur. Həmçinin respublika və beynəlxalq səviyyədə konfranslar, simpoziumlar,

dəyirmi masalar və digər elmi tədbirlər təşkil edilməklə Birinci Türkoloji Qurultayın türk dünyasının elmi-mədəni integrasiyasında oynadığı tarixi rol və müasir türkoloji tədqiqatlar üçün əhəmiyyəti geniş şəkildə təbliğ edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 22 oktyabr 2025-ci il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq türk xalqlarının ortaq tarixi-mədəni irsinin öyrənilməsi, I Türkoloji Qurultayın irsinin sistemli şəkildə araşdırılması və nəşri istiqamətində mühüm addımlar atılır.

2026-cı ildə bu istiqamətdə nəşr olunmuş uğurlu əsərlərdən biri də Elçin İbrahimovun “*Birinci Türkoloji Qurultayda ortaq əlifba, imla və ədəbi dil məsələləri*” adlı əsəridir. I Türkoloji Qurultayın 100 illiyinə həsr olunmuş bu monoqrafiya Qurultayın mühüm mövzularından birini təşkil edən ortaq əlifba, orfoqrafiya məsələləri, türk dillərinin ədəbi dil problemi elmi cəhətdən təhlilə cəlb olunmuşdur. Professor Vilayət Quliyevin elmi redaktorluğu ilə nəşr olunmuş bu əsərdə türk xalqlarında dil birliyinin formalaşması tarixi, ortaq əlifba və dil ideyasının inkişaf mərhələləri, qurultay və türk xalqları üçün ortaq ədəbi dil məsələsi, qurultayın nəticələri və s. kimi məsələlər işıqlandırılmaqla yanaşı, ortaq ünsiyyət dilinin inkişafı ilə bağlı gələcək addımlar və qarşıda duran mühüm çağırışlar sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Digər mühüm nəşrlərdən biri professor Nadir Məmmədlinin I Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyi münasibətilə yazdığı “1926-cı il I Türkoloji Qurultay: tarixi zəmində, arxiv sənədlərində, milli mətbuatda” adlı fundamental əsəridir. Əsərdə bir əsr öncə dövrün tarixi konteksti, indiyədək tədqiq olunmayan arxiv sənədləri, mətbuat materiallarının xronoloji ardıcılıqla transkrip-

siyası və elmi şərhləri öz əksini tapmışdır. “Yeni yol”, “Kommunist”, “Yeni fikir”, “Бакинский рабочий” kimi dövrün qabaqcıl mətbuat orqanlarında I Türkoloji Qurultayla bağlı işıqlandırılmış yazılar analitik təhlil edilmiş, qiymətli arxiv materialları sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

2026-cı il 29 iyun – 3 iyul tarixlərində Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən təşkil olunmuş Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyinə həsr olunmuş “Türk Dünyası Həftəsi” çərçivəsində Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən nəşr edilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın yeni stenoqrafik materialları gələcək türkoloji tədqiqatların aparılması baxımından dəyərli və etibarlı mənbədir. "Birinci Türkoloji Qurultay: Stenoqrafik hesabat (26 fevral-6 mart 1926-cı il)" adlı fundamental nəşrin elmi redaktoru akademik Nizami Cəfərovdur. Kitabda Qurultayın bütün iclasları ardıcılıqla təqdim olunmuş, türkologiyanın müxtəlif istiqamətləri üzrə səsləndirilmiş məruzələr, aparılmış müzakirələr və qəbul edilmiş qətnamələr öz əksini tapmışdır. 1926-cı ildə nəşr edilmiş stenoqrafik hesabatda yer almayan Əli bəy Hüseynzadənin və Mehmed Fuad Köprülüzadənin "Kommunist" qəzetində dərc olunmuş məruzələrinin mətnləri də yeni nəşrdə müvafiq iclasların stenoqramlarına daxil edilmişdir.

1926-cı il 26 fevral - 6 mart tarixlərində Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi, mədəni və dil sahəsində əməkdaşlığını gücləndirən tarixi bir hadisə olmuşdur. Qurultay türk xalqlarının ortaq dəyərlərinin qorunmasına, türk dillərinin öyrənilməsi və inkişafına mühüm töhfə vermiş, gələcək elmi araşdırmalar üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Bu baxımdan, I Türkoloji Qurultay türk dünyasının birliyi və elmi-mədəni inkişafı tarixində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

*Həsən Səbri Ayvazov (sağda) və Nəsib bəy Yusifbəyli,
arxada Osman Nuri Ağçoqraqlı*

**I ÜMUMİTTİFAQ TÜRKOLOJİ QURULTAYDA
EDİLƏN MƏRUZƏLƏR**

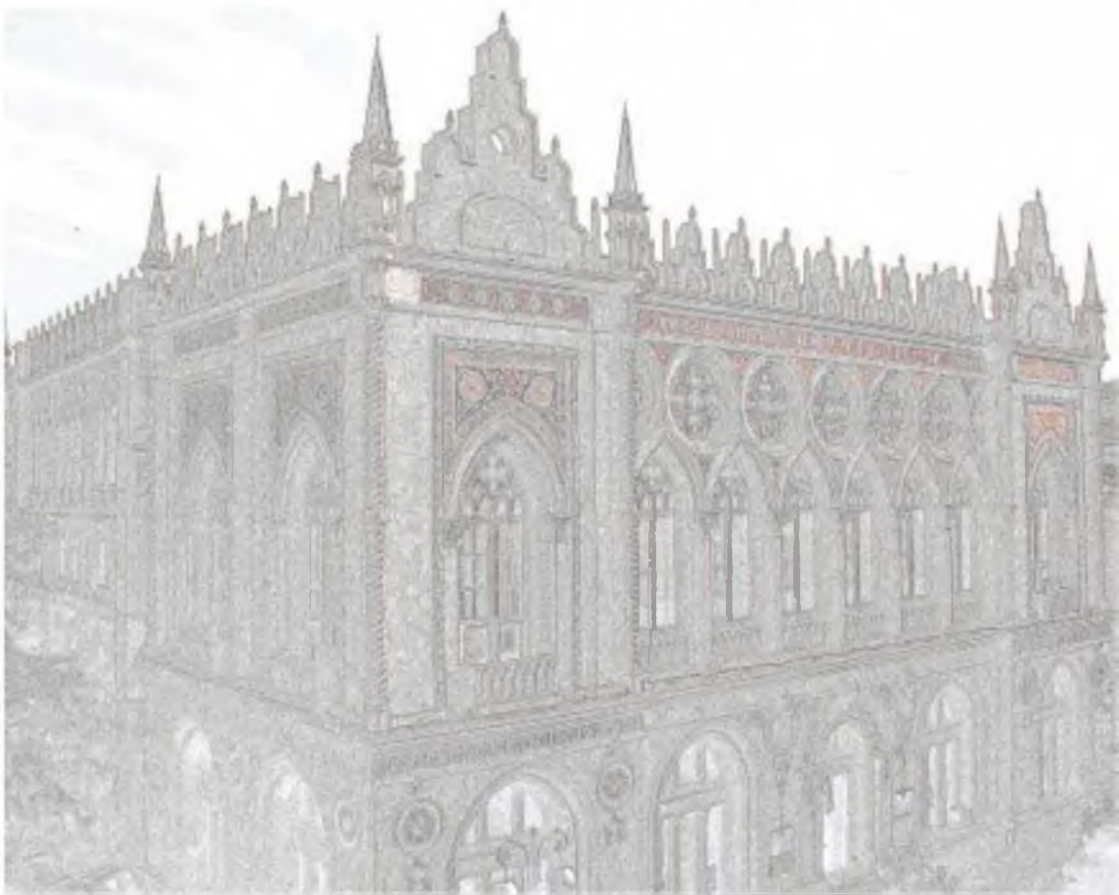
1. V.V.Bartold. «Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrədilməsinin yaxın vəzifələri».
2. İ.N. Borozdin. «Tatar mədəniyyəti sahəsində ən yeni kəşflər».
3. Q.Qubaydullin. «Türk-tatar xalqlarında tarixi ədəbiyyatın inkişafı».
4. Rudenko. «Türk tayfalarının etnoqrafik tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri».
5. D.Mesaroş. «Anadolu və Balkan türklərinin etnoqrafiyasının tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri».
6. Çursin. «Qafqaz türklərinin etnoqrafik tədqiqinin ən yaxın vəzifələri».
7. A.A.Miller. «Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında»,
8. B.Çobanzadə. «Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında».
9. N.N.Poppe. «Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti»
10. Genko. «Türk dillərinin Yafəs dillərə münasibəti haqqında».
11. A.N.Samoyloviç. «Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri».
12. S.Y.Malov. «Qədim türk dillərinin tədqiqi».
13. N.Aşmarin. «Türkologiyanın keçmişi və onun hazırkı vəziyyəti haqqında bəzi məlumatlar».
14. R.Y.Açaryan. «Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri»
15. L.V.Şerba. «Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və bunların sosial əhəmiyyəti».

16. Həbibulla Odabaş — «Türk dillərində terminologiya» məruzəsinin tezisləri. Səkkizinci iclasda təqdim edilib.
17. F.Ağazadə. «Türk dillərində düzgün yazı».
18. Nəzir Türyaqulov — «Əlifba məsələsi». Doqquzuncu /Onuncu iclaslarda əlifba məsələləri üzrə əlavə məruzə (həmməruzə) kimi təqdim edilib.
19. Ömərov. «Orfoqrafiya məsələsi üzrə müzakirələr».
20. A.R.Zifeld-Simumyaqi. «Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri haqqında».
21. B.Çobanzadə. «Elmi terminologiya sistemi haqqında».
22. H.Zeynallı. «Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında».
23. Q.İbrahimov — Orfoqrafiya məsələsi üzrə məruzə. Məruzə XIX əsrin II yarısına qədər mövcud olmuş köhnə orfoqrafiyaların tənqidi təhlili və ərəb əlifbasının islahatı məsələlərini əhatə etmişdir.
24. Suleyev. «Terminologiya məsələsi üzrə müzakirələr».
25. Ə.Baytursunov — «Qazax terminologiyasının prinsipləri haqqında». Səkkizinci iclasda, terminologiya məsələləri üzrə dinlənilib.
26. Ə.Baytursunov — «Əlifba və yazı sisteminin müəyyən edilməsi məsələsi haqqında». Əlifba məsələsi üzrə əlavə məruzə (həmməruzə) qismində dinlənilib.
27. N.F.Yakovlev. «Türk millətlərinin sosial və mədəni şəraitləri ilə bağlı əlifba sisteminin qurulması problemləri».
28. Qasım Tınstanov — Qırğız Muxtar Vilayəti tərəfindən qəbul olunan məruzənin tezisləri. On üçüncü iclasda təqdim edilib.
29. Jirkov. «Əlifbanın texniki baxımdan quruluşunun əsasları».

30. C.Məmmədzadə. «Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında».
31. Q.Şərəf. «Ərəb və latın sistemli şrifflər və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri».
32. M.F.Köprülüzadə — «Türk xalqları ədəbiyyatlarının araşdırılmasının nəticələri və perspektivləri». On altıncı iclasda ədəbiyyat tarixi ilə bağlı da ayrıca geniş məruzə etmişdir.
33. Şerba. «Doğma dilin tədrisi metodikasında ən yeni cərəyanlar».
34. İ.Lemanov. «Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları».
35. S.F.Oldenburq. «Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işinin xüsusiyyətləri».
36. T.Menzel. «Balkan türkləri ədəbiyyatının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri».
37. M.Pavloviç. «Oktyabr inqilabından sonra türk-tatar xalqlarının mədəni nailiyyətləri».
38. Əli bəy Hüseynzadə. «Qərbin iki dastanında türk».

I HİSSƏ

I TÜRKOLOJİ QURULTAYDA
NƏZƏRİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA TÜRK DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

(Akademik A.N.Samoyloviçin məruzəsi əsasında)

Gülənə ƏLİYEVƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri

“...Bir ictimai xadim kimi A.N.Samoyloviç həmişə hər cür tərəqqinin qızgın tərəfdarı olmuş və eyni zamanda bir alim kimi elmi həqiqətin tələblərini hər şeydən üstün tutmuşdur”

V.V. Bartold

“Bakı şəhəri XX əsrin əvvəllərindən intellektual həyatın yüksək səviyyəsi ilə seçildiyi və dünya türkologiyasının nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanındığı üçün I Türkoloji Qurultaya ev sahibliyi etmişdir”¹. 1926-cı ilin 26 fevral - 6 martında Bakıda I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının keçirilməsi türk dünyasının inkişafında baş vermiş mühüm mədəni hadisə kimi türk xalqlarının tarixində silinməz iz

buraxmışdır. Qurultay türk xalqlarının dili, əlifbası, tarixi,

¹ Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 22 oktyabr 2025-ci il.

etnoqrafiyası, mədəniyyəti və ədəbiyyatı istiqamətində taleyüklü məsələlərin həllində əhəmiyyət kəsb etmiş və türk dünyası üçün bir sıra mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. I Türkoloji Qurultayın 131 iştirakçısından biri də dünya şöhrətli türkoloq alim, türk xalqlarının və dillərinin görkəmli tədqiqatçısı akademik Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880-1938) olmuşdur. Eyni zamanda Qurultayın Rəyasət Heyətinə seçilən 22 nəfər nümayəndədən biri də məhz akademik A.N.Samoyloviç (Qurultayın keçirildiyi tarixdə professor) idi.

Çoxşaxəli elmi yaradıcılığa malik olan rus şərqşünası Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç 29 dekabr 1880-ci ildə Rusiyanın Nijni Novqorod şəhərində anadan olmuşdur. Rus alimi və türkoloqu kimi tanınsa da, o milliyyətə ukraynalı idi. Atası Nikolay Yakovleviç Samoyloviç Nijni Novqorodda Klassik gimnaziyanın direktoru idi. 1899-cu ildə Nijni Novqorod Dvoryan İnstitutunu (Klassik gimnaziya) gümüş medalla bitirən Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç atasının məsləhəti ilə Sankt-Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinə daxil olmuş və Ərəb-fars-tatar-türk ixtisası üzrə təhsil almışdır. A.N.Samoyloviç Peterburq Universitetində təhsil arlarkən türkoloq-linqvist professor P.M.Melioranski, professor V.V.Bartold, türk dili və ədəbiyyatı üzrə mütəxəssis professor V. D. Smirnov, iranşünas professor K.G.Zaleman, ərəbşünas professor V.R.Roven, professor A.E.Şmidt, arxeoloq professor N.İ.Veslovski kimi dövrün böyük alimlərindən dərs almış və onlar Samoyloviçin yaxşı bir alim və mütəxəssis kimi yetişməsində müstəsna rol oynamışlar. Sonralar Samoyloviç həmin dövrün ən böyük türkoloqu, qədim türk yazılı abidələrinin oxunmasında bilavasitə iştirak edən alman əsilli alim, akademik V.V. Radlovdan da dərs almışdır.

A.N.Samoyloviç 1902-ci ildə P.M. Melioranskinin məsləhəti və göstərişi ilə türkmən dilini öyrənmək və daha sonra diplom işini yazmaq üçün Türkmənistanı gedir və türkmən dilinin Tekin dialektini araşdıraraq nağıllar, tapmacalar, atalar sözləri və s. kimi folklor nümunələri əsasında tədqiqat aparır. “Əsərin təqdim olunduğu professor-müəllim heyəti *“mövzunun yeniliyini və mürəkkəbliyini, o cümlədən müəllifin şübhəsiz ki, müstəqil elmi işə olan qabiliyyətini və sevgisini nümayiş etdirdiyini”* qeyd edərək, onu qızıl medala layiq görür”¹. Bu araşdırma onun müstəqil elmi fəaliyyətinin başlanğıcı kimi də qiymətləndirilə bilər.

Samoyloviç 1903-cü ildə universiteti bitirdikdən sonra həyatını məzun olduğu universitetə bağlamış və burada çalışmağa başlamışdır. Aşnin yazırdı: *“A.N.Samoyloviç tutduğu vəzifədən təkə adi magistratura imtahanlarını vermək üçün deyil, həm də P.M.Melioranski və V.V. Radlovun rəhbərliyi altında türkologiyasının ümumi məsələləri və qədim və orta dövr türk dilləri sahəsində biliklərini təkmilləşdirmək üçün istifadə edirdi”*². O, “Əbdü-s-Səttar Qazi. Tekinlərin döyüşlərindən bəhs edən hekayələr kitabı. XIX əsr türkmən tarixi poeması” adlı magistr mövzusunu müdafiə edir və 1907-ci ildən etibarən universitetdə türkologiyasının müxtəlif bölmələri üzrə mühazirələr oxumağa başlayır.

Məşhur türkoloq A.N.Kononov müəllimi A.N.Samoyloviç haqqında yazırdı: *“A.N. Samoyloviç çoxşaxəli türkoloq idi. Onun elmi maraqları olduqca geniş idi, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, etnoqrafiya və tarixi əhatə edirdi. P.M.Melioranskinin rəhbərliyi*

¹Ашнин Ф.Д. Александр Николаевич Самойлович 1880-1938 // Тюркологический сборник. – Москва: «Наука», – 1978. – с. 9.

²Yenə orada, c. 9.

altında aldığı dərin lingvistik təlim onun tədqiqatlarında mühüm rol oynamışdır”¹.

1906-cı ildə müəllimi professor P.M.Melioranski vəfat etdiyi üçün universitetdə türk dili və ədəbiyyatı fənnini, eləcə də müəlliminin tədris etdiyi digər bütün dərsləri A.N.Samoyloviç öz üzərinə götürür. Növbəti il o, tatar ədəbiyyatı kafedrasına dosent vəzifəsinə təyin olunur. 1908-ci ildə Rusiya Arxeologiya Cəmiyyətinin, sonra isə Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin üzvü seçilir. 1910-cu ildə Sankt-Peterburqda qurulan Şərq Dilləri Akademiyasına türk dili müəllimi təyin olunur.

1913-cü ildə o, əsasən türk dillərinin qədim dövrünü əks etdirən əlyazmaları öyrənmək məqsədilə Budapeşt, Vyana, Paris və Berlində elmi səfərlərdə olmuşdur. Qeyd edək ki, həmin səfərlər zamanı Paris Milli Kitabxanasında saxlanılan “Xosrov və Şirin” əsərinin əlyazması, eləcə də sonradan Sankt-Peterburqa göndərilmiş “İmperator Baburun şeirlər məcmuəsi” adlı əlyazmanın ilkin tədqiqi Samoyloviç tərəfindən aparılmışdır. O, bu əsərlərdən sağlığında yalnız “Baburnamə”ni nəşr etdirə bilmişdi. 1916 və 1925-ci illərdə Kazanda olan alim burada qədim türk yazılı abidələrini və Qızıl Orda tarixi mənbələrini öyrənmiş, tatarlar haqqında əlyazmalar və etnoqrafik materiallar toplamışdır.

1917-ci ildə professor vəzifəsinə yüksəlmişdir. Oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyada köhnə şərqşünaslıq institutlarının yeni sistemin tələblərinə uyğun yenidən qurulmasında fəallıq göstərmişdir. O, RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Şərq

¹ Кононов А. Н. Самойлович – грамматист // Советская тюркология, – Баку: № 5, – 1973. – с.38.

şöbəsinin məsləhətçisi vəzifəsində çalışaraq Orta Asianın sovetləşdirilməsində fəal iştirak etmişdir.

A.N.Samoyloviç qurultaydan əvvəl ölkəmizlə bağlayan mühüm məqamlardan biri də Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti Müvəqqəti Şurasının ilk sədri seçilməsi və cəmiyyətin Tarix-etnoqrafiya şöbəsinə rəhbərlik etməsi idi. Cəmiyyətin 14 dekabr 1923-cü il tarixli iclasında fəxri sədr olan A.N.Samoyloviç (digər həmsədr S.Ağamalıoğlu idi) illik hesabat ilə çıxış etmiş və hesabatında Azərbaycan türklərinə məxsus şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin müvafiq komissiya tərəfindən toplanması və çapa hazırlanması ilə bağlı məlumat vermiş, cəmiyyətin regionlarda şöbələrinin açılmasının vacibliyini göstərmişdir. Həmin ilin sonuna qədər bu şöbələr fəaliyyətə başlamışdır. Maraqlıdır ki, cəmiyyətlə bağlı aparılan tədqiqatlarda daha sonrakı sənədlərdə A.N.Samoyloviçin adına rastlanmır. Qeyd edək ki, ATTC öz fəaliyyətini 1929-cu ilə qədər davam etdirmişdir.

A.N. Samoyloviç 1924-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 1929-cu il yanvarın 12-də SSRİ Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmiş və 1929-1933-cü illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Humanitar Elmlər Bölməsinin akademik-katibi olmuşdur. Oldenburqun ölümündən sonra SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru (1934-1937) olmuş, burada ədəbiyyat sektoruna rəhbərlik etmişdir.

Ömrünün son iyirmi ilində inzibati və elmi-təşkilati işlərə xüsusilə çox vaxt və enerji sərf edən A.N. Samoyloviç çoxşaxəli tədqiqatlarını heç vaxt yarımçıq qoymamışdır. *Bunu onun arxivindəki, Leninqraddakı M.E.Saltikov-Şedrin adına Dövlət Kütəvi Kitabxanasının Əlyazmalar şöbəsində (Fond № 671) və SSRİ Elmlər Akademiyası Arxivinin Leninqrad filialında (Fond*

*№ 782 və başqaları) saxlanılan əsərlərin siyahısı aydın şəkildə nümayiş etdirir*¹.

Repressiyaya məruz qalan türkoloqlar arasında təəssüf ki, Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviçin də adı var. I Türkoloji Qurultay nümayəndələrinin türkoloji məsələlərə münasibətdə açıq fikirli olmaları təəssüf ki, onların sonradan “pantürkist” kimi ittiham olunmaları ilə nəticələndi. Bu alimlər təbii ki, birbaşa Stalinin tapşırığı ilə həbs olunurdu. Bununla bağlı İ.V.Stalinin sözlərini nəzərinizə çatdırırıq: “...Məlumdur ki, bütün burjuva kəşfiyyatları sosialist proletariyatının nümayəndələrinə qarşı fiziki təzyiqin ən iyrənc üsullarından istifadə edirlər. Sual olunur, nəyə görə sosialist kəşfiyyatı burjuaziyanın agentlərinə, fəhlə və kəndli sinfinin mənfur düşmənlərinə münasibətdə daha humanist olmalıdır? ÜK(b)P MK belə hesab edir ki, hələ tam tərksilah edilməmiş xalq düşmənlərinə qarşı fiziki təzyiq üsulu tamamilə doğru və məqsədəuyğun metod kimi tətbiq edilə bilər”². Başqa sözlə, Stalin və hakimiyyəti üçün nəinki A.N.Samoyloviç, onunla yanaşı, qurultayın digər əksər üzvlərinin I Türkoloji Qurultayda iştirakı repressiya olunmaları üçün kifayət qədər əsas səbəb hesab olunurdu.

F.D.Aşnin və V.M.Alpatovun “Akademik A.N.Samoyloviçin vəfatı haqqında arxiv sənədləri” adlı məqaləsində oxuyuruq: “Onun zadəgan və Ukrayna hetmanı İ.S. Samoyloviçin nəslindən olduğu üçün güllələndiyi barədə versiya mövcuddur; lakin akademiklər arasında zadəganlar az deyildi, “keçmiş” qarşı əsas

¹ Кононов А. Н. Самойлович – грамматист // Советская тюркология, – Баку: № 5, – 1973. – с. 48.

² Qasımov C. Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər / C.Qasımov – Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, – 2019. s. 185.

təqiblər isə 1937-ci ilə qədər baş vermişdi; eyni zamanda “Ukrayna millətçiləri”nə qarşı təqiblər də həmin dövrə təsadüf edirdi və A.N. Samoyloviç, sanki, onlardan uzaq idi. İstintaq işində zadəganlıq yalnız öləri şəkildə xatırladılır, hetman və Ukrayna ilə bağlı əlaqələrə isə ümumiyyətlə toxunulmur. Daha inandırıcı olan “türk izi”dir: A.N. Samoyloviç türk alimləri ilə sıx əlaqələrə malik idi və bir neçə dəfə Türkiyəyə səfər etmişdi. Lakin istintaqın bu məsələyə son dərəcə az diqqət yetirməsi diqqəti cəlb edir: hətta türkoloqların istintaq işləri üçün ənənəvi sayılan “pantürkizm” belə gözlənilmədən Türkiyə ilə deyil, Yaponiya ilə əlaqələndirilir. Unutmaq olmaz ki, Mustafa Kamal Atatürkün ölümünə qədər (1938-ci ilin noyabrı) sovet–türk münasibətləri kifayət qədər yaxşı idi”¹.

A.N.Samoyloviç 1937-ci il oktyabrın 2-də Kislovodskda həyat yoldaşı ilə sanatoriyada itirahət edərkən SSRİ XDİK şəhər şöbəsi tərəfindən həbs edilmiş və XDİK-in Moskvadakı (Lubyanka) daxili həbsxanasına köçürülmüşdür. Bütün şəxsi əmlakı müsadirə olunmaqla icra olunan cəza tədbiri həmin gün həyata keçirilmişdir. Həmin dövrün siyasi vəziyyəti ilə əlaqədar A.N. Samoyloviç “yapon casusu” damğası ilə həbs edilərək 13 fevral 1938-ci ildə 15 dəqiqə davam edən məhkəmənin nəticəsinə əsasən edam olunmuş, Kommunarka poliqonunda dəfn edilmişdir. Samoyloviçin ölüm hökmündə deyilir: “Samoyloviç pantürkist olan Radlov və başqalarının təsiri altında türksünaslığa dair əsəri ilə pantürkçü ideyalar əldə etmişdir”. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, alimin ailəsi bu güllələnmədən xəbərsiz olmuşdur. Çünki A.N.Samoyloviçin oğlu Platon Samoyloviç tərəfindən

¹ Ашинин Ф.Д., Алпатов В.М. Архивные документы о гибели академика А.Н. Самойловича // Восток. – Москва: – 1996. – № 5. – с. 154.

illərlə Stalinə atasının sağ olub-olmadığını öyrənmək üçün məktublar ünvanlanmışdır. Stalinin ölümündən üç il sonra, 25 avqust 1956-cı ildə SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə Samoyloviçin şərəf və ləyaqəti bərpa edilmiş və işində cinayət tərkibi olmadığına görə bir çox repressiya qurbanı kimi ona da bəraət verilmişdir.

*A.N.Samoyloviç, Ə.Haqverdiyev və B.Çobanzadə xanımları ilə
(Leninqrad, 1925-ci il)*

A.N.Samoyloviçin

I Türkoloji Qurultaydakı çıxışı və düşüncələri

A.S.Samoyloviç I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının aparıcı iştirakçılarından biri kimi qurultayın təşkilində də yaxından iştirak etmiş və bir sıra təkiqlər irəli sürmüşdür. Onun hələ qurultaydan 3 il əvvəl 1923-cü ildə “Türkoloji qurultay lazımdır: I Türkoloji Qurultay ərəfəsində ədəbiyyat dilinin,

əlifbanın, imlanın islahı haqqında”¹ yazısı nəşr olunmuş və burada mühüm məqamlara toxunulmuşdur.

*“Qurultaydan əvvəl də Samoyloviçin Azərbaycanla, onun alimləri ilə sıx elmi əlaqəsi olmuşdu. ... ilk növbədə B.Çobanzadə ilə əməkdaşlığı var idi. 1924-cü ildə Bakıda Azərbaycan Ölkəşünaslıq qurultayında tanış olmuşdular. 1925-ci ildə Leninqradda görüşüb Türkoloji Qurultay haqqında məsləhətləşmişdilər”*².

I Türkoloji Qurultayın harada keçirilməsi məsələsinə də münasibət bildirən Samoyloviç 13 mart 1924-cü ildə SSRİ-nin paytaxtı olan Moskva şəhərində keçirilməsi fikrini irəli sürmüş və bildirmişdir ki, qurultaya 13 ölkədən 70 nümayəndə dəvət olunmalıdır. O, qurultayda 3 əsas problemin - əlifba, ədəbi dil və elmi terminologiya məsələlərinin qoyulmasının tərəfdarı idi. 1925-ci ilin sonlarında qurultayın hazırlıqları ilə əlaqədar Bakıya səfər etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, qurultayda türk xalqlarının inkişafı üçün uzunmüddətli nəticələrə hesablanan dil təsnifatı, yazı islahatı, terminologiya, maarifçilik məsələləri və s. müzakirə olunmuşdur. A.N.Samoyloviç I Türkoloji Qurultayın 28 fevral 1926-cı il tarixli V iclasında Cəlaləddin Qorxmazovun sədrliyi ilə “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələr” mövzusunda məruzə etmişdir. Qurultayın aktual problemlərindən biri də müasir türk dillərinin öyrənilməsi məsələsi idi. Professor B.Çobanzadə ilə A.N.Samoyloviçin çıxışları mövzu etibarilə eyniyyət təşkil etdiyi üçün bununla bağlı

¹Samoyloviç A.N. Türkoloji qurultay lazımdır: Birinci Türkoloji qurultay ərəfəsində ədəbiyyat dilinin, əlifbanın, imlanın islahı haqqında // Maarif və mədəniyyət. – 1923. № 10, – s. 19-20. (Ərəb qrafikasında).

² Babayev A. Türksöyün birlik səsi. – Bakı: Təhsil, – 2006. s. 294.

birgə qətnamənin qəbul edilməsi haqqında razılığa gəlinmişdir. Görkəmli tədqiqatçının yaradıcılığında türkmən və özbək dilləri, ədəbiyyatı, folkloru, etnoqrafiyası xüsusi yer tutsa da, qurultaydakı məruzəsində şimal-şərqdə yerləşən yakut xalqının dilindən tutmuş, Yenisey çayı hövzəsində, Sibirdə, Mərkəzi Asiyada, Şimali Qafqazda yaşayan bütün türk xalqları, onların dilləri, dillərin mövcud vəziyyətləri, tədqiqat istiqamətləri nəzəri cəhətdən şərh edilmiş, bu istiqamətdə tədqiqat aparan alimlərin fəaliyyəti də unudulmamışdır. Samoyloviçin vaxtilə haqqında məruzə etdiyi dillərin bəzisi bu gün ölü dil və ya yox olma təhlükəsi daşıyan türk dilləri sırasındadır (soyot dili, karaqas dili və s.). Nəzərə çatdırmaq istədiyimiz məqam odur ki, alim çıxışında bütün türk dillərini əhatə edə bilmiş, türk xalqlarının yayılma coğrafiyası, onların dilləri, dialektləri, öyrənilmə vəziyyəti haqqında bəhs etmişdir.

A.N.Samoyloviçin özünün də qeyd etdiyi kimi, qurultayda bu mövzu üzrə professor Aşmarin “Türkologiyanın keçmişi və onun hazırkı vəziyyəti haqqında bəzi məlumatlar” adlı məruzəsində türkologiyanın inkişaf tarixinə toxunduğu üçün, professor S.Y.Malov isə “Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri” adlı məruzəsində əsasən qədim türk dillərinin öyrənilməsi məsələsindən bəhs etdiyi üçün o, müasir türk dillərinin öyrənilməsi tarixi haqqında həmin dövrə qədər görülmə işlərə toxunmuşdur.

A.N.Samoyloviç məruzəsinə türkologiyanın yeni dövrü üçün iki əsas şərtin olduğunu göstərməklə başlayır. Bunlardan biri kollektiv iş prinsipinin olması, digəri isə mühüm və səciyyəvi əlamət kimi türkoloji problemlərin araşdırılmasında yeni tədqiqatçıların daha fəal iştirak etməsidir. Alim təşkil olunan qurultayın əhəmiyyətini vurğulayaraq elmin yeni dövrə keçidinin

bu qurultay olmadan toplanmış zəngin elmi materialların tələb olunduğu şəkildə irəliləməsinin mümkün olmayacağını göstərir. Alim məruzəsində dünya xəritəsinə müraciət etmiş və xəritə qarşısında türk xalqlarının yayılma coğrafiyası və canlı türk dillərinin öyrənilmə vəziyyətinin, türk dillərinin tədqiqi istiqamətində görülən işlərin mükəmməl təsvirini vermişdir.

Yakut dilinin və ədəbiyyatının digər türk dillərinə nisbətən daha çox tədqiq edilməsindən bəhs edən Samoyloviç türk dilləri arasında ən yaxşı qrammatika əsərlərinin onlara məxsus olduğunu və bunun akademik Bötlinq tərəfindən hazırlanan qrammatika olduğunu vurğulayır. Eyni zamanda, Ümumittifaq Elmlər Akademiyasının Leninqraddakı nəşrləri arasında yakut xalq ədəbiyyatına həsr olunmuş çoxcildlik əsərlərin, E.K.Pekarski və əməkdaşları tərəfindən hazırlanan lüğətlərin əhəmiyyətini diqqətə çatdırır. O hesab edir ki, yakut dili ilə bağlı araşdırmalar daha da dərinləşdirilməli, yakut dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi işi davam etdirilməlidir.

Tədqiqatçı Yenisey çayı hövzəsində saqaylar, kaçınlar və digər türk tayfalarından ibarət Abakan türklərinin məskunlaşma yerlərini göstərir, həm Abakan, həm də soyot türklərinin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı materiallarının toplandığını bildirir. O, soyot dili haqqında professor Katanovun tədqiqatlarına diqqət çəkərək onun soyot və ya uryanhay dilinin digər türk dilləri və onların dialektləri fonunda təsvirini verdiyini qeyd edir. Daha sonra 400 nəfər əhali sayı olan karaqas türk xalqı haqqında bəhs edərək dünyada bəlkə də mövcud ən kiçik türk xalqlarından biri olduğunu vurğulayır. Bu dilin dialekt materiallarının Katanov tərəfindən toplandığını xatırladır: *“Bu materiallar soyotlar haqqında məlumatlarla birlikdə akademik Radlovun redaktəsi altında buraxılan “Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri”nin*

*doqquzuncu cildinə aiddir*¹. Burada Katanovun araşdırdığı Sibir-də yaşayan samoyedlər, türkləşmə prosesi başa çatmamış kamasinlər, onların şivələri haqqında da materiallar öz əksini tapmışdır.

Samoyloviç Sibirin Altay ərazisində məskunlaşan altay xalqına və bir sıra kiçik türk tayfalarına diqqət çəkərək bu xalqların Radlov tərəfindən tədqiq edildiyini, Radlov tərəfindən hazırlanan birinci cildə daxil olan Altay ədəbiyyatı ilə yanaşı, Altay dilinin qrammatikasının (kollektiv) da mövcud olduğunu göstərmişdir. Eyni zamanda Sibir hüdudlarında yaşayan baraba tatarlarının, tobol türklərinin canlı dil nümunələrinin V.V.Radlov tərəfindən türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri seriyasında verildiyi qeyd olunmuşdur.

Samoyloviç Mərkəzi Asiyada yaşayan qazax xalqının geniş bir ərazidə məskunlaşdığını və müasir dövrdə sayca çox olan türk xalqlarından biri kimi bu dilə türkoloqların marağının təbii olduğunu vurğulayır. O, qazax dilinin və qazax ədəbiyyatının tədqiqatçıları sırasında Radlov, Melioranski, Gibayev, qurultay iştirakçısı olan Ahmet Baytursunu göstərərək qazax ədəbiyyatının 900 çap səhifəsindən ibarət kitabın nəşr olunduğunu qeyd edir. Daha sonra Şərqdə qazaxlarla qonşuluqda yaşayan qırğız xalqının mədəni vəziyyəti türkoloqların diqqətində olsa da, bu dilin də az tədqiq olunmuş türk dilləri sırasında olduğunu göstərir. Alim qırğız dili və ədəbiyyatı ilə məşğul olan milli gənc tədqiqatçıların yetişdiyini və qırğızların “Moraz” adlı epik əsərini vurğulamağı da unutmur.

¹ 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakişiyev Ə.). – Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı, – 2006. s. 132.

“A.N.Samoyloviçin elmi yaradıcılığında özbək ədəbiyyatı, dili, folkloru və etnoqrafiyasının da xüsusi yer tutduğu məlumdur. Mərkəzi Asiyada böyük rol oynayan özbək dilinin lazımı səviyyədə tədqiq edilmədiyini bildirən alim özbək dili üzrə toplanmış materialların tədqiqatçıların sadəcə özbəklərdən toplaya bildikləri ilə məhdudlaşmadığını qeyd edir”¹. Məruzədə həm də XVI əsrdə əhalinin sıx məskunlaşdığı ərazilərdə boş torpaqların məhdudluğu səbəbindən özbəklərin əsasən Buxara xanlığının ərazisində və Türküstanın digər bölgələrində məskunlaşmaları, eyni zamanda Xarəzm özbəklərinin şivəsinin Buxara şivəsindən fərqlənmə səbəbləri şərh olunur.

Kuen-Lun və Tyan-Şan ərazisi arasında da türk xalqları məskunlaşmış və Çin Türküstanındakı türk elementləri əsrlər boyu bir çox dəyişikliyə məruz qalmışdır. Aleksandr Nikolayeviç göstərir ki, buradakı müasir canlı şivələr uyğur yazılı abidələrindən, eyni zamanda qədim uyğur dilindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu şivələrin həm rus, həm də Qərbi Avropa tədqiqatçılarının diqqətini çəkdiyini göstərən alim O.Katanov, S.Y.Malov, M.Karteri tərəfindən aparılan araşdırmalarda Çin Türküstanı şivələri ilə müasir özbək şivələrinin bir-birinə bənzədiyini və onlar arasında oxşarlığın olduğunu qeyd edir.

Alimin özünün də qeyd etdiyi kimi, türkmən şivələri ilə məşğul olan azsaylı türkoloqlardan biri olaraq, Amu-Dərya sahillərində türkmən xalqının şivələrinin ən az tədqiq edilən şivələrdən olduğunu, türkmən xalq ədəbiyyatı nümunələrinin çap

¹Aliyeva Gulnara. Turkiy tillarni tadqiq etishda A.N. Samoylovichning roli. “Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar” mavzusidagi uchinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman MATERIALLARI. [Matn]: to’plam. – Toshkent: Bookmany print, 2026. – 770 b. Namangan Davlat Universiteti. 2026-yil 3–4-iyun, s. 329.

olunmadığını nəzərə çatdırır, yazılan qrammatika kitablarının isə elmi yox, tədrisi xarakter daşdığını qeyd edir və əsas diqqətin türkmən dialektlərinin öyrənilməsinə yönəldilməli olduğunu vurğulayır: “*Türkmən dialektləri bizi, bir tərəfdən Şimali Əfqanıstan, digər tərəfdən isə Xəzər dənizi boyu İran hüdüdlərinə aparıb çıxarır*”¹.

Bütün bu türk xalqları ilə yanaşı, A.N.Samoyloviç Orta Asiya türk dünyası ilə Şərqi Avropa türk dünyası arasında əlaqələndirici halqa adlandırdığı başqırd xalqı, kazan-tatarları, Volqaboyunda yaşayan çuvaş xalqı, qazax xalqının qərb qanadı olan noqay xalqı, Şimali Qafqazdakı qaraçay-balkar xalqı və Dağıstan türkləri olan qumuq və digər türk xalqlarının dillərinin, danışq dili və xalq ədəbiyyatının öyrənilmə vəziyyəti haqqında məlumat verərək bu dillərin tədqiqatçılarına da diqqət çəkmişdir. Samoyloviçin çuvaş dili və tədqiqatçıları ilə fikri maraq doğurur: “*Əgər yakutların öz Pekarskiləri vardırsa, çuvaşların da öz Aşmarinləri var. Aşmarin təkcə çuvaş xalqının qrammatikasını çap etdirməyib, həm də nəhəng, lakin təəssüf ki, indiyədək çap olunmayan çuvaş lüğəti də toplayıb*”². Həşiyə kimi qeyd etmək istərdik ki, 1928-1950-ci illərdə N.İ.Aşmarinin 17 cildədən ibarət “Çuvaş dilinin lüğəti” çap olunmuşdur. Bu lüğətlərdən N.İ.Aşmarin özü beş cild hazırlamağa müvəffəq olmuşdur. O, lüğətdə leksik vahidlərlə yanaşı, həm də çuvaş xalqının çoxəsrlik tarixinin, mədəniyyətinin və məişətinin, dünyagörüşünün, şifahi xalq ədəbiyyatının irsini əks etdirmişdir. Aşmarinin vəfatından sonra bu işi N.A.Rezyukov davam etdirmişdir.

¹ 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə.). – Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı, – 2006. – s. 134.

² Yenə orada, s. 135.

A.N.Samoyloviç macar alimi professor D.Mesaroşun mühüm xidmətlərini xüsusi qeyd edərək demişdir: “...*Bu gün bu tarixi qurultayımızda bizə başqırd dilinin öyrənilməsində iştirak edən alimlərdən birini – macar alimi professor dr. Mesaroşu görmək səadəti nəsib olub. Onun digər bir həmyerlisi – macar türkoloqu Prole də başqırd dialektini öyrənib və nəticədə hər iki alimin əsərləri Macarıstan mətbuatında işıq üzü görüb. ...Aşmarindən başqa çuvaş dilinin hərtərəfli və ciddi tədqiqi ilə yenə Mesaroş məşğul olmuş, ən yeni dövrdə isə fin türkoloqu Ramstedt və leninqradlı altayşünas Poppe çuvaş dilinə xüsusi diqqət yetirmişdir*”¹.

Azərbaycan türklərinin yerləşmə arealı, Azərbaycan dili və onun dialekt xüsusiyyətlərinin tədqiqi məsələləri də Samoyloviçin məruzəsində öz əksini tapmışdır. Alim Azərbaycan türklərinin və İranda yaşayan türklərin dil baxımından intensiv şəkildə tədqiq olunmadığını qeyd edir. Buna baxmayaraq əməli qrammatika ilə yanaşı, alman alimi K.Foyun bu istiqamətdəki tədqiqatlarını, onun İran Azərbaycanından olan tələbələrədən məlumat topladığını yazır və Azərbaycan dilinin dialektoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məhdud materiallar əsasında aparıldığı üçün dilin mövcud vəziyyəti haqqında təsəvvür yaratmağa imkan vermədiyini vurğulayır. Alim N.İ.Aşmarinin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsindəki fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirir: “*Aşmarinin gərək ki, bu gün çapdan çıxan*

¹ 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə.). – Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı, – 2006. s. 135.

işi buradakı şivələrin zənginliyini nümayiş etdirir ki, onların tədqiqi türkoloqlara çox zəngin materiallar vəd edir”¹.

Nəhayət, məruzəsinin sonunda A.N.Samoyloviç türkologiyanın qədəm qoyduğu yeni dövrdə türk dillərinin tədqiqi işində bir sıra mühüm vəzifələr sadalayır:

1. Hər bir respublikada müasir türk dillərini (dialektlərini) öyrənən mərkəzlər yaradılmalıdır.

2. Türk dialektlərinin öyrənilməsi dərinədən və təfsilatı ilə aparılmalı, şivələrin qonşu dillərə, qonşu dillərin bu şivələrə qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmalıdır.

3. Yerli əməkdaşlar canlı türk şivələrini öyrənməli, xalq ədəbiyyatına dair zəngin materiallar toplanmalı, hər bir şivənin fonetika, morfologiya və sintaksisinin daxil olduğu təsviri qrammatika istiqamətində iş aparılmalıdır.

4. Ayrı-ayrı lüğətlər, şivə və ləhcələri öyrənmək əsasında ümumi terminologiya, ümumtürk lüğəti tərtib edilməlidir.

5. Kollektiv iş prinsipinə əsaslanılmalıdır.

6. Beynəlxalq əməkdaşlığa əsaslanmalı, tədqiqatlar həmin şivələrin tarixi-müqayisəli qrammatika əsasında ətraflı şəkildə tədqiqi zəminində aparılmalıdır.

7. Beynəlxalq zəmində türk xalqlarının və onların dillərinin tədqiqinə dair xüsusi biblioqrafiya toplanmalı və hazırlanmalıdır.

A.N.Samoyloviç qurultayda ortaq türk dili məsələsinə də münasibət bildirmiş və ilk növbədə bu dilin bir neçə dialektə bölündüyünü qeyd etmişdir. Bir tərəfdən çuvaş dilinin, digər tərəfdən isə yakut dilinin təşəkkülünü vurğulayan alim türk dilindən fərqli olan bu iki dil nəzərə alınmazsa, digər türk

¹ 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə.). – Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı, – 2006. s. 137.

dillərinin xüsusi bir dili deyil, yalnız dialekt və alt dialektləri təmsil etdiyini göstərir. Başqa sözlə desək, Samoyloviç nəzərə çatdırır ki, çuvaş və yakut dili istisna olmaqla, digər türk dilləri bir dilin dialekt və şivələri hesab oluna bilər: *“Başqa dil ailələri ilə müqayisədə türk dilinin dialekt və şivələri o qədər yaxındır ki, hətta slavyan və german qrupları arasında belə yaxınlıq yoxdur”*¹. İsmayıl bəy Qaspiralının özü üçün əhəmiyyətli hesab etdiyi bu məsələni A.N.Samoyloviç onunla müzakirə etmək imkanı əldə etdiyini deyərək təkcə mövcud ədəbi dillərin yaxınlaşmasının deyil, həm də danışq dili dialektlərinin yaxınlaşmasının mühüm məsələ olduğunu qeyd etmişdir.

Ədəbi dilin işlənilib hazırlanmasına pessimistcəsinə baxılması üçün əsas olmadığını vurğulayan Samoyloviç yazırdı: *“Dil ictimai hadisə kimi ünsiyyət vasitəsi olduğundan, təbii ki, onun birləşməsi mütləq zəruri və arzu olunan bir hadisə olacaqdır. Həqiqətən də, ayrı-ayrı türk xalqlarının iqtisadi zəmində yaxınlaşması və ünsiyyət yollarının və ünsiyyət üsullarının artması və təkmilləşməsi nəticəsində, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən heç bir zorakılığa məruz qalmadan öz aralarında daim artan ədəbiyyat mübadiləsi nəticəsində təkcə ədəbi dilin deyil, həm də danışq dillərinin bir-birinə uyğunlaşması və yaxınlaşması faktının şahidi olur”*². Bu fikrə münasibət bildirən Turyakulov məsələnin əməli vəzifələrlə üzvi şəkildə bağlı olduğunu qeyd edir və Samoyloviçlə eyni mövqə tutur. O, dili laboratoriya şəraitində deyil, tarixi prosesin, təmas və əlaqələrin üsullarının məhsulu

¹ 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə.). – Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı, – 2006. s. 294.

² Первый всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля- 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку - АССР, 1926, с. 329.

kimi dəyərləndirir, Azərbaycan, Anadolu və türkmən dillərinin birləşdirilməsinin mümkünlüyünü qeyd edən alimlərə haqq qazandırır.

A.N. Samoyloviçlə bağlı tədqiqatlar

A.N. Samoyloviçlə bağlı tədqiqatlar ilk dəfə Rusiyada 1960-cı illərdə başlamışdır. A.N.Samoyloviçlə əlaqədar mühüm araşdırmalar ilk növbədə F.D.Aşnin tərəfindən aparılmışdır. Belə ki, ilk nəşr kimi 1963-cü ildə F.D.Aşnin “Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880–1938)” və 1966-cı ildə L.V.Dmitriyevanın “A.N.Samoyloviçin əlyazma irsinin təsviri üçün materiallar” adlı əsərləri diqqət cəkir. 1970-ci illərdən başlayaraq bu tədqiqatların sayının daha çox olduğu müşahidə edilir. 1973-cü ildə Leninqradda (Sankt-Peterburq) keçirilən VI Türkoloji konfrans və 1974-cü ildə nəşr olunan “Türkoloji məcmuə. 1974” (Тюркологический сборник, 1974) akademik A.N.Samoyloviçin əziz xatirəsinə həsr olunmuşdur. Türkoloji məcmuədə F.D.Aşnin “Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç 1880-1938”, V.D.Arakin “A.N.Samoyloviçin tədqiqatlarında müqayisəli tarixi metod”, L.V.Dmitriyeva “A.N.Samoyloviçin əlyazma irsinin təsviri üçün materiallar”, S.M.Abromov “A.N.Samoyloviç - etnoqraf”, A.N. Kononov “Türk xalqları arasında əsas istiqamətlərin müəyyən edilməsi üsulları və terminləri” və s. yazılarla çıxış etmişlər.

«Советская тюркология» (Sovet türkologiyası) jurnalının 1973-cü ildə çıxan nömrələrində Samoyloviçin çoxşaxəli yaradıcılığına həsr olunmuş məşhur Sovet türkoloqlarının – N.A.Baskakovun “A.N.Samoyloviç V.A.Qordlevskiyə məktublarında”, B.Çarıyarov və P.Əzimovun “A.N. Samoyloviç və türkmən dilçiliyi”, A.N.Kononovun “A.N.Samoyloviç – qrammatist”, K.M.Musayevin “A.N. Samoyloviç və türk dillərinin müqayisəli

leksikologiyası”, D.M.Nasilovun “A.N.Samoyloviç türk dillərinin təsnifatı haqqında”, D.Nurəliyevin “A.N.Samoyloviç - türk ədəbiyyatı və folklorunun tədqiqatçısı”, E.İ.Fazilovun “A.N.Samoyloviç - orta əsrlərə aid türk abidələrinin tədqiqatçısı” kimi yazıları dərc olunmuşdur. Bir haşiyəni qeyd edək ki, K.M.Musayevin “A.N.Samoyloviç və türk dillərinin müqayisəli leksikologiyası” adlı məqaləsi tərəfimizdən rus dilindən Azərbaycan və türk dillərinə tərcümə olunaraq nəşr olunmuşdur.

F.D.Aşnin, V.M.Alpatov və D.M.Nasilovun “Repressiyaya uğramış türkologiya” (2002) kitabı sovet türkologiyası tarixinin qaranlıq dövrünə həsr olunmuşdur¹. Əsərdə prosesin necə baş verdiyi haqqında bəhs olunur. Burada müxtəlif türk xalqlarının bir çox görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinə qarşı aparılan

¹ Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. – Москва: – 2002. – 296 с.

istintaq işlərinə istinad edilir. Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan və Qırğızıstan təhlükəsizlik orqanlarının arxiv materialları əsasında ilk dəfə olaraq 1937-1939-cu illərin, bəzən hətta əvvəlki illərin istintaq işləri elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Əsərdə A.N. Samoyloviç də ölüm səbəbi araşdırılan ziyalılar sırasındadır.

A.N.Samoyloviçin yaradıcılığına işıq tutan və onunla bağlı tədqiqat aparan tədqiqatçılardan biri Q.F.Blaqova olmuşdur. Q.F.Blaqova da A.N.Samoyloviç haqqında çoxsaylı məqalələrin müəllifidir. O, ixtisasca dilçi olduğu üçün A.N.Samoyloviçin daha çox dilçilik araşdırmaları üzərində dayanmışdır. 2022-ci ildə “Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç ve Türkologiya” mövzusunda fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasını müdafiə edən Sərdar Karaca məqalələrinin birində bununla bağlı yazır: *“Lakin Blaqovanın dilçi olması və xüsusilə Orta Asiya türk dillərinə yönəlməsi onun Samoyloviçlə bağlı araşdırmalarının da bu istiqamətdə aparılmasına səbəb olmuş, nəticədə Samoyloviçin xüsusən folklor (xalq ədəbiyyatı) tədqiqatları bir qədər diqqətdən kənarda qalmışdır”*¹. Halbuki Samoyloviç öz əsərlərində təkcə dil problemlərinə deyil, həm də mədəni, ədəbi və tarixi kontekstə diqqət yetirmişdir. Q.F.Blaqova və D.M.Nasilovun “Samoyloviç A.N. Türk dilçiliyi. Filologiya. Runika” (2005), Q.F.Blaqovanın “Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç: elmi yazışmalar. Bioqrafiya” (2008) əsəri, “XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Rusiyada türkologiyanın tarixi” (2012) adlı monoqrafiyası alimin filoloji fəaliyyətini ehtiva edən əsərlər sırasındadır.

¹ Karaca, S. Aleksandr N. Samoyloviç: Bir literatür dəyərləndirməsi // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, – Ankara: – 2024. / 57, – s. 166.

Bütün bunlarla yanaşı, Q.F.Blaqovanın “Rusiyada türkologiyanın tarixi (XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri)” (2012) monoqrafiyasında¹ “A.N. Samoyloviç türk dilçiliyinin tarixşünası kimi” adlı hissə yer almışdır. Əsərdə müəllif A.N. Samoyloviçin tarixşünaslıqla bağlı əsərlərinin icmalını ilk dəfə toplu şəkildə təqdim etmişdir. Eyni zamanda əsərə A.N. Samoyloviç tərəfindən gənclik illərində tərtib edilmiş “Rusiyada nəşr olunmuş müxtəlif türk dillərinin qrammatikalarının icmalı” adlı bölmə də daxil edilmişdir. Burada XX əsrin 20-ci illərində A.N.Samoyloviç tərəfindən irəli sürülən türk dillərinin öyrənilməsi tarixinin dövrləşdirilməsi öz əksini tapmışdır. Bu hissə ilk dəfə 2005-ci ildə G.F.Blaqova tərəfindən aşkar edilərək nəşr olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, A.N.Samoyloviçin dil quruculuğunda fəaliyyəti danılmazdır. Belə ki, o, latın əlifbasına əsaslanan türk dilləri üçün yeni yazı sisteminin nəzəri əsaslarının işlənib hazırlanmasında, ədəbi dillərin təşəkkülü və inkişafı problemlərinin həllində, yeni terminologiyanın formalaşmasında, türkoloji tədqiqat müəssisələrinin yaradılmasında və türkoloqların hazırlanmasında da fəal iştirak etmişdir.

A.N.Samoyloviç türkologiyada yalnız araşdırmaları ilə deyil, həm də özündən sonra qoyub getdiyi davamçıları, tələbələri ilə də iz buraxmışdır. Türkologiyada ciddi tədqiqatları ilə seçilən akademik A. N. Kononov, akademik K.K.Yudaxin, akademik S.K.Kenesbayev prof. V.D.Arakin, prof. A.K.Borovkov, N.P.Drenkova, A.A.Popov, U.Tursunov və digər məşhur türkoloqlar onun yetirmələri sırasındadır.

¹ Благова Г. Ф. История тюркологии в России: (вторая половина XIX - начало XX в.). – Москва: Вост. Лит., – 2012. – 310 с.

Türk dillərinin təsnifi məsələsi

A.N.Samoyloviçin həyat və yaradıcılığını geniş şəkildə araşdıran F.D.Aşnin yazır: *“A.N.Samoyloviç əsasən kiçik formalı əsərlər - kiçik həcmli məqalələr yazan, lakin bütövlükdə götürüldükdə türkologiyanın ən müxtəlif sahələrini - qədim türk abidələrindən tutmuş müasir ədəbi dillərə, türkdilli ədəbiyyatın ilk elementlərindən tutmuş müasir şair və nasirlərə qədər olan ən müxtəlif sahələri əhatə edən alim tipinə mənsub idi”*¹.

Alimin əsərlərinin əksəriyyəti Özbəkistan, Azərbaycan, Krım, Türkiyə və Türkmənistanı əhatə edən geniş coğrafiyada aparılan tədqiqatlara əsaslanır. A.N.Samoyloviç “Baxçasaray müğənnisi, şair, salnaməçi və meteoroloq Həbibullah-Kərəm” (1913), “Abdu-s-Səttar-Qazi. Tekinlərin döyüşlərindən bəhs edən hekayələr kitabı” (1914), “Qazax-qırğız evli qadının dilində qadağan olunmuş sözlər” (1915), “Qısa Krım tatar qrammatikası cəhdi” (1916), “Osmanlı türk dilinin praktiki öyrənilməsi üçün bələdçi” (1917), “İmperator Baburun şeirlər toplusu” (1917), “Türk xalqlarının ədəbiyyatı” (1920), Türk dillərinin təsnifatına bəzi əlavələr (1922), “Əfqanıstan əhalisinin tərkibində türk və monqol elementləri” (1924), “Yeni türk əlifbası (Azərbaycandan bir məktub)” (1924), “Müasir Osmanlı türkcəsinin qısa tədris qrammatikası” (1925), “Qafqaz və türk dünyası” (1926), “Türk xalqları arasında on iki illik heyvan dövrü məsələsinə dair” (1927), “Türkmən ədəbiyyatı tarixinə dair öçerklər” (1929), “Orta Asiya türk xalqları ədəbiyyatında İran qəhrəmanlıq dastanı” (1934), “Hoton türkləri və dilləri” (1934) və s. kimi əsərlərin müəllifidir.

¹Ашнин Ф.Д. Александр Николаевич Самойлович 1880-1938 // Тюркологический сборник. – Москва: «Наука», – 1978. – с. 13.

Məlumdur ki, türk dilləri müxtəlif dövrlərdə müxtəlif türkoloqlar tərəfindən təsnif edilmişdir. Bu təsnifatlar F.Y.Korş, İ.N.Berezin, M.Kazımbəy, V.V.Radlov, A.N.Samoyloviç, S.E.Malov, V.A.Boqoroditski, N.A.Baskakov, L.Ligeti, R.Arat, G.Dörfer, F.Zeynalov və digər alimlər tərəfindən aparılmışdır. Türk dillərinin bölgüsü, əsasən, tarixi-coğrafi əlamətlərin, dillərin linqvistik yaxınlığının – leksik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərinin, tarixilik prinsipinin nəzərə alınması ilə təsnif olunmuşdur. Türk dillərinin ilk elmi təsnifatlarından biri də rus türkoloqu A.N.Samoyloviçə məxsusdur. V.V.Radlov və F.Y.Korş tərəfindən linqvistik əsaslarla aparılmış təsnifatlarının tənqidi nəticəsi kimi meydana gələn A.N.Samoyloviçin apardığı türk dillərinin təsnifi türkologiyada böyük əhəmiyyət kəsb edir. Özü də bu haqda yazır: “Mən bu əsərdə türk dillərinin mövcud təsnifatlarını yenisi ilə əvəz etməməklə, tamamlamağa çalışaraq, müxtəlif alimlər tərəfindən qəbul edilmiş türk dilləri sisteminin bölmələrinin nomenklaturasında müəyyən dəyişikliklər etməyə özümə icazə verirəm”¹. A.N.Samoyloviç 1922-ci ildə Petroqradda (Leninqrad) nəşr etdirdiyi “Türk dillərinin təsnifatına bəzi əlavələr” adlı əsərində türk dillərini fonetik xüsusiyyətlərinə, səs əlamətlərinə əsaslanaraq təsnif etmişdir. O əsasən “doqquz”, “ayaq”, “o”, “dağ”, “sarı”, “qalan” deyə 6 türkcə leksik vahidi əsas götürərək türk dillərini aşağıdakı şəkildə 6 qrupa ayırmışdır:

1. “*R*” *qrupu* (Bulqar və müasir çuvaş dili); ura-azak-ayak
2. “*D*” *qrupu* (Uyğur, şimal-şərq). A.N.Samoyloviç prototürkdə d səsi üçün müxtəlif dialektlərdəki d, t, z və y səs qarşılıqlarına əsasən türk dialektlərini üç yarımqrupda təqdim

¹ Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. – Петроград: Российская государственная академическая типография, – 1922. – с. 5.

edir: a) d-yarımqrupuna qədim Orxon-Yenisey və uyğur yazılı abidələrinin dilini və müasir soyot və ya uryanxay, karaqas, beltir, kızıl, salar dillərini (adək) – (ayaq); b) z-yarımqrupuna sarı-uyğur, şor, xakas, kamasın, saqay və s. dillərini (azək) – (ayaq); v) t-yarımqrupuna yakut dilini (atax) daxil edir. Ayaq sözü ilə yanaşı qoymaq feilini də nümunə gətirərək kod, kot, kos, koy dəyişmələrini verir.

3. *“Tau” qrupu* (Qıpçaq, şimal-qərb). Alim bu qrupa daxil olan türk dillərini və dialektərini bir-birinə olan yaxınlıqlarına görə monqol dövründən öncəki və sonrakı dillər deyə iki yarımqrupda birlədirir; a) altay (dialektləri ilə), qırğız, qumuq, qaraçay-balkar, karaim, tatar, başqırd dilləri; b) qazax, noqay və qaraqalpaq dilləri daxil edilir.

4. *“Tağlıq” qrupu* (Cağatay və cənub-şərq). Buraya Cağatay türkcəsi, Şərqi Türküstan (Sarı uyğur və salar dilləri istisna olmaqla), Qərbi Türküstan dialektləri (Xivə-Sart şivəsi istisna olmaqla), özbək şivələri (Fərqanə, Daşkənd, Səmərqənd, Buxara) aid edilir.

5. *“Tağlı” qrupu* (Qıpçaq-türkmən və ya orta qrup). Bu qrupa Xarəzm özbəklərinin şivələri daxil edilir.

6. *“Ol” qrupu* (türkmən və cənub-qərb). A.N.Samoyloviç sonuncu 6-cı qrupa Azərbaycan dili, türkmən dili, Osmanlı dili (Anadolu, Suriya, Balkan yarımadası türkləri), qaqaуз dili, Kırım (cənub sahili) daxil edir.

Bəkir Çobanzadə I Türkoloji Qurultayda türk dillərinin təsnifi haqqında yazır: “Bu materialların yenidən işlənməsi müqayisəli qrammatika türk şivələrinin lüğətinin yaranmasına kömək edəcək. Bunsuz türk şivələrinin qohumluğu barədə elmi baxımdan danışmaq mümkün deyil. Lakin bizim dediklərimizdən bu məsələnin tamamilə öyrənilməsi nəticəsinə də gəlmək olmaz.

Öksinə əsas kimi Korş və Radlova məxus olan, A.N.Samoyloviç tərəfindən təkmilləşdirilən təsnifatı götürmək olar”¹. Bu məqamda vurğulamalıyıq ki, alim öz təsnifatını yalnız bu məqaləsi ilə məhdudlaşdırmamış, sonrakı illərdə də türk dillərinin təsnifi ilə bağlı müxtəlif yazılarla çıxış etmişdi. A.N.Samoyloviçin “Türk dillərinin təsnifatına yeni əlavələr”, “Mənim təsnifatımın üçüncü nəşri”, “Türk xalqlarının etnoqrafik təsnifat layihəsi” kimi məruzələri bu fikri söyləməyə əsas verir.

Nəticə

I Türkoloji Qurultayda türk xalqlarının dili və ədəbiyyatı, əlifba, terminologiya, metodika, tarix, etnoqrafiya və s. kimi müxtəlif məsələlər müzakirə obyektinə olsa da, əsas diqqət türk xalqlarının ortaq yazı sistemi – ortaq əlifba altında birləşməsi, eləcə də ortaq ədəbi dil yaradılmasına yönəldilmişdir. I Türkoloji Qurultayda A.N.Samoyloviç bir çox digər alimlər kimi türk xalqlarının və dillərinin tarixdəki yerini daha yaxşı başa düşmək üçün onların dərinədən öyrənilməsinə və tədqiqinə ehtiyac olduğunu bildirmişdir. Qurultay təkcə Rusiyada yaşayan türkdilli xalqların deyil, və bütün türk dünyasında türkoloji problemlərin fəal tədqiqi üçün başlanğıc nöqtəsi oldu. A.N.Samoyloviç qurultaydan sonra da öz işini davam etdirərək türk dilləri, türk xalqları, onların folkloru, etnoqrafiyası haqqında əsərlər nəşr etdirməyə davam etdi. Qeyd edək ki, A.N.Samoyloviç də yeni əlifba siyasətini dəstəkləmiş, ortaq əlifba ilə yanaşı, ortaq ədəbi dil məsələsinin vacibliyini də bildirmişdir. Bunu alimin qurultayda səsləndirdiyi yuxarıda qeyd olunan fikirləri də bir daha

¹ Первый всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля- 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку - АССР, 1926, с. 100.

təsdiqləyir. Bütövlükdə onun tədqiqatları türkologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

A.N.Samoyloviç həm türk dili, həm də müasir türk dialektləri və türk xalqlarının tarixi, folkloru və ədəbiyyatı ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar aparmışdır. Onun fəaliyyətində tarix və etnoqrafiya ilə yanaşı, türk dillərinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsinə xüsusi yer verilmiş, həmçinin dillərin tarixini öyrənmək üçün dialekt və şivələrin toplanması və müqayisə edilməsi də vacib sayılmışdır.

O, tədqiqatlarında müqayisəli tarixi metoddan istifadə edərək, türk dillərinin mövcud təsnifatlarını yenidən nəzərdən keçirə bilmiş və türkologiyada mövcud olan bütün yeni elmi məlumatları nəzərə alaraq əhəmiyyətli dəyişikliklər və əlavələr etmişdir. Ukrayna əsilli rus türkoloqu və türkologiya elmini dünya miqyasında tanıdan alimlərdən biri olan Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviçin elmi irsi və türkologiya elminin inkişafına verdiyi töhfələr öz əhəmiyyətini daim saxlayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyeva Gulnara. Turkiy tillarni tadqiq etishda A.N. Samoylovichning roli. "Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar" mavzusidagi uchinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman MATERIALLARI. [Matn]: to'plam. – Toshkent: Bookmany print, 2026. – 770 b. Namangan Davlat Universiteti. 2026-yil 3–4-iyun, s. 326-334.
2. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. – Москва: – 2002. – 296 с.
3. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М. Архивные документы о гибели академика А.Н. Самойловича // Восток. – Москва: – 1996. – № 5. – с. 153–162.
4. Ашнин Ф.Д. Александр Николаевич Самойлович 1880-1938 // Тюркологический сборник. – Москва: «Наука», – 1978. – с. 8-27.
5. Babayev A. Türksoyun birlik səsi. – Bakı: Təhsil, – 2006. – 364 s.
6. I Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 22 oktyabr 2025-ci il
7. Благова Г. Ф. История тюркологии в России: (вторая половина XIX - начало XX в.). – Москва : Вост. Лит. , – 2012. – 310 с.
8. 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə.). – Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı, – 2006. – 570 s.

9. Karaca, S. Aleksandr N. Samoyloviç: Bir literatür dəyərləndirməsi // Türk Dünyası Dil və Edebiyat Dergisi, – Ankara: – 2024. / 57, – s. 163-182.
10. Кононов А. Н. Самойлович – грамматист // Советская тюркология, – Баку: № 5, – 1973. – с. 37-48.
11. Первый всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля- 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку - АССР, 1926, 429 с.
12. Qasimov C. I Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər / C.Qasimov. – Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, – 2019. – 748 s.
13. Samoyloviç A.N. Türkoloji qurultay lazımdır: I Türkoloji Qurultay ərəfəsində ədəbiyyat dilinin, əlifbanın, imlanın islahı haqqında // Maarif və mədəniyyət. – 1923. № 10, – s. 19-20. (Ərəb qrafikasında)
14. Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. – Петроград: Российская государственная академическая типография, – 1922. – s. 3-15.

**I TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA N. POPPENİN
ALTAYŞÜNASLIQ KONSEPSİYASI:
TARİXİ VƏ NƏZƏRİ TƏHLİL**

Teyyub QULİYEV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

1926-cı ildə Bakıda baş tutan I Türkoloji qurultay türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatında və milli (həm də elmi) təfəkküründə xüsusi mərhələyə keçid üçün dönüş nöqtəsi oldu. Bu qədər gözlənilməsə və arzu olunmasa da, qurultay türklərin sanki yenidən oyanışına, özünəqayıdışına böyük təkan verdi. Türkologiya tarixində I Türkoloji qurultay qədər məhsuldar ikinci bir mötəbər yığıncaq təsəvvür etmək çox çətindir. Çünki məhz bu elmi yığıncaqda türk aydınlarını və türkoloji cəmiyyətdə söz sahibi olan gör-

kəmli mütəxəssisləri illərdən bəri məşğul edən ən vacib məsələlər müzakirə olundu (hətta bəzi məqamlarda qızgın mübahisələr baş verdi), fikir mübadilələri aparıldı, yeni istiqamətlər müəyyənləşdirildi. Beləliklə, sonralar əksər fikir, elm adamının represiyasına səbəb olan I Türkoloji qurultay öhdəsinə düşəndən də artıq iş gördü və öz adını türkün şərəf tarixinə yazdırdı.

I Türkoloji qurultayda yeddi qətnamə qəbul edilmişdir:

1. Qurultayın yeni türk əlifbası haqqında qətnaməsi;

2. Türk dillərinin araşdırılması və türk dillərinin digər dil ailələri ilə əlaqələri haqqında;

3. Doğma dilin tədrisi metodikası üzrə;

4. “Türk xalqlarının tarixinin araşdırılmasının müasir durumu və ən yaxın vəzifələri” məruzələri üzrə;

5. Diyarşünaslıq haqqında məruzə üzrə;

6. Türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında;

7. Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında.

Göründüyü kimi, bu qətnamələrin hər biri öz dövrü üçün həddən artıq önəmli idi və burada əksini tapan bəndlər kifayət qədər qətiyyətli addımlar atmağı tələb edirdi.

Türk dillərinin yüksək elmi səviyyədə tədqiqi, müasir türkoloji dilçiliyin inkişafına zəmin yaratmaq baxımından ikinci qətnamənin xüsusi önəmi vardır. Bunu qətnamənin bəndləri aydın şəkildə göstərir:

1) dil materiallarının toplanması və çapı, ayrı-ayrı elmi qrammatikalar və lüğətlərin tərtibi yolu ilə ayrı-ayrı dillər, ləhcə və şivələrin dərinədən, hərtərəfli araşdırılması;

2) müqayisəli tarixi qrammatika, müqayisəli etimoloji lüğət və türk dil və dialektlərinin təsnifi üzrə hazırlıq işləri;

3) türkologiyaya dair bibliografiyanın tərtibi;

4) türk dillərinin digər Altay və uqro-fin dillərinə münasibətinin yafəs nəzəriyyəsinin nailiyyətləri nəzərə alınmaqla davam etdirilməsi;

5) beynəlxalq miqyasda türkoloji işin müəyyən plan əsasında kollektiv iş əsasında və çap işi təmin edilməklə təşkili.

Bu bəndlərdən dördüncü bənd türk dillərinin dünya dilləri içərisində yerini müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən onun üzərində ayrıca dayanmaq qərarına gəldik.

Dördüncü bəndə aid məruzə 28 fevral 1926-cı ildə I Türkoloji qurultayın dördüncü iclasında dünya altayşünaslığının ən görkəmli nümayəndəsi Nikolay Nikolayeviç Poppe (ing. Nicholas N. Poppe) tərəfindən edilmişdir. Onun çıxışı “Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti” adlanırdı.

Məruzənin təhlilindən öncə bizi maraqlandıran bir suala cavab axtarmaq istədik: belə bir möhtəşəm və nüfuzlu elmi yığıncaqda Altay dillərinin qohumluğu haqqında məruzə niyə məhz 29 yaşlı, gənc monqolşünas Nikolay Poppeyə həvalə edilmişdir?

Nikolay Poppenin elmi yaradıcılığının ilk dövrlərinə qısaca nəzər saldıqda belə, bu suala cavab üçün xeyli səbəblər müəyyənləşir və bunun heç də təsadüfi olmadığı aydınlaşır. Belə ki, 1897-ci il təvəllüdlü N.Poppe (Poppe soyadı onun alman kökündən gəlirdi) 1921-ci ildə Petroqrad Universitetinin ictimai elmlər fakültəsinin monqol bölməsində təhsil almışdır. N.Poppe burada A.D. Rudnev, V.L. Kotviç, A.N. Samoyloviç, S.E. Malov və ilk növbədə dövrünün məşhur dilçisi, şərqşünas, monqolşünas, SSRİ EA-nın akademik B.Y. Vladimirsovun sevimli tələbəsi olmuşdur. Hələ tələbəlik illərində o, Canlı Şərq Dilləri İnstitutunda dərs deməyə başlamışdır.

N.Poppe ömrünün sonuna qədər əsas tədqiqat sahəsi olan monqolşünaslıqla məşğul olmuşdur. Lakin maraqlıdır ki, onun ilk monoqrafik əsərləri türkologiyaya həsr olunmuşdur. Bunlar A.N. Samoyloviçin təklifi ilə (yeri gəlmişkən, N.Poppe məhz görkəmli türkoloq A.N. Samoyloviçin dəvəti ilə I Türkoloji Qurultaya qatılmışdır) yazılmış qısa, amma dərin məzmunlu “Yakut dilinin

tədris qrammatikası”¹ və “Çuvaş dili ilə türk-tatar dillərinin qohumluğu haqqında”² monoqrafiyaları və dörd hissəli “Çuvaş dili və onun monqol və türk dilləri ilə əlaqəsi” adlı məqalələridir³. Gənc N.Poppenin çuvaş dili haqqındakı əsərləri türkologiyada bu dil haqqında aparılmış ən sanballı tədqiqatlardan hesab olunur. Qeyd edək ki, N.Poppenin altayşünaslıq məsələlərinə marağı da məhz çuvaş dili haqqında yazılarından sonra başlamışdır. O, yuxarıda adlarını sadaladığımız əsərlərində bir dili öyrənmə sərhədlərini xeyli aşmış, türk dillərinin, xüsusilə çuvaş dilinin və monqol, bəzən də tunqus-mancur dillərinin materiallarına əsaslanaraq Altay proto-dilinin fonoloji sistemini bərpa etməyə çalışmış və demək olar ki, istəyinə nail olmuşdur. Təbii ki, tədqiqatçı Q. Ramstedtin bu sahədəki nəzəri mülahizələrini mütləq şəkildə nəzərə almış, amma bir çox hallarda onun postulatlarını dəqiqləşdirmiş və yenidən qiymətləndirmişdir.

N. Poppe 1928-ci ildə professor adını almış, 1932-ci ildə isə SSRİ EA-nın müxbir üzvü seçilmişdir. 1930-cu illərdə o, artıq sovet monqolşünaslığının tanınmış rəhbəri kimi qəbul edilirdi.

¹ Поппе Н.Н. Учебная грамматика якутского языка. М., 1926.

² Поппе Н.Н. О родственных отношениях чувашского и тюркско-татарского языков. Чебоксары, 1925.

³ Поппе Н. Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецким языкам. I, II, Извѣстія Россійской Академіи Наукъ. VI серия, 1924, том 18, выпуск 12, с. 289-314; Поппе Н. Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецким языкам. III, Извѣстія Россійской Академіи Наукъ. VI серия, 1925, том 19, выпуск 1, с. 23-42; Поппе Н. Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецким языкам. IV, Извѣстія Россійской Академіи Наукъ. VI серия, 1925, том 19, выпуск 9, с. 405-426

N. Poppe 20-ci illərdən başlayaraq bütün elmi yaradıcılığı boyu aktiv şəkildə altayşünaslıqla məşğul olmuşdur. Onun ilk böyük nailiyyəti proto-Altay dilinin fonoloji sisteminin bərpasıdır. Düzdür, N.Poppeyə qədər altayşünaslıq nəzəriyyəsi mövcud idi, onun elmi cəhətdən əsaslandırılması isə yalnız Q. Ramstedt və qismən B.Y.Vladimirsovun əsərlərindən başlayıb. Lakin N.Poppenin tədqiqatları ilə altayşünaslıq tam yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Buna görə də tanınmış dilçi, şərqşünas və ədəbiyyatşünas Y.Polivanov “Koreya və “altay” dillərinin qohumluğu məsələsinə dair” məqaləsinin elə ilk cümləsində qeyd edirdi ki, ““*Altay*” dillərinin müqayisəli grammatikası... xüsusilə N.N. Poppenin tədqiqatlarından sonra artıq “*təcrübə mərhələsini*” keçmiş və tam elmi əsaslı müqayisəli dilçilik sahəsinə çevrilmişdir”¹.

Adətən tədqiqatçılar N. Poppenin elmi yaradıcılığını iki mərhələyə bölürlər: 1) İkinci dünya müharibəsinə qədərki dövr (1924-1941); 2) İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövr (1941-1991). Qeyd edək ki, hər iki dövrdə tədqiqatçı çox məhsuldar olmuşdur. Birinci mərhələdə o, 157 elmi əsər, o cümlədən 27 monoqrafiya çap etdirmişdir.

N. Poppe “*100-dən artıq iştirakçısının, seçmə alim və mütəfəkkirinin əksəriyyətinin həbsi və fiziki məhvi ilə bitən*”² I Türkoloji Qurultaydan sağ-salamat qurtulsa da, tale onun da üzünə gülmür. İkinci dünya müharibəsinin ilk illərində (1942-ci

¹ Поппе Н. Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецким языкам. I, II, Извѣстія Россійской Академіи Наукъ. VI серия, 1924, том 18, выпуск 12, с. 1195

² 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev. Bakı: Çinar-çap, 2006, s. 5.

ildə) o, könüllü olaraq alman faşistlərinə əsir düşür və bununla da illərdən bəri ürəyində gizli saxladığı arzusuna – nifrət etdiyi sovet rejimindən canını qurtarmaq, Almaniyadan Böyük Britaniyaya, yaxud ABŞ-a üz tutmağa çalışır. Lakin bu o qədər də asan olmur. Nəhayət çox böyük məhrumiyyətlərdən sonra 1949-cu ildə Amerikadakı tədqiqatçı dostları vasitəsilə viza əldə edir və oraya, Sietl şəhərinə köçür. Artıq çoxdan tanınan tədqiqatçı ömrünün sonuna qədər bu şəhərdə yaşayıb Sietl Universitetində (əvvəl Vaşinqton Universitetində) müharibə səbəbindən bir qədər ara verdiyi elmi fəaliyyətini davam etdirir. Amma sona kimi N.Poppe Amerikada mühacir həyatı yaşayır, “əsl” amerikalı ola bilmir və daim bunun əziyyətini çəkir. Onun bu ölkədə ən böyük uğuru ingiliscə və almanca (mühacirətdən sonra Poppe, demək olar ki, rus dilində əsər yazmayıb) çap etdirdiyi əsərləri və şərq dillərinə o qədər də önəm verməyən Sietl Universitetini dünyanın monqolşünaslıq və altayşünaslıq mərkəzlərindən birinə çevirməsi oldu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, N.Poppenin elmi yaradıcılığının Amerika dövrü də çox səmərəli olmuşdur. Təkcə 1957-1977-ci illərdə (80 yaşına qədər) onun 18 kitabı, yüzlərlə məqaləsi və xeyli sayda resenziyası çap olunmuşdur.

N.Poppenin I Türkoloji Qurultaydakı çıxışı da sübut edir ki, o, çox gənc olmasına baxmayaraq artıq öz sahəsinə dərinəndən bələd olan bir tədqiqatçıdır.

N.Poppenin məruzəsi adından da məlum olduğu kimi, Altay dillərinin qohumluğundan bəhs edən altayşünaslığın tarixinə və o dövr üçün müasir vəziyyətinə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatçı xronoloji və məntiqi ardıcılığı gözləmək üçün lap əvvəldə Altay dillərinin müqayisəli tədqiqinin tarixini iki mərhələyə bölür:

1) Ural-Altay dövrünün tədqiqi. Bu dövr Altay dillərinin ayrıca qrupda fərqləndirilmədiyi və tədqiqatçıları tərəfindən adı tez-tez dəyişən, üzvlərinə münasibətdə daimi fikir olmayan, geniş bir ailənin üzvü kimi nəzərdən keçirilən dövrüdür;

2) Altay dilləri dövrünün tədqiqi. Bu dövrün lap əvvəlində Altay dilləri digər Ural-Altay dillərindən təcrid edilərək, xüsusi qrupa ayrılmışdı, çünki bu dövrdə artıq müəyyən etmək mümkün olmuşdu ki, daha sıx qohumluq (Ural-Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu haqqında ümumiyyətlə danışmaq mümkündürsə), ilk növbədə, türk və monqol, həmçinin ola bilsin ki, tunquz dillərini bir-birinə bağlayır¹.

Burada diqqəti çəkən iki əsas məsələ var: 1) Poppe Ural-Altay dillərinin qohumluğuna şübhə ilə yanaşır; 2) Poppe, Altay dilləri dedikdə, hələ ki, əsasən türk və monqol dillərini nəzərdə tutur. Tunqus dillərini bu ailəyə ehtimalla daxil edilir. Amma o, Ural-Altay nəzəriyyəsinə nə qədər şübhə ilə yanaşsa da, ədalətlə bu konsepsiyaya elmi qiymət verməyin vacibliyin vurğulayır: *“Lakin birinci dövrün (Ural-Altay dövrünün – T.Q.) Altay müqayisəli dilçiliyi üçün tamamilə səmərəsiz keçdiyini iddia etmək haqsızlıq olardı, çünki bu, hazırlıq dövrü idi və o zamanın tədqiqatçılarının səhvləri və yanlışlanan yeni məktəbə mənsub tədqiqatçılıq üçün böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik idi. Bu səbəbdən də həmin dövrün üstündən tam sükutla keçə bilmərik”*².

¹ Поппе Н. Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецким языкам. I, II, Известия Российской Академии Наук. VI серия, 1924, том 18, выпуск 12, с. 108

² 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakişiyev. Bakı: Çinar-çap, 2006, s. 108

Bu məqamda N.Poppenini mövqeyi ilə tam razılaşırıq. Çünki müqayisəli-tarixi metodla bağlı tədqiqatlar dillərin tarixinin daha dərin qatlarına nüfuz etdikcə sübut olundu ki, Ural-Altay nəzəriyyəsi nə qədər inandırıcı olsa da, Altay dillərinin öz aralarındakı münasibətlər tam aydınlaşdırılmadan, qohumluq səviyyəsi müəyyənləşdirilmədən onun digər dil ailələri (xüsusilə Ural dilləri) müqayisəsi havadan asılı vəziyyətdə qalacaqdır. Başqa sözlə, makroailələrin müqayisəsi mikroailələrin müqayisəsindən sonra başlayır. Bu fikir təkcə Ural-Altay deyil, digər dil ailələri üçün keçərlidir.

N.Poppe məruzəsində Ural-Altay nəzəriyyəsinin yaranma və inkişaf tarixinə geniş nəzər salır və Ural-Altay nəzəriyyəsinin banisi Filip İohan Tabbert Stralenberqdən başlayaraq hər bir tədqiqatçının mövqeyinə ayrıca diqqət yetirir.

F.Tabbert Stralenberq Poltava döyüşündə ruslara əsir düşərək Sibirdə sürgün həyatı yaşadığı dövrdə oranın təbiətini, etnoqrafiyasını, coğrafiyasını, əhalisini öyrənməyə başlamış və çoxlu maraqlı materiallar toplamışdır. Bu sahədə onun ən böyük xidməti 1730-cu ildə “Böyük Tatar” xəritəsini və “Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi” adlı kitabını çap etdirməsi olmuşdur. T.Stralenberq Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi” adlı kitabında Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsində yaşayan xalqları ümumilikdə tatar adlandırmış və onların dillərini 6 qrupa bölmüşdür:

- 1) **fin-uqorlar:** macarlar, finlər, voqullar, çeremislər, permyaklar, votyaklar, ostyaklar. (Stralenberq bu qrupu “uyğur” adlandırır);
- 2) **türk-tatarlar:** tatarlar, yakutlar, çuvaşlar;
- 3) **samoyedlər;**
- 4) **monqol və mancurlar:** kalmıqlar, mancurlar, tanqutlar;

5) **tunquslar:** tunquslar, kamasinlər, arinlər, koryaklar, kurillər;

6) **Qafqaz xalqları:** Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında yerləşən müxtəlif xalqlar.

F.İ.Stralenberq bu dillər arasındakı əlaqəni göstərmək üçün təxminən 32 dildən alınmış 60 sözdən (isimlər, saylar və s.) ibarət bir cədvəl də tərtib etmişdir.

Bölgüdən göründüyü kimi, F. Tabbert Stralenberq burada Ural-Altay dillərini (ilk dörd sıra) düzgün qruplaşdırmışdır. Bircə istisna üçüncü sıradakı mancur dilinin monqol dilləri ilə eyni bölgüyə düşməsidir. Beşinci sıraya gəldikdə isə belə ümumi coğrafi adlandırma (bu bölgə Qafqazı əhatə edir), böyük ehtimalla, tədqiqatçının bu bölgədəki dillərə az bələdliyiindən irəli gəlir.

N.Poppe məruzəsində F. Tabbert Stralenberqin təsnifindən bəhs etdikdən sonra haqlı olaraq bildirir ki, bu bölgü daha sonralar verilən təsnifatlara müvafiq gəlmir və bir çox hissələri düz deyil, çünki burada bir neçə qrupda, əslində, müxtəlif qruplara aid edilməli xalqlar birləşdirilib. Amma buna baxmayaraq “*o, ilk təsnifat kimi diqqətəlayiqdir. Stralenberq Ural-Altay problemini qaldırdı və onun xidməti də elə bundadır*”¹.

N.Poppe F. Tabbert Stralenberqdən sonra diqqəti R.Rask və M.Müllərin hələ öz dövrlərində belə o qədər də populyar olmayan və tərədar tapmayan “Skif” və “Turan” nəzəriyyələrinə yönəlir.

Dilçilikdə müqayisəli-tarixi metodun banilərindən biri sayılan R.Rask “skif dilləri” adı altında F. Tabbert Stralenberqin

¹1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakişiyev. Bakı: Çinar-çap, 2006, s. 109

“tatar dilləri” adlandırdığı dilləri Qrenlandiya, Şimali Amerika, Şimalı Asiya və Avropa, eləcə də Qafqaz xalqlarının dilləri ilə birləşdirmişdir. R. Raskın fikrincə, “skif xalqları” sırasına İspaniya və Qallıyanın qeyri-hind-avropa əhalisi də daxil edilməlidir. Beləliklə, R. Raska görə, “skif dilləri” anlayışı yalnız ural dillərini (fin-uqor və samodiy dilləri) və altay dillərini (türk, monqol, tunqus–mancur dilləri) deyil, həm də qrenlandiyalıların, paleoaziatların, qafqazlıların və Qərbi Avropanın substrat dillərini əhatə edirdi. Tədqiqatçı hesab edirdi ki, dilin qrammatik quruluşundakı ümumi xüsusiyyətlər, xüsusilə aqqlütinativ xarakter əsasında bir sıra Asiya dillərini birləşdirmək mümkündür.

Maks Müllər isə dillərin xeyli hissəsi üçün ümumi olan ahəng qanununun da qoşulduğu ümumi əlamətlər əsasən Raskın təklif etdiyi qrupa siam, Tibet, cənubi-hind və Malay arxipelaqı dillərini də artırmış və öz qrupunu “Turan” adlandırmışdır. N.Poppenin fikrincə, turançılığı yeni nəzəriyyə adlandırmaq olmaz. Ümumi şəkildə, bu nəzəriyyə, hind-Avropa, sami və Çin dilləri istisna olmaqla, Asiya və Avropanın bütün dillərini birləşdirərək, Raskın “skif” nəzəriyyəsi ilə uyğun gəlir və ondan yalnız irəli sürülən problemlərin daha da geniş olması ilə fərqlənir. Bundan başqa, ““Turan” xalqları nəhəng əraziləri tutduqlarından, Maks Müllər “Turan” xalqlarının dilləri üçün ümumi olan əlamətlərin hind-Avropa və ya semit dillərinin səciyyəvi əlamətləri kimi hər yerdə parlaq təzahür etməməsini tamamilə təbii sayırdı”¹.

Təbii ki, bu qədər geniş coğrafiyada yayılmış, müxtəlif tipologiyaların təkamülünün nəticəsi olan qədim və müasir

¹1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakişiyev. Bakı: Çinar-çap, 2006, s. 109.

dillərin sistemli müqayisə aparılmadan bir araya gətirilməsi və qohum hesab edilməsi bu günün özündə də çox müşkül görünür. O dövrdə müasir dil ailələri haqqında tədqiqatların həddən ziyadə azlığı və natamamlığını da (nisbətən hild-Avropa ailəsindən başqa) nəzərə alsaq, “Turan” nəzəriyyəsinin sübutunun çətinliyi daha aydın təsəvvür olunar. N.Poppe də haqlı olaraq bu fikirdə idi ki, *“Turançılığın irəli sürdüyü problemlərin vaxtından əvvəl qoyulduğunu xüsusi qeyd etməyə ehtiyac yoxdur. O zamanlar fin-uqor müqayisəli dilçiliyi hələ rüşeym halında idi, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının əsası məşhur Böhtling tərəfindən yenidən qoyulmuşdu, monqol dili də daxil olmaqla digər dillərdən heç biri isə hələ tədqiq olunmamışdı. Beləliklə, tarixi və hətta ən yaxın qohumlarına münasibətləri də aydınlaşdırılmayan dillər dərhal sonsuz sayda dillər dairəsinə cəlb olundu ki, onlardan çoxunu indi müəyyənləşdirildiyi kimi, heç bir ortaqlıq cəhəti də yox idi. Təəccüblü deyil ki, turançılıq geniş yayılmadı və özünə çox az tərəfdar tapdı”*¹.

N.Poppe görkəmli fin dilçisi M.Kastreni Ural-Altay nəzəriyyəsinə yeni, düzgün elmi istiqamət verən tədqiqatçı hesab edir və nəzəriyyənin onunla doğru məcraya yönəldiyini vurğulayırdı. N.Poppe bu fikrində də haqlıdır. Çünki müqayisəli-tarixi dilçilik bir qayda olaraq dillərin genetik qohumluğunun əsas sübutu kimi müntəzəm təkrarlanan və sistem təşkil edən fonetik uyğunluqlar nəzərə alınmaqla kök və şəkilçi morfemlərin maddi eyniliyini əsas götürür. Məhz bu metodoloji yanaşma baxımından Altay dilləri sahəsində aparılmış ilk həqiqi müqayisəli-tarixi tədqiqatları M. Kastren aparmışdır.

¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev. Bakı: Çinar-çap, 2006, s. 110

M.Kastren V. Şottun vaxtilə irəli sürdüyü Ural və Altay dillərinin qohumluğu haqqında nəzəriyyəni inkişaf etdirərək, Ural-Altay nəzəriyyəsini ilk dəfə sistemli və ətraflı şəkildə formalaşdırmış, bununla da Ural və Altay dillərinin müqayisəli-tarixi tədqiqinin elmi əsaslarını yaratmışdır. N.Poppenin də qeyd etdiyi kimi, “... *bu dahi tədqiqatçı həmin dillərin əksəriyyəti ilə uzaqdan uzağa və özgələrin əsərləri əsasında tanış deyildi*”¹. Rusiyanın şərq bölgələrinə etdiyi səfərlər zamanı o, Ural və Altay dillərindən son dərəcə zəngin dil materialları toplamış və məhz bu materiallar əsasında Ural-Altay dillərinin qohumluğunu sistemli şərh etmişdir. Həmin tədqiqatların mühüm hissəsi onun məşhur “Şimal səfərləri və tədqiqatları” adlı kitabına daxil edilmiş, eləcə də başqa bir sıra elmi araşdırmalarında öz əksini tapmışdır.

M.Kastren Ural-Altay etno-dil birliyini iki əsas qrupa ayırmışdır: 1. Ural qrupu (fin-uqor və samodi dilləri); 2. Altay qrupu (türk, monqol və tunqus-mancur dilləri). Deməli, tam əminliklə demək olar ki, ilk dəfə M.Kastren müasir Ural-Altay dil qrupunun sərhədlərini doğru müəyyənləşdirmiş və buna görə də onun bölgüsü bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

N.Poppe məruzəsində V.Şottun da tədqiqatlarına böyük önəm vermişdir. Bu da təbiidir, çünki təkcə bunu yada salmaq kifayət edər ki, “Altay dilləri” termini elmi ədəbiyyatda ilk dəfə XIX əsrin ortalarında V. Şott tərəfindən işlədilmişdir. N.Poppe haqlı olaraq qeyd edir ki, “*müstəqil sahə kimi, Altay müqayisəli dilçiliyi Schott dövründən başlanır və həmin dövrdən etibarən tədqiqatçıların səyləri, bir tərəfdən türk, monqol və tunqus, digər*

¹ Yenə orada, s.110

tərəfdən isə fin-uqor və samoyed dillərinin qarşılıqlı münasibətlərinin aydınlaşdırılmasına yönəldilir”¹.

V.Şott “Tatar dillərinin tədqiqinə dair təcrübə” adlı əsərində Ural-Altay dilləri üçün ümumi olan leksik və qrammatik uyğunluqları təqdim etmiş və onların daha dəqiq elmi təsnifatını təklif etmişdir. Əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli olaraq, V. Şott Ural-Altay dillərini dörd əsas qrupa ayırmışdır: 1) Ural; 2) türk; 3) monqol; 4) tunqus. Bu təsnifat prinsip etibarilə müasir təsnifatlarla tam üst-üstə düşür.

V.Şottun gəldiyi qənaət bu idi ki, ən zəruri anlayışları ifadə edən sözlərin üst-üstə düşməməsi hələ Altay dilləri arasında yaxın qohumluğun olmamasına dəlalət etmir. Çünki qohum dillərdə belə qohumluq terminləri, bədən üzvlərinin adları, təbiət hadisələri, ərzaq məhsullarının adları və s. müxtəlif sözlərlə ifadə oluna bilər. Buna görə də o, sözün ifadə etdiyi müxtəlif mənalardakı dinamikliyi və sözlərin fonetik quruluşunun dəyişkənliyini nəzərə alaraq, anlayışları və onların adlandırılmasını deyil, müqayisə edilən dillərin bütöv leksik tərkibi üzrə uyğunluqları araşdırmağı, xüsusilə də söz köklərinə diqqət yetirməyi tövsiyə edirdi. Məhz buna görə V.Şott Ural-Altay dillərində ümumi olan leksik və qrammatik uyğunluqların müqayisəsi əsasında belə daha dəqiq elmi təsnifat verə bilmişdir.

Ural-Altay nəzəriyyəsinin ilkin mərhələsində tədqiqatçıların əksəriyyəti hər bir dil ailəsinə daxil olan dillərin qohumluğunun, hətta ümumilikdə bu dil ailələrinin özünün qohum olması ideyasını müdafiə etmişlər. Qeyd edək ki, zaman-zaman Ural-Altay dillərinin başqa dil ailələri ilə qohum olması fikrini irəli

¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev. Bakı: Çinar-çap, 2006, s. 112

sürən dilçilər də olmuşdur. Hətta iddia edilirdi ki, Ural-Altay dilləri dravid (tamil, kannad və s.), Yenisey (ket, kott, arin, assan) dilləri ilə qohumdur. Məsələn, *“V.Banq daha irəli gedərək, bu dil ailəsinin nəinki öz aralarında, hətta Hind-Avropa dilləri ilə qohum olması qənaətinə gəlmişdir. X.Pedersen isə ümumilikdə hind-Avropa, kartvel, sami və hami dillərini Ural-Altay dilləri ilə qohum dillər hesab etmişdir”*¹. Ancaq bu sahədə (məsələn, monogenez, nostratik və ya boreal dillər nəzəriyyəsi) xeyli tədqiqatlar aparılsa da, konkret nəticə əldə edilməmişdir. Bunun müqabilində Altay dilləri nəzəriyyəsi ural-altayşünaslıqdan daha irəli çıxmış və sürətlə özünə tərəfdar toplamışdır. Əsas səbəb isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, makroailələrin müqayisəsi mikroailələrin müqayisəsindən sonra başlayır. N.Poppe də məruzəsində Ural-Altay nəzəriyyəsinin ən diqqətçəkən məqamlarına toxunduqdan sonra (hələ düz 100 il qabaq) bu qənaətə gəlir ki, *“Altay müqayisəli dilçiliyinin Ural-altayşünaslıq yolundan uzaqlaşaraq, bu yeni yolla irəliləməsi tamamilə qaçılmaz idi. Bu hadisədən çox əvvəl müəyyən edilmişdi ki, heç də bütün Ural-altay dilləri bir-birinə qarşı eyni münasibətdə deyil və bu qrup daxilində bəzi dillər bu, o biriləri isə digər dillərə daha çox meyllidir”*². Fin-uqor dillərinin müqayisəli öyrənilməsində əldə olunan ardıcıl nailiyyətlər və tədqiqolunma əhatəsinə görə Ural dillərinin hind-Avropa dillərindən sonra ikinci yerə keçməsi Poppenin qeyd etdiyi fərqliliyi bir qədər də dərinləşdirdi. N.Poppe bunu düzgün müşahidə etmişdi: *“... az bir*

¹ Bax: Quliyev T. Altay dillərinin qohumluğu məsələsi. Bakı: Nurlan, 2006, s. 44-45

² 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev. Bakı: Çinar-çap, 2006, s. 112

müddətdə fin-uqor və Altay müqayisəli dilçilikləri kifayət qədər qeyri-bərabər vəziyyətə düşdü, çünki bu dövrdə yalnız türk dilləri Bötling və Radlov sayəsində müqayisəli baxımdan müəyyən dərəcədə tədqiq olunmuş sayıla bilərdi. Odur ki, Altay dillərinin qarşılıqlı münasibətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi və onların fonetik qanunlarının müəyyənləşdirilməsi ən təxirəsalınmaz vəzifəyə çevrildi”¹.

N.Poppe bu fikrində də haqlı idi ki, Altay dil qrupunu Ural dillərindən ayırmağın, onu ayrıca tədqiq etməyin vacibliyini doğru dərk edən altayşünaslar ilk vaxtlarda yenə də klassik ural-altayşünasların yanlışlıqlarından yaxa qurtara bilməmişlər: “... ilk altayşünaslar - Şott və onun davamçılarının səhvlərindən danışmalı olsaq, ən böyük səhv kimi, ilk növbədə, onu göstərməliyəm ki, tədqiqatlarının əhatə dairəsini az sayda dillərlə məhdudlaşdırmaq zərurətini dərk edən bu alimlər öz istəklərini lazımi dərəcədə həyata keçirmədilər. İlk dövrlərdə hər hansı iki monqol və tunqus dilinin münasibətlərinin aydınlaşdırılması ilə kifayətlənmək əvəzinə, onlar öhdələrinə icrası bu gün də mümkünsüz olan bir iş - bütün bu dillərin qarşılıqlı münasibətlərinin aydınlaşdırılması vəzifəsini götürdülər. Odur ki, ilk altayşünasların bütün əsərlərinin qənaətbəxş olmaması heç də təəccüblü deyil”².

Məruzədən aydın görünür ki, N.Poppe daha dəqiq nəticə əldə etmək üçün hətta Altay dillərinin hər birini ayrıca ciddi tədqiqata cəlb etməyi vacib sayır. Bu nöqteyi-nəzərdən türk dilləri daha üstün vəziyyətdədir (bu üstünlük indiyə qədər də davam edir). Bunu şərtləndirən ən əsas səbəb həm türk dillərinin

¹ Yenə orada, s. 113

² 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakişiyev. Bakı: Çinar-çap, 2006, s.113

öyrənilmə səviyyəsi, də yazılı abidələrin çoxluğu və qədimliyidir (qurultaya qədər Orxon-Yenisey abidələri artıq elmə yaxşı məlum idi). N.Poppe haqlı olaraq düşünürdü ki, Altay dillərinin müqayisəli tədqiqinin vaxtı hələ yetişməmişdir və belə bir tədqiqat yalnız hələ öyrənilməyən Altay dilləri – canlı monqol və tunqus ləhcələri haqqında bu və ya digər dərəcədə qənaətbəxş materiallar toplandıqdan sonra mümkün olacaqdır. İlk növbədə, canlı monqol ləhcələrinə diqqət yetirilməlidir ki, onların yazılı monqol dilinə münasibəti aydınlaşdırılsın və monqol dilinin tarixinin ümumi mənzərəsi təsvir olunsun. Bu seçim tamamilə ağıldır, çünki monqol dili nisbətən qədim yazıya malikdir və bu səbəbdən də, yazısı olmayan tunqus dillərinə nisbətən, onun tarixinin aydınlaşdırılması bir o qədər də çətinlik törətməməlidir. Süni törəmə olduğu üçün mancür dili nəzərə alınma bilməzdi. Bununla belə, məhz canlı monqol dillərinin öyrənilməsi Altay müqayisəli dilçiliyinə böyük xidmətlər göstərməlidir, çünki artıq çoxdan müəyyənləşdirilmişdir ki, Altay dilləri arasında bir-birinə ən yaxın olanlar monqol və türk dilləridir.

Ancaq ədalət naminə xüsusi vurğulamaq istərdik ki, N.Poppenin müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi baxımından düzgün olan bu mülahizəsini ilk olaraq (Poppedən 20-25 il öncə) Q.Ramstedt reallaşdırmağa başlamışdı. Elmi yaradıcılığının ilk dövrlərində Altay nəzəriyyəsinə şübhə ilə yanaşan fin şərqşünas-monqolşünası Q.Ramstedt XX əsrin ilk illərində xalxa-monqol, monqol və kalmık dillərinə fundamental əsərlər həsr etmişdir. Türk və monqol dil ailəsini müqayisə edən Q.Ramstedt bu dillər arasındakı oxşarlıqları dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqəsi kimi qiymətləndirmişdir. Lakin sonralar məruzədə qeyd edildiyi kimi, “... *Bir sıra son dərəcə mürəkkəb monqol-türk fonetik qanunları müəyyən edildikdən, bu dillərin morfologiyasının*

ümumi elementləri aşkarlandıqdan sonra isə Ramstedt artıq monqol və türk dillərinin qohumluğu ehtimalına tərəfdar çıxır və sonrakı əsərlərində dəfələrlə artıq monqol-türk ulu dili haqqında danışılır”¹.

Q.Ramstedtin sonrakı tədqiqatlarını monqolşünaslıqdan daha çox altayşünaslığa aid etmək olar. Altay dillərinin Ural dilləri ilə genetik əlaqələrini qəti şəkildə inkar edən tədqiqatçı Koreya və qədim yapon dilləri hesabına Altay dil ailəsinin miqyasını daha da genişləndirmişdi.

Q.Ramstedtin türk və monqol dillərinin müqayisəli tədqiqi sahəsindəki nailiyyətləri xüsusi qeyd edilməlidir. N.Poppenin qeyd etdiyi kim, bu uğurların əsas səbəbi aydındır: Orxon abidələrinin Vilhelm Tomsen tərəfindən oxunuşu tədqiqatçılara qədim türk ləhcələrinə dair əvvəllər təsəvvür belə edilməyən zəngin materiallar təqdim etmiş, uyğur yazıları sahəsindəki kəşflərlə birlikdə türk dilçiliyini dərhal irəli çıxararaq onun qarşısında geniş perspektivlər açmışdır. Eyni zamanda, bu dövrdə V.Radlovun türk ləhcələrinin müqayisəli fonetikasına dair tədqiqatlarının mövcudluğu və K.Qrönberqin türk ləhcələrinin ilk tarixi fonetikasını işləyib hazırlaması, hələ də türk müqayisəli dilçiliyinin əsası hesab olunan bu əsərlərin meydana çıxması sahədəki nailiyyətlərin fundamental şərti olmuşdur.

N.Poppe məruzəsində dövrünün iki məşhur türkoloqu Z.Qomboz və D.Nemetin də altayşünaslıqla (daha doğrusu, Ural-altayşünaslıqla) bağlı mövqeyinə diqqət çəkmişdir.

Altayşünaslıq tarixindən məlumdur ki, bu ailəyə daxil olan dillərin (türk, monqol və tunqus-mançur dillərinin) tarixi fonetikasının işlənilib hazırlanmasında və fonetik struktura əsaslanaraq

¹ Yenə orada, s. 115

onlar arasında genealoji münasibətlərin müəyyənləşdirilməsində Z.Qombozun xüsusi xidmətləri olmuşdur. O, öz tədqiqatlarında Q. Ramstedtin irəli sürdüyü monqol və türk dillərində $r \sim z$ və $l \sim \dot{s}$ müvaziliyini müxtəlif nümunələr əsasında bir daha sübut edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, ulu Altay z -sinə türk (*Türkiyə türkcəsi* – *T.Q.*) və cığataycada z , uyğur və altaycada s , z , qaraqas və yakutcada s , çuvaşcada r , monqol və tunqus-mancurcada r uyğun gəlir; ulu Altay $\dot{s}$ -sinə türk (*Türkiyə türkcəsi*), cığatay, Kazan-tatar və altaycada $\dot{s}$, qazaxcada s , z , yakutcada s , çuvaş, monqol və tunqus-mancurcada l uyğundur. Bundan başqa, “*Qombozun macar dilinəki türk elementləri məsələsinə həsr olunmuş fundamental əsəri təkcə altayşünaslıq üçün yox, fin-uqor müqayisəli dilçiliyi üçün də müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Əsərdə müəllif macar dilində qədim çuvaş və ya bulqar alınmalarının olması faktını müəyyənləşdirir ki, bunun macarlar və çuvaşların əvvəlki məskunlaşma yerləri məsələsinin həlli üçün böyük əhəmiyyəti var*”¹.

Q.Ramstedtin, eləcə də Z.Qombozun fikirləri D.Nemetə də böyük təsir göstərmişdir. N.Poppe qeyd edir ki, Nemet hələ 1912-ci ildə türk-monqol qohumluğu nəzəriyyəsinə şübhə ilə yanaşdığını bildirmiş, lakin tezliklə o da türk və monqol dillərinin bir-birilə qohum olması qənaətinə gəlmişdi. Bununla yanaşı, o, monqol, türk və çuvaş dillərinin tarixində əsas mərhələləri müəyyənləşdirməyə çalışmış və dörd dövr ayırmışdır: 1) ibtidai qohumluq dövrü; 2) çuvaş-monqol qarşılıqlı dil təsirləri dövrü; 3) tatar-monqol qarşılıqlı təsirlən dövrü; 4) monqol dilindən yakut alınmaları dövrü”. D.Nemet öz bölgüsünə əsasən belə qənaətə

¹ Поппе Н. Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецким языкам. I, II, Известия Российской Академии Наук. VI серия, 1924, том 18, выпуск 12, s. 115

gəlirdi ki, monqol-türk-çuvaş birliyi dövründən sonra monqol-çuvaş dil birliyi dövrü olub. Bu qənaətlə ilk növbədə Q.Ramstedt razılaşmamışdır. O, göstərmişdir ki, “... *çuvaş dili türk dilinin qanunauyğun inkişafının nəticəsidir, həm də bu zaman monqol dili tərəfindən heç bir birbaşa təsir olmamışdır*”¹. D.Nemetin fikrinə, məruzəsində N.Poppe də etiraz edir: “*İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, fonetikasi, həmçinin morfolojiyası baxımından çuvaş dili türk dili ilə eyni inkişaf mərhələlərindən keçmişdir ki, buna əsasən də monqol-türk-çuvaş birliyi dövründən sonra monqol-çuvaş yox, türk-çuvaş dil birliyi dövrünün gəldiyini güman etmək olar*”².

Yuxarıda qeyd olunan fikirlərin təhlili çuvaş dilinin türk dilləri sistemindəki yerinə dair bu gün də elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlayan aşağıdakı fundamental postulatları irəli sürməyə əsas verir: 1) çuvaş dili yeganə “r” və “l” türk dilidir; 2) bütün digər türk dilləri “z” və “ş” dilləridir; 3) monqol və çuvaş dillərində “r” və “l” türk dillərinin (çuvaşdan başqa) kökündə “z” və “ş”-yə uyğundur; beləliklə, 4) çuvaş dili və digər türk dilləri iki ulu şivənin – “r” və “l” şivəsinin və “z” və “ş” şivəsinin xələfləridir; amma 5) həmin qədim “z” və “ş” şivəsi “*türk ulu dili*” kimi qəbul edilsə, bu ad çuvaş və türk dillərinin ümumi dil əcdadlarını ehtiva etməz; ona görə də 6) daha düzgün ad “*çuvaş-türk ulu dili*” olardı..

Bunların ardınca, türk və monqol dillərinə dərinədən bələd olan gənc Poppe ümumiləşdirmə apararaq türk-monqol dil birliyinin (N.Poppe bunu ümumilikdə Altay dilləri adlandırsa da)

¹ Yenə orada, s.116

² 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev. Bakı: Çinar-çap, 2006, s. 116

divergensiyasının bəlkə də ilk uğurlu sxemlərindən birini təklif edirdi. Bu sxemə əsasən, monqol-türk dil birliyi ilkin mərhələdə monqol və çuvaş-türk olmaqla iki əsas qola ayrılmış və hər iki qol sonradan uzun müddət müstəqil şəkildə inkişaf etmişdir.

Daha sonra çuvaş-türk qolu öz daxilində çuvaş (və ya bulqar) və türk olmaqla iki yeni qola bölünmüşdür. Burada çuvaş dilini bulqar adlandırmaq xüsusilə məqsədəuyğundur, çünki Volqa bulqar dili tarixi baxımdan məhz indiki çuvaş dilinin sələfi hesab olunur. Çuvaş-türk qolunun bu parçalanması nəticəsində formalaşan "ulu türk dili" isə xronoloji cəhətdən Orxon abidələrinin dili ilə demək olar ki, eyni inkişaf səviyyəsini təşkil edən bir lingvistik mərhələdir.

N.Poppe tunqus-mancur dillərinin türk və monqol dillərinə münasibəti ilə bağlı xeyli problemlərin qaldığını söyləsə də, müasir altayşünaslıqda bu məsələlərin bir xeylisi artıq həll olunmuş hesab edilir.

N.Poppe çıxışının sonunda o dövr (yəni qurultaya qədərki dövr) üçün altayşünaslığın əldə etdiyi nailiyyətlərlə yanaşı, qarşıda duran və həlli vacib olan məsələləri də diqqətə çatdırmışdır:

Fonetika sahəsində:

1. Monqol və türk dillərində birinci və sonrakı hecaların vokalizminin tarixinin aydınlaşdırılması;

2. Bu dillərdə sait ahənginin mənşəyi və qədimliyi məsələsinin həll edilməsi;

3. Protürkdə uzun saitlərin mənşəyi məsələsi;

Morfologiya sahəsində:

1. Ad əsasları və hallanmanın yaranması;

2. Türk-monqol dillərində köklərin aşkarlanması, xüsusilə bölünməyən əsaslar məsələsi;

3. Türk və monqol dillərinin müqayisəli qrammatikası üzrə dərsliyin çap olunması.

Bundan başqa, 1) tunqus ləhcələrinə aid materialların toplanması; 2) lüğətlərin, qrammatik öçerklərin tərtibi; 3) tunqus ləhcələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin aydınlaşdırılması; 4) başqa dilləri cəlb etmədən tunqus dillərinin müqayisəli tədqiqi.

O vaxt üçün qarşıya qoyulmuş bu problemlər həqiqətən çox aktual olsa da, bu gün onların bir çoxu artıq həll edilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, fonetika və morfologiya sahəsindəki məsələlərin bir çoxu sonralar elə N.Poppenin özü tərəfindən yüksək səviyyədə həllini tapmışdır. Buna görə də tam qətiyyətlə demək olar ki, N.Poppenin elmi yaradıcılığı altayşünaslığın inkişafında xüsusi bir mərhələ təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı. Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev. Bakı: Çinar-çap, 2006, 570 s.

2. Quliyev T. Altay dillərinin qohumluğu məsələsi. Bakı: Nurlan, 2006, 146 s.

3. Алпатов В.М. Лингвистическое наследие Н. Поппе. Вопросы языкознания, Москва, Наука, 1992, s. 119-126.

4. Киекбаев Дж. Г. Введение в урало-алтайское языкознание. Уфа, 1972, 151 s.

5. Поливанов Е. Д. К вопросу о родственных отношениях корейского и “алтайских” языков, Известия Академии наук СССР. VI серия, 1927, том 21, выпуск 7, 1195-1204.

6. Поппе Н.Н. Учебная грамматика якутского языка. М., 1926, 126 s.

7. Поппе Н. Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецким языкам. I, II, Извѣстія Россійской Академіи Наукъ. VI серия, 1924, том 18, выпуск 12, s. 289-314.

8. Поппе Н. Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецким языкам. III, Извѣстія Россійской Академіи Наукъ. VI серия, 1925, том 19, выпуск 1, s. 23-42.

9. Поппе Н. Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецким языкам. IV, Извѣстія Россійской Академіи Наукъ. VI серия, 1925, том 19, выпуск 9, s. 405-426

10. Поппе Н.Н. О родственных отношениях чувашского и тюркско-татарского языков. Чебоксары, 1925, 31 s.

11. Поппе Н.Н. О родственных отношениях чувашского и тюркско-татарского языков. Чебоксары, 1925, 31 s.

**PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN
I TÜRKOLOJİ QURULTAYINDAKI MƏRUZƏSİ**

Nuridə NOVRUZOVA

filologiya elmləri doktoru, professor

I Türkoloji Qurultay hər şeydən öncə mühüm elmi toplantı idi. Bununla belə, onun keçirildiyi dövr siyasi baxımdan da son dərəcə əlamətdardır. Bakı Qurultayı, eyni zamanda, çağdaş türkologiya elminin yeni mərhələsinin başlanğıcı hesab olunur. Qurultayda müzakirə olunan məsələlərin aktuallığı və iştirakçıların coğrafi əhatəsi XX yüzilliyin əvvəllərindən etibarən türkologiyanın təkə siyasiləşmədiyini, həm də öz elmi istiqamətini köklü şəkildə dəyişdiyini deməyə əsas verir. Bu səbəbdən I Türkoloji Qurultaya həm siyasi, həm də elmi toplantı kimi yanaşmaq lazımdır. Qurultaya dəvət olunan türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti və etnoqrafiyası üzrə tanınmış tədqiqatçılarla yanaşı, dövrün mühüm siyasi xadimlərinin, o cümlədən sovet ideologiyasının rəhbərlərindən olan A.V. Lunaçarskının iştirakı və rəyasət heyətinə seçilməsi təsadüfi deyildi. Məhz bu amil Azərbaycanın siyasi mühacirləri M.Ə.Rəsulzadə və M.B.Məmmədzadənin sözügedən

toplantıya fərqli mövqedən yanaşmalarına səbəb olmuşdur¹. Həmin dövrün türkologiya elmini onlar “bolşevik türkçülüüyü”, “kommunist millətçiliyi” kimi dəyərləndirərək tənqid edirdilər. Toplantını sovet ideologiyasının “türkləşdirmək, milliləşdirmək” pərdəsi ilə pərdələnmiş bir variantı kimi qiymətləndirənlər də haqsız sayılmaz. Doğrudan da tarixin sonrakı dərsləri də sübut etdi ki, siyası repressiyalardan öncə belə bir toplantının keçirilməsinin gizli, məkrli məqsədləri vardı. Qurultaydan az keçməmiş Türk dünyasının aydınlarının qətləmi aparılacaq, illərlə yetişən türk elminin çıraqları söndürüləcək, əlifbaları dəyişdiriləcək, Türktüstan param - parca olunaçaqdı.

Lakin bütün bunlar sonralar olacaqdı. Hələ I Türkoloji Qurultaya hazırlıq işləri gedir, qonaqların siyahısı tutulur, muzakirə olunacaq məsələlər dəqiqləşdirilirdi. Qurultayın təşkili işlərində Səmədağa Ağamalıoğlu ilə yanaşı Krimdən dəvət olunmuş professor Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə də çox iş görmüşdü.

Kırım türkü olan B.Çobanzadə dövrünün ilk avropatəhsilli türk professoru olmaqla, həm də poliqlot, görkəmli türkoloq-dilçi alim, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, şair kimi tanınır. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının X cildində onun 1893-cü il yanvarın 21-də keçmiş Tavriya quberniyası, Simferopol qəzasının Arqın kəndində anadan olduğu yazılıb. Lakin V.Aslanov və İsmayıl Otar onun özünün yazdığı anket və tərcümeyi halına əsasən 15 may 1893- cü ildə Qarasubazar şəhərinin Arqın kəndində doğulduğunu qeyd edirlər². B.Çobanzadə haqqında araşdırma

¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı, Çinar-çap, 2006, s. 7.

² Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2007, s. 4.

aparan A. Babayev onun həyatı və elmi yaradıcılığı haqqında “Bəkir Çobanzadə” adlı monoqrafiyasında¹ geniş məlumat vermişdir.

B.Çobanzadə ilk olaraq 1905-1909-cu illərdə Kırmda Qarasubazardakı Rüştüyyə Xeyriyyə məktəbində təhsil almışdı. İmtahanda həmin dövrün məşhur maarifçilərindən olan mühərrir-şair Həsən Səbri Ayvazov da olur. Köhnə paltarlı bu balaça oğlanın qeyri-adı hafizəsi onu heyratlandırır. F.D.Aşninin yazdığına görə, *imtahan götürən müəllimlərin “Afərin sənə çoban oğlu”, “Maşallah çoban-zadəyə” nidaları eşidilir və bundan sonra Çobanzadə adını özünə fəmiyyə seçir*”².

Rüştüyyə məktəbini bitirdikdən sonra təhsilə böyük həvəs göstərdiyini görən Xeyriyyə Cəmiyyəti onu İstanbula göndərir. Lakin Bəkir İstanbul gedən kimi litseydə oxuya bilmir. Həyat yoldaşı Ruqiyə xanımının xatirələrində yazılır ki, kənddən çıxmış və təcrübəsiz Bəkir pulunu düzgün xərcləyə bilməmiş və tezliklə pulu qurtardığı üçün İstanbulda çayçı yanında şagird işləmişdir. Bəkirin istedadını görən çayçı, bir gün Sultaniyyə məktəbinin rəhbəri çayxanada olarkən onu rəhbərlə tanış etmiş və nəticədə Bəkir qısa müddət ərzində Qalatasaray Sultaniyyə məktəbinə daxil olmuşdur. Eyni zamanda İstanbul Universitetinin nəzdindəki 3 illik ərəb və fransız dili kurslarını bitirərək bu dillərdə dərs demək hüququ qazanır. Litseyin müdiri böyük türk şairi Tofiq Fikrət B. Çobanzadəyə güclü təsir göstərmiş, hətta ona bir şeir dəftəri hədiyyə etmişdir.

¹ Babayev A. Bəkir Çobanzadə (monoqrafiya). Bakı, 1998.

² Kənan Açar. Kırmlı Bekir Sıdkı Çobanzadə (Dilçiliği və Edebiyyat araşdırmaçılığı) Ankara.Türk Dil Kurumu, 2001, s. 37-38.

*“İstanbuldan sonra Krıma gələn B.Çobanzadə 1914- cü ildə Odessa Ali məktəbində oxumuş və burada slavyan dillərini, o cümlədən rus dilini öyrənmiş, sonralar bunu daha da təkmilləşdirmişdir. Bundan başqa alim sonralar fars, alman, ingilis, Avstriya, macar, çex, polyak, erməni və gürcü dillərini də öyrənmişdir”*¹.

İstedadlı gənc B.Çobanzadə bir il sonra İstanbullu müəllimi L.Mosonyinin təşəbbüsü ilə Macarıstana gedir və Budapeştdəki Razmany Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinə daxil olur. Budapeşt mühiti onun dünyagörüşünə güclü təsir göstərir; o, tanınmış türkoloqlar Y. Nemet, İ. Qoldzier, professor Abdüllətif və professor İ. Kunoşdan dərs alır. Macarıstanda elmi yaradıcılıqla məşğul olmaqla yanaşı, bədii yaradıcılığını da davam etdirərək şeirlər yazır.

1919-cu ildə universiteti bitirdikdən sonra B.Çobanzadə İ.Konoşun rəhbərliyi ilə “Qıpçaqların “Kodeks Kumanikus” əlyazma əbəbi abidələri və türk dillərində tələffüzün təməl problemləri” mövzusunda dissertasiya yazaraq, türk filologiyası və fəlsəfə elmləri doktoru elmi dərəcəsi alır. Macarıstanda olduğu müddətdə o, Budapeştdə nəşr olunan “Turan” jurnalında macar dilində “Rusiya tatarlarının kültür həmlələri” adlı 14 səhifəlik elmi məqalə ilə çıxış edərək türkoloji elmi fəaliyyətini genişləndirmişdir. Bir müddət Budapeşt Şərq Akademiyasında müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olduqdan sonra B.Çobanzadə tanışı Cəfər Seyidəhmədin dəvəti ilə İsveçrəyə yollanmış, Lozanna Universitetində üç aya yaxın çalışdıqdan sonra 1920-ci ildə Muxtar Respublika statusu qazanmış Krıma gəlmişdir.

¹ Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, s. 6.

Krımda Tavriya Universitetində pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, geniş maarifçilik işləri aparmış, eyni zamanda Krım Xalq Maarif Komissarlığı tatar məktəbləri Ali Şurasının şöbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

1922-ci ildə Krım Universitetinin bəzi fakültələri açılır. B.Çobanzadə Şərq fakültəsində türk dili kafedrasının müdiri və professoru olur, türk dillərinin müqayisəli qrammatikası dərslərini tədris edir. Sonra universitetin rektoru olur. Bu illərdə tatar ədəbiyyatı, türk dilləri qrammatikasının müqayisəli öyrənilməsi, əlifba və yazı problemləri, ortaq dil kimi mühüm məsələlər haqqında məqalələr çap etdirir. *“B.Çobanzadə türk dillərinin ümumi problemləri haqqında öz fikirlərini hələ 1923-cü ildə “Yankı çolpan” qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində vermişdir. O, türk dillərinin tarixi, fonetik və qrammatik prinsiplərini ümumiləşdirərək tezis şəklində bu məqaləsində sistemləşdirir. Krımda yaşadığı illərdə “İleri”, “İlk addım”, “Krım okuy içlləri”, “Bilgi” jurnallarında və “Yankı çolpan” qəzetində mütəmadi maraqlı məqalələrlə çıxış edir*¹. O, tatar ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafı üçün görüləcək işlər və xalqın maariflənməsi üçün vəzifələrindən məqalələrində döndönə bəhs edirdi.

B. Çobanzadə bu illərdə Avropanın, Rusiyanın, Türküstanın, Türkiyənin bir sıra tanınmış türkoloqları, ədəbiyyatşünasları və dilçiləri ilə əlaqə saxlayırdı. Bu elmi əməkdaşlıq sonrakı illərdə də davam edir. Krım Universitetində dərs dediyi illərdə

¹ Novruzova N. Bəkir Çobanzadə: həyatı, elmi və pedaqoji fəaliyyəti, “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsəri: Çobanzadə B. Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl (Ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikasına çevirən və yeni kitabın tərtibçisi Novruzova N.) Aspoliqraf, Bakı, 2006, s. 5.

türk dillərinin qrammatika kitabları olmadığı üçün “Türk-tatar lissaniyyətinə mədxəl” kitabını yazır. Kitab 1924-cü ildə Bakıda çap olur.

1924-cü ildə Kırmda S.Ağamalıoğlu ilə görüşən B.Çobanzadə Azərbaycanda gedən əlifba islahatı ilə tanış olur. Moskva bu illərdə Kırım üzərində siyasətini sərtləşdirir, Kırım Universiteti bağlanır və S.Ağamalıoğlunun dəvəti ilə B.Çobanzadə Bakıya gəlir. Onun ömrünün sonrakı illəri Bakı ilə bağlıdır.

B.Çobanzadənin Bakıda yaşadığı illər onun elmi fəaliyyətinin ən zəngin və məhsuldar dövrüdür. Bakıda olan elmi mühit, bu illərdə Bakıda toplanmış türk dünyasının məşhur ziyalıları (V.V.Bartold, A. N. Samoyloviç, Əziz Qubadullin, N.İ, Aşmarin, İsmayıl Hikmət, Xalid Səid Xocayev və b.) ilə birlikdə elmi əməkdaşlıq və dostluq edir. Qısa zamanda Bakıda filoloji elmin inkişafına rəhbərlik edən B.Çobanzadə 1924-1937-ci illərdə Bakıda elmi dəyərinə görə sanballı əsərlərini yazır. Həmin dövrdə Azərbaycan yalnız mürəkkəb siyasi hadisələrin cərəyan etdiyi məkan deyil, həm də milli və elmi kadr çatışmazlığının aradan qaldırılması istiqamətində müvafiq tədbirlərin görüldüyü bir mərkəz idi. Bu dövrdə Azərbaycan milli mədəniyyətinə, tarixinə, ədəbiyyatına maraq artır, elmi araşdırmalar aparılır. “Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti”ndə bir neçə il ərzində Azərbaycan dilinin qrammatikası, folkloru, termin yaradıcılığı, lüğətlərin tərtibi, milli irsin toplanması və çapı, Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması, dialektlərinin toplanması və öyrənilməsi sahəsində xeyli işlər görülür.

Bakıda yaşadığı dövrdə B.Çobanzadə Azərbaycan SSRİ Xalq Maarifi Komissarlığının Elmi Şurasının üzvü və Azərbaycanı öyrənən “Tədqiq və təəbbö” Cəmiyyətinin sədr

müavini seçilir. O, həm də I Türkoloji Qurultayın təşkilat bürosunun üzvü kimi təşkilatçılıq işləri aparırdı. Eyni zamanda, Yeni Əlifba üzrə Ümumittifaq Elmi Şurasının sədri kimi B.Çobanzadə yeni əlifbaya keçid prosesində müstəsna rol oynamışdır. Bakıda yaşasa da, Moskva, Leninqrad (Sankt-Peterburq), Orta Asiya respublikaları, Türkiyə Cümhuriyyəti və Krimla sıx əlaqə saxlayır, mətbuatda daim elmi və publisistik çıxışlar edirdi. Orta Asiyanın bir sıra universitetləri ilə sıx əməkdaşlıq edir və mütəmadi mühazirələr oxuyurdu. O, 1930–1934-cü illərdə Fərqanə Pedaqoji İnstitutunda Özbək dili və ədəbiyyatı kafedrasına rəhbərlik etmiş, 1935-ci ildə isə Buxara Pedaqoji İnstitutunda pedaqoji fəaliyyətini davam etdirərək milli kadrların hazırlanmasına mühüm töhfələr vermişdir.

B. Çobanzadə 1928-ci ildən Moskva Şərq Xalqları İnstitutunun həqiqi üzvü seçilir, türk respublikalarında olan aspirant və dissertantlara rəhbərlik edir. Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik sahəsində elmi kadrların hazırlanmasında müstəsna rol oynayan B.Çobanzadə 1929-cu ildən Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunda aspirantura şöbəsinə rəhbərlik etmiş və sonralar ölkənin bir sıra görkəmli alimlərinin elmi fəaliyyətini istiqamətləndirmişdir. O, akademik M.Dadaşzadə, akademik H.Şirəliyev, akademik H.Araslı, akademik F.Qasımzadə, professor Ə.Dəmirçizadə, professor M.Hüseynzadə, professor M.S.Cəfərov və digər tanınmış ziyalıların elmi rəhbəri olmuş, onların formalaşmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir.

30-cu illərin ortalarından başlayaraq Sovetlər İttifaqında milli məfkurəli kadrlara, o cümlədən B.Çobanzadəyə təzyiqlər çoxalır. Onu idealist ideyaların və pantürkist fikirlərin yayılmasında günahlandıraraq dövrü mətbualda tənqid edirlər. Nəticədə alimin adı 14 fevral 1937-ci ildə Elmlər Akademiyası

sının dil və ədəbiyyat şöbəsi əməkdaşları siyahısından çıxarılır. B.Çobanzadə yaxın dostu və tələbəsi olan Bağirovla birlikdə Kislovodskiyə istirahətə gedir. Bir neçə gün sonra həbs edilir.

Həbsdən sonra alimin yaşadığı evdə axtarış aparan təhlükəsizlik orqanlarının əməkdaşları əlyazmaların və kitabların dəqiq siyahısını tərtib etməmişlər. Alimin həyat yoldaşı Ruqiyyə xanımın ifadələrinə görə, axtarış zamanı evdəki əlyazmalar və digər qiymətli sənədlər müsadirə olunmuş, onların bir qismi isə sonradan itirilmişdir¹.

Professor B.Çobanzadənin vəfat tarixi ilə bağlı elmi ədəbiyyatda fikir ayrılıqları mövcuddur. Məlumatlardan birinə görə, 1937-ci il oktyabrın 12-də Matleviç, Zaryanov və Jiqurdən ibarət "üçlük" tərəfindən cəmi 20 dəqiqə ərzində hökm oxunmuş və növbəti gün – oktyabrın 13-də edam edilmişdir. Digər bir versiyada isə alimin sürgünə göndərilməsi qeyd olunur.² 1998-ci ilin sentyabrında F.D. Aşnin türk alimi Kənan Acara göndərdiyi məktubunda və fotosurətində əlyazma ilə “nizamsızlıq oldu. Alim Bakıda 13 oktyabr 1938-ci ildə güllələnmişdir” - qeydini etmişdir³. Başqa bir məlumata görə, B. Çobanzadə Xaçmaz məhəbəsində başı da daxil olmaqla bədəninin müxtəlif yerlərinə mismarlar çalınaraq əziyyət verilməklə öldürülmüşdür⁴. Professor

¹ Novruzova N. Bəkir Çobanzadə: həyatı, elmi və pedaqoji fəaliyyəti, “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsəri: Çobanzadə B. Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl (Ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikasına çevirən və yeni kitabın tərtibçisi Novruzova N.) Aspoliqraf, Bakı, 2006, s. 8.

² Kənan Açar.Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzade (Dilçiliği və Edebiyyat araşdırmaçılığı) Ankara.Türk Dil Kurumu, 2001, s. 11

³ Yenə orada, s. 11.

⁴ İsmayıl Otar. Kırımlı türk şair və bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade. İstanbul, Lebib yalkın yayınları ve Basım İşleri A.Ş. 1999, s. 12.

B.Çobanzadə qanlı Sovet rejiminin qətl etdiyi türkologiyanın minlərlə şəhidindən biridir.

Bəkir Çobanzadənin həyatı və elmi irsi A.Baliç, F.Aşnin, V.Abdullayev, A.Ə.Naqayev, V.Aslanov, N.Novruzova, N.Mollayev, A.Memetov, N.Ələkbərov, R.Tağıyev, M.Məmmədov və digər tədqiqatçılar tərəfindən geniş araşdırılmışdır. Türkiyədə isə alimin şəxsiyyəti və fəaliyyəti haqqında A.Battal Taymaz, İsmayıl Otar və Kənan Açar tərəfindən bir sıra kitablar nəşr olunmuşdur. Azərbaycanda Sovetlər dağıldan sonra B.Çobanzadənin elmi irsinin tədqiqi və nəşri yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu mənada, alimin 1924-cü ildə ərəb qrafikası ilə çap olunan “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” əsərini 2006-cı ildə N.Novruzova latın əlifbasına çevirərək geniş ön sözlə çap etdirmişdir¹. Alimin “Seçilmiş əsərləri” 5 cildə 2007 ci ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur² (Çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi M.Adilov).

B.Çobanzadənin elmi irsinin tam siyahısı hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Kənan Açar onun Bakıda, Kazanda, Ağməciddə, Daşkənddə, Moskvada, Budapeştdə, Qızıl Ordada nəşr olunmuş 139 əsərinin adını çəkir. Prof. Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə təxminən 45 il ömür sürmüş, bütün həyatını türkçülük və millətçilik ideyasına həsr etmişdir. 1938-ci ildə qəddar Stalin rejiminin qurbanı olmuş B.Çobanzadə türk ellərini və türk xalqlarını bütün varlığı ilə sevən, ömrünü türk dilini, ədəbiyyatını, folklorunu, tarixini, etnoqrafiyasını, məişətini, fəlsəfi düşüncə-

¹ Novruzova N. Bəkir Çobanzadə: həyatı, elmi və pedaqoji fəaliyyəti, “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” əsəri: Çobanzadə B. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl (Ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikasına çevirən və yeni kitabın tərtibçisi Novruzova N.) Aspoliqraf, Bakı, 2006, 179. səh. 3-20.

² Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2007.

sini öyrənməyə həsr edən ilk Avropa akademik təhsili görən dünya miqyaslı bilim adamıdır. O, görkəmli alim və türkoloq kimi nəinki SSRİ-də, həmçinin Avropa və Türkiyədə də məşhur idi. Bir çox dilləri (ərəb, fars, Osmanlı türkcəsi, fransız, rus, macar, çex və bir çox slavyan və türk dillərini) yaxşı bildiyi üçün bu dillərdə olan elmi mənbələrdən rahat istifadə edirdi. B.Çobanzadə öz dövrünün görkəmli türkoloqu idi. B.Çobanzadənin bizə məlum olan 15 kitabı və 200-ə qədər elmi məqaləsi türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, yazılı abidələri, folkloru, tarixi və etnoqrafiyasının müxtəlif problemlərinə həsr olunub.

A. Babayevin qənaətinə görə, B.Çobanzadə on altı illik elmi fəaliyyətinin nəticəsi olaraq on altı kitab və 250-dən çox elmi məqalə çap etdirmişdir¹. Onun elmi fəaliyyətinin istiqamətlərini təxmini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Türkoloji tədqiqatları (türk dillərinin tarixi, müqayisəli qrammatika, türk dillərinin təsnifi və s.);
- ümumi dilçilik problemlərinə həsr edilmiş əsərləri;
- dialektoloji tədqiqatları;
- terminologiya sahəsindəki əsərləri;
- əlifba və qrafika məsələlərinə aid araşdırmaları;
- ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyatşünaslığa aid əsərləri;
- metodikaya aid əsərləri ².

¹ Babayev A. Bəkir Çobanzadə (monoqrafiya). Bakı, 1998, s. 136.

² Novruzova N. Bəkir Çobanzadə: həyatı, elmi və pedaqoji fəaliyyəti, "Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl" əsəri: Çobanzadə B. Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl (Ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikasına çevirən və yeni kitabın tərtibçisi Novruzova N.) Aspoliqraf, Bakı, 2006, s. 8-9.

**B. Çobanzadənin türk dillərində
termin yaratmaq konsepsiyası**

I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi ideyasının əsas müdafiəçilərindən və təşəbbüskarlarından biri olan Bəkir Çobanzadə toplantının hazırlıq və icra prosesində mühüm rol oynamışdır. Qurultayın ən fəal üzvlərindən biri kimi çıxış edən alim tədbirdə türkologiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən iki sanballı məruzə ilə çıxış etmişdir. “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında” və “Elmi terminologiya sistemi haqqında” məruzələri Qurultayda müzakirə olunan əsas məsələlərdən idi.

I Türkoloji Qurultayda müzakirəyə çıxarılan əsas məsələlərdən biri türk dillərində termin yaradıcılığı və vahid türk terminologiyasının formalaşdırılması olmuşdur ki, bu mövzu toplantıda ciddi diskussiyalara yol açmışdı. Ümumiyyətlə, Bəkir Çobanzadənin terminoloji problemlərin nəzəri və praktiki əsaslarına həsr olunmuş bir sıra əsər və məqalələri mövcuddur. Alim I Türkoloji Qurultayda termin yaradıcılığı ilə bağlı yekun qərarın hazırlanması prosesində yaxından iştirak etmiş və bu məsələnin elmi-metodoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəlləri türk xalqlarının siyasi, ədəbi və mədəni həyatında ciddi dönüş dövrü kimi səciyyələnir. Bu dövrün ən vacib problemlərindən biri türk dillərində ortaq terminologiyanın formalaşdırılması idi. I Türkoloji Qurultayın səkkizinci iclasının bütövlükdə türk dillərinin terminologiya məsələlərinə həsr olunması bu problemin həmin dövr üçün yüksək aktualıq kəsb etdiyini sübut edir. İclasda terminologiyanın müxtəlif problemləri ilə bağlı A.R.Zifeld, B.Çobanzadə, H.B.Zeynalı, H.Ə.Odabaş və Ə.Baytursunov məruzələrlə çıxış etmişlər.

Hələ Qurultay ərəfəsində B.Çobanzadənin “Maarif işçisi” jurnalının 5-ci sayında dərc olunan “Elmi və ədəbi dil məsələsi” adlı məqaləsi terminologiya sahəsindəki çətinliklərə həsr olunmuşdu. Müəllif həmin yazıda ədəbi dildə terminoloji bazanın zəifliyini tarixi amillərlə əsaslandıraraq, bu problemin köklü səbəblərini təhlil etmişdir.¹

B. Çobanzadə hesab edirdi ki, bütün türk dilləri vahid bir ailədənir, ona görə də sxolostik ərəb bə fars dili əvəzinə müstəqil ədəbi dil yaranmaqdadır. Lakin hələ tamamilə yeni müstəqil Azərbaycan ədəbi dilinə keçilməmişdir. Müstəqil Azərbaycan ədəbi-elmi dili yarada bilmək üçün B.Çobanzadə aşağıdakıları təklif edirdi:

1. Ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərə qarşılıqlı əlaqəni kəsmək;

2. Ərəb və fars dillərindən alınmış olan termin və ifadələrdən yalnız elələrinin saxlamalı ki, onlar ümumxalq leksikonuna daxil olmuş və vətəndaşlıq hüququ almış olsunlar;

3. Ana dilindən süni surətdə termin yaratmaqdan sağıınmaq (qaçınmaq), çünki belə terminlər çox vaxt müvəffəqiyyətsiz olur və elmi-mədəni dildə qarışıqlıq yaradır;

4. Beynəlxalq və Avropa terminlərinə qarşı istiqamət götürmək-xüsusilə texniki, içtimai-iqtisadi və tibb elmlərində;

5. Belə beynəlxalq sözləri kök kimi qəbul etmək. Qramatik formalara gəlincə bunlar dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır;

¹ Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi. Maarif işçisi", 1926, s. 5 - 28.

6. Xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikonunu öyrənmək¹.

Dildə terminlərin yaranması və formalaşması prosesi, bilavasitə dilin inkişaf səviyyəsi, eləcə də dil daşıyıcılarının elmi və sosial-mədəni durumu ilə sıx bağlıdır. Terminlər məzmun etibarilə müəyyən elmi-texniki və peşə sahələrinə aid anlayışların dəqiq adlandırılmasına xidmət edən leksik vahidlərdir. Ona görə də dildən ərəb-fars sözlərinin kütləvi surətdə çıxarılmasını doğru hesab etməyən B.Çobanzadə yazırdı: *”Ərəb və fars sözlərinin kütləvi surətdə dilimizdən çıxarmaqla nə əldə etmiş olardıq? Onda dilimiz ədəbi dil səviyyəsindən aşağı düşər və leksik cəhətdən kasıb bir vəziyyət alardı. Bəs çıxarıb atdığımız ərəb-fars sözlərinin yerini süni surətdə söz yaratmaqla doldursa idik, onda xalq təzadən öz ana dilinin öyrənməyə, həm də ibtidadan öyrənməyə məcbur olardı”*².

B. Çobanzadənin terminologiya sahəsində olan xidmətlərdən biri türk dilləri üçün ortaq terminologiyanın yaradılması ilə bağlıdır. *“Böyük alimin irəli sürdüyü bu ideya –türk dillərinin ortaq terminoloji bazasının vacibliyi məsələsi bu gün, əksər türkdilli xalqların müstəqillik, dillərinin müstəqil inkişafı dövründə aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, alimin məruzəsində türk dillərinin terminoloji bazasının zənginləşdirilməsində həmin dillərin dialekt və şivələrinin də xüsusi yeri qeyd edilirdi”*³.

¹ Чобанзаде Б.«Деятельность научного совета ВЯК НТА после 3-го Пленума и проблемы языка». В сборнике «культура и письменность Востока.1930, книга VI, с.145.

² Çobanzadə B. “İstilah terminoloji işləri”. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı, 1930, s. 3-7.

³ Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, 2017, s. 24.

I Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadənin “Elmi terminologiya sistemi haqqında” məruzə ilə çıxış etməsi təsadüfi deyildi. Belə ki, həmin dövrdə alim Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin sədri kimi bu sahədə sistemli və əsaslı tədqiqatlar aparırdı. O, sözügedən məruzəsində terminlərin təsnifat prinsipləri, termin yaradıcılığında əsas götürüləcək dil bazasının müəyyənləşdirilməsi və ortaq türk terminologiyasının formalaşdırılması kimi fundamental elmi problemləri ətraflı təhlil etmişdir.

Terminologiyanın əsas problemlərindən biri termin yaradıcılığının elmi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bəkir Çobanzadə öz məqalələrində terminlərin spesifik xüsusiyyətlərini izah etməklə yanaşı, dövrün dilçilik elmində mövcud olan müxtəlif nəzəri yanaşmaları təhlil etmiş və onlara öz elmi münasibətini bildirmişdir. Alim sözügedən məruzəsində termin yaradıcılığının ədəbi dilin inkişafı üçün müstəsna əhəmiyyətini vurğulamış, türk dillərində terminlərin formalaşdırılması üçün iki əsas mənbəyə istinad edərək, hər birinin üstün və zəif tərəflərini müqayisəli şəkildə dəyərləndirmişdir: *"Mütəxəssis belə sözləri(terminləri) 1) ya ana dilindən; 2(yaxud əcnəbi dildən alır. Bunlardan hər ikisinin mümkün olan məziyyətləri və qüsurlarını qeyd edir"*¹.

B. Çobanzadə göstərirdi ki, .."elmin vətəni yoxdur. İnsan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq doğulan birinci əsər elmdir Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elm sayıla bilməz. Bu elmin dili də cahani və beynəlmiləl olmalıdır"². Alim beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş elmi terminlərin

¹ Чобанзаде Б.«Деятельность научного совета ВЯК НТА после 3-го Пленума и проблемы языка». В сборнике «культура и письменность Востока.1930, книга VI с. 131.

² Çobanzadə B.“İstilah terminoloji işləri”. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı, 1930, 4-5.

mənimsənilməsini təklif edərkən, heç də dilin xarici söz və ifadələrlə süni şəkildə yüklənməsini və ya onun özünəməxsusluğunun itirilməsini nəzərdə tutmurdu. Bəkir Çobanzadə beynəlmiləl elmi terminologiyanın müxtəlif dillərdə vahid mənə kəsb etdiyini əsas götürərək, belə terminlərin Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminə daxil edilməsini elmi baxımdan zəruri və məqsəda uyğun hesab edirdi.

Terminologiyanın başqa bir problemi termin yaratmanın əsas bazasını müəyyən etməkdir. B. Çobanzadə I Türkoloji Qurultaydakı məruzəsində türk dilləri üçün terminoloji baza haqqında xüsusi olaraq danışır. O, türk dillərində terminlər üçün əsas bazanı 3 qrupa ayırırdı: *Ümumi baza – bu baza türk dillərinin ümumi leksik bazasıdır. Türk dilləri və dialektlərinin zəngin söz ehtiyatı buna imkan verir. İkinci əsas baza ərəb- fars dilləridir ki, türk dillərində olan terminlərin bir qismi bu dillərdən alınmışdır. Üçüncü baza Avropa dilləridir ki, terminlərin bir qismi bu dillərdəndir*¹.

B. Çobanzadənin Avropa dillərindən alınan terminlərlə bağlı xüsusi yanaşması vardı. O, bu dillərdən alınan terminlər barədə xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, *“Avropa terminlərinin olduğu kimi dilimizə qəbul etmək mümkün deyildir, çünki bizim məqsədimiz bugünkü ehtiyaclarımıza uyğun elmi bir dil yaratmaqdır. Bunun əksinə hərəkət etmək dilimizi boş yerə, heç bir müəyyən ehtiyaca bağlı olmayaraq avropalaşdırmağa qeyrət etmək deməkdir”*².

¹ Çobanzadə B. "Elmi və ədəbi dil məsələsi" Maarif işçisi" 1926, s. 181.

² Çobanzadə B. "Elmi terminologiya sistemi haqqında". (Türk dilindən tərcümə). Məruzənin mətni.1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər).Bakı:Çinar-çap,2006, s. 181.

Başqa dillərdən alınan terminlərin bir əhəmiyyəti də var: *“əcnəbi dillərdən alınacaq və yaxud yenidən yaranacaq olan terminlər vasitəsilə insan başqa dillərdəki elmlərin terminləri ilə bağlanmış olur* ¹.

B.Çobanzadənin fikrinə görə, *“türk dillərinin leksik fondunun zənginliyi termin yaradıcılığında nəzərə alınmalıdır və yaranan yeni terminlər türk xalqlarının bir-birini daha yaxşı anlamasına kömək etmiş olacaq*. Türk dillərində çox sayda mövcud olan ərəb-fars mənşəli terminlərin türk dillərinin aqlünativ strukturuna və fonetik qanununa – ahəng qanununa uyğun gəlmədiyini vurğulayan Çobanzadə bu terminlərin türk dilləri üçün yad olduğunu xüsusi qeyd edirdi ².

B.Çobanzadənin terminlərlə bağlı toxunduğu məsələlərdən biri də terminlərin çoxmənalılığı məsələsidir. Onun fikrinə görə elmi- ədəbi dilin bu və ya digər sahələri üçün terminlər yaradarkən, başqa dildən alarkən və ya danışığ dilindən seçərkən müəyyən bir meyarı – kriteriyanı göz önündə tutmaq lazımdır ki, bu da həmin terminin xalq üçün anlaşılmasıdır. Terminlər ədəbi dildə ağırlıq yaratmamalı, anlaşıla bilməli və aid olduğu məfhumları sərrast, düsüst ifadə edə bilməlidir. B. Çobanzadə hətta terminlərin anlaşılıqlı olmasından əlavə, onun vahid olmasını da tələb edir və göstərirdi ki, *“cümhuriyyətdə eyni zamanda iki düzgün istilahın işlədilməsindən bir yalnız istilahın işlədilməsi xeyirli və faydalıdır”*³.

¹ Çobanzadə B. “İstilah terminoloji işləri”. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı, 1930, s. 5.

² Çobanzadə B. “Elmi və ədəbi dil məsələsi” Maarif işçisi” 1926, s. 180.

³ Çobanzadə B. “İstilah terminoloji işləri”. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı, 1930, s. 4-5.

Müasir dilçilik baxımından bu yanaşma mübahisəli olsa da, həmin dövrdə terminlərin müxtəlif dillərdən alınmış paralel variantlarının paralel işlədilməsi ədəbi dildə anlaşılmazlıqlar yaratdığı üçün Bəkir Çobanzadənin mövqeyi elmi əsaslara söykənirdi. Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin sədri kimi, alim terminlərin Azərbaycan dili də daxil olmaqla, digər türk dillərində sabitləşməsinə və standartlaşmasını hədəfləyirdi. O, türk dillərinin yaxınlaşması və qarşılıqlı anlaşmanın təmin olunması üçün ortaq terminoloji bazadan istifadə edilməsini zəruri hesab edirdi. Beləliklə, B. Çobanzadə I Türkoloji Qurultaydakı məruzəsində türk dillərində terminologiya məsələlərinin əsas problemlərini ümumiləşdirir. O, terminlərin formalaşması üçün mənbələri və bu mənbələrdən istifadə etmək üçün kriteriyaları müəyyənləşdirir. Çobanzadə məruzəsinin sonunda iki əsas təklif verir:

- **birinci təklifdə** *Avropa ədəbiyyatını öyrənmək məqsədi ilə işləyən, elmi dili üslubu hazırlayan və xüsusi ifadənin mənasını qeydiyyata alan ümumtürk elmi-tərcümə bürosunun yaradılmasını;*

- **ikinci isə yerli komitələrin qeydiyyatını aparan elmi türkoloji komitənin yaradılmasını.** *O, yerli komitələrdən Tatarıstanda, Azərbaycanda və Türkiyədə hazır lüğətlərin olduğunu qeyd etməklə bunlardan istifadəsini mümkün sayırdı¹.*

Terminologiya məsələlərinə həsr olunmuş məruzələrin müzakirəsində B. Çobanzadə fəal iştirak etdi və yekun qərarın hazırlanmasında öz təkliflərini verdi.

¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı, Çinar-çap, 2006, s. 182.

I Türkoloji Qurultayda türk dillərinin terminoloji sisteminin mövcud vəziyyəti və gələcək inkişaf perspektivləri ilə bağlı çıxış edən A.R.Zifeild, B.Çobanzadə, H.B.Zeynallı, H.Ə.Odabaş, Ə.Baytursunov və digər alimlərin fikirlərində müəyyən fikir ayrılıqları və diskussiya doğuran məqamlar olsa da, Qurultayın yekun qətnaməsində bu yanaşmalar ümumiləşdirilmişdir. Həmin qərarlar sonralar türk dillərinin terminoloji leksikasının təkmilləşməsi və zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş, elmi araşdırmalar üçün konseptual baza rolunu oynamışdır.

Qurultaydakı məruzəsində Bəkir Çobanzadə ayrı-ayrı türk dillərində terminoloji qatın formalaşması və onun zənginləşmə mənbələri haqqında fundamental məlumatlar təqdim etmiş, terminoloji leksikanın gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan və ümumtürk filoloji fikrinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan alimin Qurultayda irəli sürdüyü nəzəri mülahizələr ümumi dilçilik baxımından yüksək elmi dəyərə malikdir və sonradan rus dilçiliyində də analogiə yanaşmaların formalaşmışdır. Məhz bu təsirlərin nəticəsində, Qurultaydan sonrakı illərdə Azərbaycan dili terminologiyasının müxtəlif aspektləri üzrə intensiv tədqiqatlar aparılmış və bu sahənin elmi cəhətdən sistemləşdirilməsinə mühüm zəmin yaranmışdır.

I Türkoloji Qurultayda terminologiya ilə bağlı müzakirələr əsasən dörd fərqli elmi-metodoloji istiqamət – **ərəb-fars, Avropa, türk və demokratlaşma** ətrafında cəmləşmişdi. Müzakirələrin sonunda professor Bəkir Çobanzadənin təklif etdiyi prinsiplər əsasında aşağıdakı yekdil qərarlar qəbul edilmişdir:

- Termin yaradıcılığı hər üç mənbəyə – ümumtürk, ərəb-fars və rus-Avropa qaynaqlarına müraciət etməlidir.

- Termin yaradıcılığında əsas qaynaq türk dillərinin öz daxili potensialı olmalıdır və yeri gəldikcə beynəlmiləl fonda, eləcə də arxaik qaynaqlara müraciət edilməlidir.

- Alınma kök sözlərə üstünlük verilməli, onlar fonetik tərcümə prinsipi ilə (ahəng qanunu, cingiltiləşmə) verilməlidir.

- Alınan sözlərdə ortaqlıq prinsipinə əməl edilməlidir; hərfi tərcümə (kalka) yolundan imkan daxilində istifadə edilməli və beynəlxalq fond əsas götürülməlidir.

- Mürəkkəb ixtisaslarda türk dilinin əsas qanunlarına istinad edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akalın Ş.H. 1926 Bakü Birinci Türkoloji Kurultayının 90. Yılı Dolayısıyla . I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah” (problemlər və perspektivlər) Respublika Elmi Konfransının Materialları. 28 dekabr 2016-cı il “Elm və təhsil” Bakı, 2016.
2. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər), Bakı, Çinar-çap, 2006, 571 s.
3. Babayev A. Bəkir Çobanzadə (monoqrafiya). Bakı,1998, 310 s.
4. Bahaeddin Ögel. Prof. Dr Türk kültür tarihine giriş. 9 cildə. Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991, 4603 s.
5. I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah (problemlər və perspektivlər) Respublika elmi konfransının materialları 28 dekabr 2016-cı il “Elm və təhsil” Bakı,2016, 628 s.
6. Qasimov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, 2017, 293 s.
7. Çobanzadə B. “Elmi terminologiya sistemi haqqında”(Türk dilindən tərcümə).Məruzənin mətni.1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər). Bakı:Çinar-çap, 2006, s. 179-182.
8. Çobanzadə B. “İstilah terminoloji işləri”. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı, 1930, s. 3-7.
9. Чобанзаде Б.«Деятельность научного совета ВЯК НТА после 3-го Пленума и проблемы языка» В сборнике «культура и письменность Востока.1930, книга VI стр.145.)
10. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb,2007,333 səh.
11. Çobanzadə B. "Elmi və ədəbi dil məsələsi" Maarif işçisi" 1926, 5 - 28.

12. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2007.
13. Kənan Açar.Kırmılı Bekir Sıdkı Çobanzadə (Dilçiliği və Edebiyyat araşdırmaçılığı) Ankara.Türk Dil Kurumu, 2001.
14. İsmayıl Otar. Kırmılı türk şair və bilgini Bekir Sıdkı Çobanzadə. İstanbul, Lebib yalkın yayımları ve Basım İşleriA.Ş. 1999.
15. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005.
16. Türkoloji araşdırmalar -1 (monoqrafik tədqiqatlar toplusu). Bakı, Elm və təhsil, 2015.
17. Hacıyev T.İ. I Türkoloji Qurultayda dil məsələləri. Bakı Universiteti Xəbərləri // Humanitar elmlər seriyası, № 2, 2006, səh. 18-26.
18. Novruzova N. Bəkir Çobanzadə: həyatı, elmi və pedaqoji fəaliyyəti, “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsəri: Çobanzadə B. Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl (Ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikasına çevirən və yeni kitabın tərtibçisi Novruzova N.) Aspoliqraf, Bakı, 2006, 179. səh. 3-20.
19. Xəlilov B. Birinci Beynəlxalq türkoloji qurultay. Bakı, Elm, 1999.
20. <http://news.milli.az/politics/314773.html>. II Bakı Türkoloji Qurultayının yenidən keçirilməsi təklif edilir.
21. <http://www.akalin.gen.tr> Akalın Ş.H. 1926 Bakü Birinci Türkoloji Kurultayının 90. Yılı Dolayısıyla.
22. İbrahim DİLEK Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 48. Sayı 31.
23. Academic Journal of History and Idea Vol.9 / Issue 3 Emrahov/ pp 792-819 September 2022 810

**A.BAYTURSUNUN (BAYTURSUNOĞLUNUN)
TÜRK DİLLƏRİNDƏ TERMİN YARATMAQ
KONSEPSİYASI**

Nuridə NOVRUZOVA

filologiya elmləri doktoru, professor

I Türkoloji Qurultayda iştirak edən qazax nümayəndə heyətinin rəhbəri Əhməd Baytursunovun çıxışları və tutduğu mövqe xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövrün nüfuzlu elm xadimləri arasında yüksək nüfuza malik olan Ə. Baytursunov, eyni zamanda, ilk milli qazax qəzetinin qurucusu və redaktoru kimi təkcə Qazaxıstanda deyil, bütün Türküstan coğrafiyasında tanınırdı. O, elmi-pedaqoji və ictimai-siyasi mövzulu məqalələri ilə milli şüurun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Qazax dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığının təməlini qoyan bu vətənpərvər ziyalı, həmçinin Qazaxıstanda təhsil sisteminin təşkili və idarə edilməsi sahəsində ilk rəhbər simalardan olmuşdur. Ə. Baytursunovun qazax dili, ədəbiyyatı və təhsilin təşkili üzrə hazırladığı dərsliklər və metodik vəsaitlər milli pedaqogika tarixinin formalaşmasında əsaslı bazanı təşkil edir. Dil tədrisi sahəsində yenilikçi bir alim kimi çıxış edən Ə. Baytursunov, qazax dilinin həm ana dili, həm

də ikinci dil kimi tədrisi metodikasının əsasını qoyan ilk mütəxəssislərdəndir.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Əhməd Baytursunov Qazaxıstan MSSR-in Xalq Maarif Komissarı vəzifəsində fəaliyyət göstərmişdir. O, xalqın maarifləndirilməsi və savadsızlığın ləğvi istiqamətində genişmiqyaslı təhsil islahatlarına rəhbərlik etmişdir. Ə.Baytursun çoxsaylı məktəblərin və tədris kurslarının açılması, eləcə də təhsilin idarə olunması sisteminin formalaşdırılması üçün zəruri inzibati və elmi resursları səfərbər etmişdir. Bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq, Qazaxıstanın müxtəlif bölgə, şəhər və kəndlərində geniş məktəb şəbəkəsi qurulmuş, fənlərarası dərslərlərin tərtibi ilə maarifçilik hərəkatı yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Alimin zəngin pedaqoji təcrübəsi və yüksək idarəetmə bacarığı qazax milli təhsil sisteminin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Qazax dilçiliyinin elmi əsaslarını qoyan Ə.Baytursunov, eyni zamanda, milli dilin qorunması və inkişafı uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. O, *“ulusun qorunmasında da, yox olmasında da ən güclü vasitə dildir”*¹ şüarını əsas tutaraq ömrünü milli dilin qorunmasına və xalqının savadlanması işinə həsr etdi.

Əhməd Baytursun qazax dilinin fonetik sistemi, leksikası və qrammatik quruluşu üzrə dərin elmi biliklərə malik idi. Onun dilin strukturuna dair irəli sürdüyü nəzəri mülahizələr bu gün də qazax dilçiliyinin təməl prinsipləri hesab olunur və təklif etdiyi dilçilik terminləri müasir elmi dövriyyədə fəal şəkildə istifadə edilməkdədir. Alimin ən mühüm xidmətlərindən biri qazax milli əlifbasının işlənilib hazırlanması, ilk yazı və imla qaydalarının tənzimlənməsi, eləcə də dilin fonetik sisteminin dəqiq müəyyən-

¹ Алмасбек Әбсадық Серт. Алматы. 2022. сәһ.5.

ləşdirilməsidir. Əlifba dəyişikliklərinin intensiv olduğu bir dövrdə qazax dilinin özünəməxsus fonetik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamasında və müasir qazax ədəbi dilinin fonetik strukturunun sabitləşməsində onun müstəsna xidmətləri olmuşdur¹. Təsadüfi deyil ki, qazaxlar onu “Millətin müəllimi” adlandırırlar².

A. Baytursun qazax milli ədəbiyyatşünaslıq elminin də banilərindən hesab olunur. Onun müəllifi olduğu “*Adebiyat tanıtqış*” adlı dərslik ədəbiyyatşünaslığın, ədəbiyyat tarixinin və şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi istiqamətində ilk elmi-metodik vəsait kimi yüksək qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, “*Qazaqtın bas aqını*” adlı məqaləsində Abay Kunanbayevin yaradıcılığını ilk dəfə elmi təhlilə cəlb edən müəllif, qazax ədəbiyyatşünaslığında ədəbi tənqidin əsasını qoymuşdur. Əhməd Baytursun, həmçinin tərcüməçilik fəaliyyəti ilə seçilir. Onun siyasi azadlıq və müstəqillik ideyalarını tərənnüm edən “*Qırıq misal*” və “*Masa*” kimi poetik əsərləri qazax milli ədəbiyyatının qiymətli inciləri sırasındadır.

A. Baytursunun beynəlxalq səviyyədə tanınması Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda etdiyi məruzələr və müzakirələr zamanı çıxışları ilə də bəlli olur. “*Toplantıda əlifba, yazı qaydaları və termin məsələləri mövzularında bir neçə məruzə edən A. Baytursunu bir çox ölkədən Qurultayda iştirak edən alimlər müdafiə edirdi. Onun ərəb əlifbasını əsasında təkmilləşdirdiyi səs bilgisi və hərflər qrafik əlifba sistemi Rus elmi dairəsində də qəbul edildi. A.N. Samoyloviç, A.N. Kononov, Y.D. Polivanov kimi böyük alimlər onun yanaşmalarını yenilik saydılar*”³.

¹ Алмасбек Әбсадық Серт. Алматы. 2022. сәһ.5.

² Yənə orada sәh.7

³ Yənə orada sәh.8

Birinci Türkoloji Qurultayda A.Baytursun bir neçə məruzə etmişdir. Bu məruzələrdən biri türk dillərində termin məsələsi haqqında idi. Onun məruzəsi bu mövzuda olan digər məruzələrdən fərqli yanaşması ilə seçilir. Qazaxıstan təmsilçisi məruzəsində qazaxların termin yaratmaq istiqamətində olan əsas yanaşmalardan bəhs edir və bu yanaşmaların bütün türk dilləri üçün istifadə edilə biləcəyini göstərirdi. A.Baytursun məruzəsində qeyd edirdi ki, *“mənim məruzəm qazax elm və sənət aləmində xalqın ədəbiyyatı üçün terminlərin necə oturtmamız; ikinci, termin yaradarkən hansı ölkələrə və dillərə uyğunlaşmamız haqqındadır. Rusiyada yaşayan Türk xalqlarının mədəniyyətinin inkişafı həm siyasi, həm də dini köləlikdən təsirlənmişdir. İndi, iki cür köləlikdən qurtarmış olan kurtulmuş olan Türk xalqları, müasir mədəni yaşam tərzinə can atır”*¹.

A. Baytursunun nəzəri qənaətlərinə görə, arxaik dilin leksik fondu yeni elmi anlayışları və mücərrəd fikirləri ifadə etmək üçün yetərli deyildir. Türk xalqları yüksək mədəniyyət və elm sahələrinə aid terminləri ifadə etmək üçün iki yol qarşısında qalırlar: ya digər dillərdən mənimsəmə yolunu seçmək, ya da dilin daxili potensialına əsaslanaraq yeni terminlər yaratmaq. Alim, ədəbi dilin formalaşması prosesində qazax dilinin terminoloji qatının yaradılmasında xüsusi bir yol izləndiyini vurğulayır və bu prosesi belə xarakterizə edirdi: *"Biz qazaxlar digərlərindən fərqli bir istiqamət izləməyə başladırıq. Hər zaman xalq kütləsini göz önündə saxlayırıq və yazılı nümunəsi az olsa da, bilikli, müdrik qazaxlara güvənirik və onlar vasitəsi ilə kütləyə yaxınlaşmağa çalışırıq. Xalq kütləsinə yönələn hər bir*

¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı, Çinar-çap, 2006. səh. 192-193.

fikrin onlar tərəfindən mənimsənilməsinə və başa düşülməsinə və xalqın elmi biliklərə yetişməsinə və xalqın elmə marağının artırılmasına çalışırıq".¹

A.Baytursun terminlər üçün söz bazası olmadıqda onu milli dil əsasında yaratmaq variantını da istisna etmirdi: "*Qazax dilində bu cür kəlmələr olmadığı halda qohum olan dillərdən almalı*"².

O, qazax dilində yeni terminlər üçün bazalardan danışarkən qohum türk dillərində istifadə edilən terminlərə üstünlük verilməsini daha doğru hesab edirdi: "*Bu aşağıdakı səbəblərdən ola bilər*:"

1.*Qohum dillərə aid sözlərin çoxunun ortaq şəkillərinin olmamasına baxmayaraq, ortaq kökləri vardır; bu səbəbdən qohum olmayan dillərin sözlərinə görə daha asan anlaşılır, tələffüz edilir və başa düşülməsi, tələffuzu və istifadəsi daha asandır;*

2.*Türk xalqları bir-birləri ilə əlaqədə olmuşlar və əlaqədədirlər və bu səbəbdən ortaq bir kök olmasa da, bir dilin kəlmələrinin çoxu digər xalqların təmsilcilərinə tanış gələ bilər.*

3. *Ümumi yeni terminlər yaradıla bilər, lakin bu yalnız qazax dilinin təbii tələffüzünə uyğun olmalıdır. Bunların yerini alabiləcək qazaxça kəlmələr olsa da, xalqa seçim haqqı vermək üçün hər ikisinin də istifadə edilməsi lazımdır. Hazırda əərb mədəniyyətinə deyil, Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşmağımız üçün Avropa terminlərindən istifadə etməliyik*"³.

A.Baytursun termin yaradıcılığı prosesində vahid mərkəzin fəaliyyətini vacib şərt hesab edirdi. O, bu işin xaotik şəkildə deyil, mərkəzləşdirilmiş sistem əsasında həyata keçirilməsini

¹ Yenə orada, s.194.

² 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı, Çinar-çap, 2006. səh.195.

³ Yenə orada, s.195.

tövsiyə edir və öz çıxışında bu istiqamətdə artıq mövcud olan müsbət təcrübənin əhəmiyyətini vurğulayırdı: *“Terminləri yaratmaq üçün mərkəzlərin fəaliyyətləri də vacibdir və iyun 1924-cü ildə Orenburqda keçirilən Birinci Elmi Araşdırmaları Konqresində bəyanıldı və qəbul edildi*¹.

A.Baytursun qazaxların ələ aldığı əsas üsulları sistemləşdirmiş və bunları qeyd etmişdir. Onun nəzəri mövqeyinə görə, termin yaradıcılığı zamanı yerli qazax sözləri digər dillərdən olan qarşılıqları ilə müqayisədə üstünlük təşkil etməlidir. A.Baytursun terminlərin sadəliyi və hamı tərəfindən eyni mənə ilə qavranılmasını dilin standartlaşması üçün fundamental şərt hesab edirdi. Alim haqlı olaraq vurğulayırdı ki, terminoloji vahidliyin qorunması dilin sosial təbəqələşməsinin – yəni elmi-mədəni elita ilə xalq kütlələri arasında uçurum yaranmasının və dilin daxili parçalanmasının qarşısını alan başlıca amildir. *“Biz qazaxlar üçün bu olduqca önəmli: bizim oxuma-yazma bilənlərimizin sayı çox azdır, xalqa açıq məktəblərimiz və dərslərimiz yox dərəcəsidədir. Qəzetlərimiz, dərgilərimiz, kitablarımız yoxdur. Təsirli olmaq üçün kitabların, nəşr olunan materialların kim tərəfindən yayınlanması da çox vacibdir. Materialın dilinin geniş bir kütlə tərəfindən anlaşılması lazımdır. Ancaq belə bir vəziyyətdə çox az sayda oxuma-yazma bilən insanlar çox sayda savadsızlara xidmət edə bilər”*².

A.Baytursunun fikrincə, terminlərin səslənməsi, milli dilin fonetik sisteminə uyğun olması da vacibdir: *“Alınan terminlər Qazax dilimizə uymalıdır, yəni dilin tələffüz qaydalarına uyğun*

¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı, Çinar-çap, 2006. səh.195.

² Yenə orada.səh.195.

*olmalıdır, yaranan səs bizim dilimizin qaydalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Yəni bu alınma sözləri özləşdirmək lazımdır*¹.

Tədqiqatçı alınma terminlərin türk fonetik sisteminə uyğunlaşdırılmasını, onların dəyişdirilməsini vacib sayırdı: Qazax dilinin təbii ahənginə uymayan bütün² qazaxca olmayan sözlər qazax ləhcəsinə görə dəyişdirilməlidir. ilk olaraq, qazax dilinə yad səslərə sahib olan bütün qazaxca olmayan sözlərdə, eyni səslər lazım olan səslərin yerinə keçər; ikincisi, qazaxca olmayan sözlərdəki şəkilçilər qazax dilində olan şəkilçilərlə əvəz olunur; üçüncüsü, qovuşuq səslər tək səs olaraq qəbul edilir, qazax dilinə yad olan səslər tələffüzü asanlaşdırmaq üçün dilimizin qaydaları çərçivəsində dəyişdirilməlidir³.

A.Baytursuna görə, qazax dilçi alımlərinin bu sahədəki təcrübələri türk dillərində termin yaradılması üçün əsas götürülə bilər: *"Dili alınma deyimlərdən (varvarizm) qorumaq üsulu sayəsində indi biz tək bir qazax dilinə sahibik, yəni bizim dilimiz xalq dili və ədəbi dil, xalq dili və aydınlar dili olaraq bölünməmişdir. Əgər bu olmasa idi uzun zaman türk dillərinin başına gələnlər bizim də başımıza gələcəkdi. Anadolu türklərinin və azərbaycanlıların xalq kütlələrinin necə danışdıqlarını bilirəm və onların yazdıqları dillə danışdıqları dil arasında çox az ortaq şey qaldı"*⁴.

Onun fikrincə, yazı dili dedikləri dildə türkcədən çox az bir şey qaldı, hər cür alınma sözlərlə qarışmış bir dil formalaşmışdır. Dil parçalanmış, bir dəri bir sümük qalmış vücut təsiri bağışlayır.

¹ Yenə orada.səh.195

² 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı, Çinar-çap, 2006.səh. 195.

³ Yenə orada səh.195.

⁴ Yenə orada ,səh.195.

“Anadolu Türkcəsi və Azərbaycan türkcəsindən sonra sanırım ən çox qarışdırılan dil, qədim zamanlardan bəri yazılan Tatar dilidir. Bu, alınma deyimlərdən formalaşan dillərdən biridir. Özbək ədəbi dili də mənə olduqca kirlənmiş bir dil kimii görünür. Eyni zamanda Kırım ədəbi dili də eyni haldadır. Başkurlarda ədəbi dil yeni-yeni formalaşmağa başlayır. Dilləri yad deyimlərdən qorumaq çox önəmlidir. Türkmən ədəbiyyatı da bu yolu izləmişdir. Kırgızca, yad dillərin təsirindən qurtarmış dillərdən biridir və ədəbi dilin formalaşmasında bizim qazax dilinin sahib olduğu üsulu qəbul edər”¹.

Türk yazı dillərinin saflığının qorunması A.Baytursunu narahat edən əsas məsələlərdən biri idi. Ona görə də çıxışında türk yazı dillərinin ərəb-fars dillərinin təsiri ilə dəyişməsinə “kirlənmək” kimi qiymətləndirir və hesab edir ki, türk dillərini “yad əsirlərdən qorumaq” önəmlidir. A.Baytursunun dilin təmizliyi ilə bağlı subyektiv və kəskin mövqeyi Qurultay iştirakçıları tərəfindən birmənalı qarşılanmamış, ciddi fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Türkiyə türkcəsində həyata keçirilən “ərəb-fars təsirlərindən təmizləmə” siyasəti, nəticə etibarilə, bu dilin digər türk dillərindən təcrid olunmasına gətirib çıxarmışdır. Tarixi təcrübə sübut etmişdir ki, dilə artıq daxil olmuş, uzun müddət işlənərək sistemdə sabitləşmiş və dilin leksik qatına inteqrasiya olunmuş termin və ifadələrin süni, yaxud tələsik şəkildə dildən kənarlaşdırılması dilin özünə ciddi zərər vurur və kommunikativ funksiyasını çətinləşdirir. A.Baytursun Qurultayın sonrakı iclaslarında öz baxışlarını bir daha təsdiqləmiş və türk dillərinin müxtəlif problemlərinin dərinədən müzakirə olunmasını yüksək

¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı, Çinar-çap, 2006, s.195.

qiymətləndirmişdir. O, Qurultay çərçivəsində təmin olunan fikir azadlığını, müzakirələrin akademik səviyyəsini və iştirakçılar arasında aparılan səmərəli elmi diskussiyaları vurğulayaraq, yaradılan mühiti elmi inkişaf üçün əhəmiyyətli bir şərait kimi xarakterizə etmişdir. *“Burada bu Qurultayda biz türk xalqlarının əsl oyanışını gördük. Burada elmi və əməli məsələlər türk xalqlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə müzakirə edildi”*¹.

Qurultayın sonuncu iclasında A.Baytursunun termin yaradıcılığı ilə bağlı irəli sürdüyü bir sıra fundamental təkliflər müzakirə edilmiş və bu müddəalar Qurultayın yekun qətnaməsində öz əksini tapmışdır:

- 1) Terminologiyanın əsası kimi həmin dildə ən geniş yayılan və ona ən müvafiq olan sözlərin götürülməsi;
- 2) Həmin qrupa müvafiq söz olmadığı halda ,başqa türk qruplarından sözlər əxz etmək,qeyri-türk sözlərinə nisbətən ,həmin sözlərə üstünlük vermək;
- 3) Türk dillərində müvafiq sözlər olmadıqda, geniş kütlələrin mənimsədikləri ərəb-fars terminlərini saxlamalı,bir şərtlə ki, onlar türk qrammatika qaydalarına tabe edilsin;
- 4) Ümumavropa sözlərinin yalnız kökləri qəbul edilsin və onlar türk artikulyasiyasının (tələffüzünün) təbiətinə uyğunlaşdırılsın. Qeyri-türl dillərdən artıq qəbul edilən, səslərin,yaxud hecaların yerinin və ya özlərinin müəyyən qədər dəyişməsi ilə artıq türk artikulyasiyasına uyğunlaşmış sözləri olduğu şəkildə saxlamalı.
- 5) Geniş kütlələrin dili əsasında yaradılmış elmi dilin hüdudlarının müəyyənləşdirilməsi zamanı terminləri elə müəy-

¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı, Çinar-çap, 2006, s. 421.

yənləşdirmək lazımdır ki, əhalinin yuxarı və aşağı təbəqələrinin dili kimi dillər yaranmasın”¹.

Qurultayın elmi terminologiya ilə bağlı yekun qətnaməsində A.Baytursunun israrla vurğuladığı bir neçə mühüm məqam öz əksini tapmışdır. Bunlardan birincisi, elmi terminlərin xalq dilindəki leksik vahidlərdən formalaşdırılması, milli dildə qarşılığı olmayan anlayışlar üçün isə qohum türk dillərinə müraciət edilməsi prinsipi idi. Bu yanaşmanın əsas məqsədi türk dillərində elmi terminologiyanın ortaq bazasını yaratmaq və mümkün qədər milli köklərə istinad edərək dildəki lüzumsuz alınmaların qarşısını almaqdan ibarət idi. Elmi termin yaradıcılığının sonrakı inkişaf mərhələsində bu tövsiyələr nəzərə alınmış və nəticədə SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının dillərində ortaq terminoloji sistemin formalaşmasına təkan verilmişdir.

İkinci vacib məsələ, termin yaradıcılığında dil daşıyıcıları arasında sosial təbəqələşmənin qarşısını almaq üçün qəliz və mürəkkəb xarici terminlərdən mümkün qədər uzaq durulması idi. Yazı dilinin danışiq dilindən kəskin şəkildə ayrılması dildə süni təbəqələşməyə səbəb olduğu üçün elmi terminlərin anlaşıqlı olması və milli dilin fonetik qaydalarına tam uyğunlaşdırılması vacib şərt hesab edilirdi.

Beləliklə, I Türkoloji Qurultay türk dillərində elmi terminologiyanın inkişaf prosesi üçün fundamental tezisləri müəyyənləşdirdi. Bu tezislərin formalaşmasında bütün türk ziyalıları kimi, A.Baytursunun da xidmətləri əvəzsizdir.

¹ Yenə orada, s. 363.

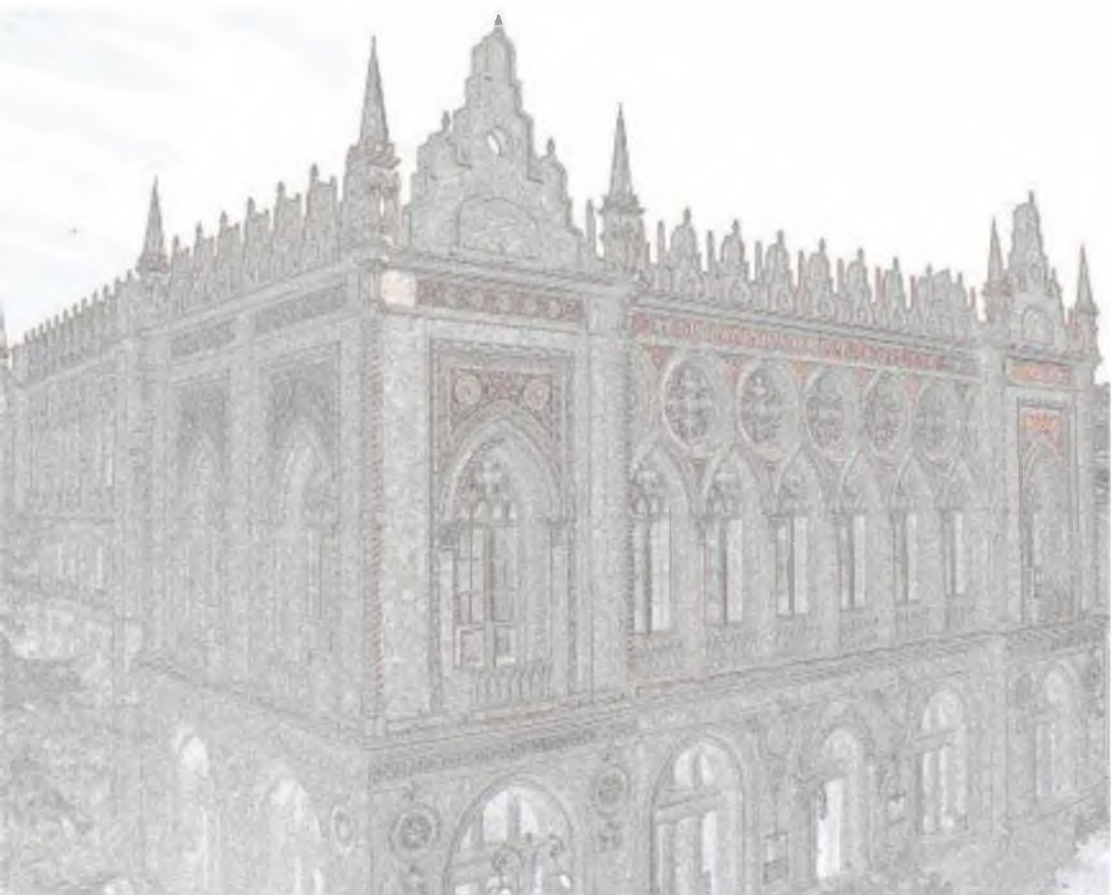
ƏDƏBİYYAT

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər), Bakı, Çinarçap, 2006, 571 səh.
2. Ahmet Baytursunlu. Seçmə Eserler. Astana, 2022, 222.səh.
3. Алмасбек Әбсадық Серт . Алматы. 2022. 230 səh.
4. Ерлан Сыдыков Ахмет Байтұрсынов – учитель нации Москва. 2022. 189 s.
5. Babayev A. Bəkir Çobanzadə (monoqrafiya). Bakı,1998, 310 səh.
6. Bahaeddin Ögel. Prof. Dr Türk kültür tarihine giriş. 9 cildə. Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991, 4603 s.
7. I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah (problemlər və perspektivlər) Respublika elmi konfransinin materialları 28 dekabr 2016-cı il “Elm və təhsil” Bakı,2016, 628 s.
8. Xəlilov B. Birinci Beynəlxalq türkoloji qurultay. Bakı, Elm, 1999.
9. <http://news.milli.az/politics/314773.html>. II Bakı Türkoloji Qurultayının yenidən keçirilməsi təklif edilir.
10. <http://www.akalin.gen.tr> Akalın Ş.H. 1926 Bakü Birinci Türkoloji Kurultayının 90. Yılı Dolayısıyla.
11. İbrahim Dilek. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 48. Sayı 31
12. Academic Journal of History and Idea Vol.9 / Issue 3 Emrahov/ pp 792-819 September 2022, 810

II

HİSSƏ

I TÜRKOLOJİ QURULTAYDA
TÜRK AREAL DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

**MESARÖŞ VƏ BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY:
ANADOLU-BALKAN TÜRKLERİNİN
ETNOQRAFİK İRSİNİN TƏDQIQI**

Gülmarə ƏLİYEVƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XVIII yüzillikdən başlayan türkoloji tədqiqatların davamı kimi 1926-cı ilin 26 fevral-6 mart tarixlərində Bakı şəhərində məşhur türkoloq V.V.Radlovun və “Dildə, fikirdə, əməldə birlik” çağırışının müəllifi İsmayıl bəy Qaspiralının şərəfinə keçirilən I Türkoloji Qurultay bütün Türk dünyasını birləşdirdi. Sovet İttifaqında ilk dəfə olaraq 131 nümayəndənin iştirakı ilə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay bütün türk xalqlarının həyatında yeni mərhələnin başlanğıcı olmaqla yanaşı, onların ortaq milli-mədəni dəyərlərinin qorunması və gələcək türkoloji istiqamətlərin inkişafının müəyyənləşdirilməsi baxımından bir dönüş nöqtəsi oldu. Bu, keçmiş SSRİ məkanında türk dillərinin – türkologiya elminin inkişafına böyük təkan verdi. Bu qurultay keçmiş SSRİ məkanında yaşayan türk xalqlarının dili, tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı fundamental məsələlərin elmi müzakirəsi üçün geniş platforma yaratmış, türk dillərinin öyrənilməsi və türkologiya elminin sistemli inkişafına güclü təkan vermişdir. Bu Qurultaydan sonra Türk respublikalarında türk dilləri ilə əlaqədar tədqiqatların sayı və keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artmış, bu sahədə elmi fəaliyyət yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Ona görə də I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni integrasiyası və ortaq elmi-mədəni məkanın formalaşmasında tarixi əhəmiyyət kəsb edən hadisə kimi qəbul

edilir. “*Qurultaydan bəri ötən dövr türkologiyaya dair araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılması, Azərbaycanın türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınması və türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması ilə əlamətdardır. Qazanılan nailiyyətlər eyni zamanda Qurultayın təşkili işinə töhfələr vermiş totalitar rejim qurbanı görkəmli alimlərin xatirəsinə ehtiramın ifadəsidir*”¹.

Bu il 100 yaşı tamam olan Birinci Ümumittifaq Bakı Türkoloji Qurultayını bizdən bir əsr ayırır. Qurultayda türk xalqlarının qarşısında duran mühüm məsələlər müzakirə olunmuş, dəyişən dünyada türk xalqlarının və dillərinin inkişafına yeni yanaşmalar hazırlanmışdır. Burada müzakirə obyektı olan problemlərlə (əlifba, imla-orfoqrafiya problemi; termin, tədris-metodika məsələsi; qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən, ortaq ədəbi dil məsələsi; ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri) bağlı məsələlər bu gün də türkologiyanın qarşısında həll edilməsi zəruri olan bir sıra vəzifələr qoyur.

Mənbələrdə I Türkoloji Qurultay çərçivəsində 38 məruzənin dinlənildiyi göstərilə də, bu rəqəm yalnız stenoqrafik hesabatlarda tam və ya qismən əksini tapan çıxışları əhatə edir. Qurultayın gedişində təqdim edilmiş bütün məruzələrin mətnlərinin günümüzədək gəlib çatmaması ehtimalı nəzərə alındıqda, faktiki çıxışların sayının daha çox olduğu istisna edilmir. Bu səbəbdən,

¹ I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı, Bakı şəhəri, 18 fevral, 2016-cı il.

mövcud stenografik materiallar qurultayın elmi fəaliyyətini tam şəkildə deyil, yalnız qorunub saxlanılmış hissəsini əks etdirən əsas mənbə kimi qiymətləndirilməlidir. *“Stenografik hesabat materiallarını diqqətlə təhlil etdikdən sonra müəyyən olunmuşdur ki, Qurultayda türk dillərində ümumilikdə 59 çıxış edilmişdir. Bunlardan 8-i əvvəlcə türkcə, daha sonra rus dilinə tərcümə edilərək oxunmuş, 51 çıxış isə birbaşa türk dillərində səsləndirilmişdir. Arxiv materiallar və stenografik hesabatdan görürük ki, əsasən aşağıdakı şəxslərin çıxışları türk dillərində olmuşdur: H.Habıtoğlu (başqırdca), Ə.Səadi (tatarca), B.Çobanzadə və F.Ağazadə (azərbaycanca), M.F.Körpülüzadə (Osmanlı türkcəsində) və digərləri”*¹.

Qurultayın Türkiyə təmsilçilərindən olan macar alimi Mesaroş da böyük ehtimal ki, məruzəsini türk dilində səsləndirmişdir. I Türkoloji Qurultayda Anadolu-balkan türkləri mövzusu iki məruzədə öz əksini tapmışdır. Bunlardan biri Qurultayın 27 fevral 1926-cı il ikinci iclasında «Anadolu və Balkan türklərinin etnoqrafiyasının tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri» (D.Mesaroş) və 6 mart 1926-cı il on altıncı iclasında «Anadolu-Balkan türkləri ədəbiyyatının araşdırılmasının nəticələri və perspektivləri» (T.T.Menzel) adlı məruzələlər dinlənilmişdir.

1883-cü ildə Avstriya-Macaristan İmperiyasının Sakç şəhərində anadan olan Dyula Mesaroş çox kiçik yaşlarından etnoqrafiyaya maraq göstərmişdir. Qeyd edək ki, Mesaroşun doğulduğu ərazi uzun müddət Osmanlı İmperiyasının tərkibində olmuşdur. O, 1906-1908-ci illər arasında Beynəlxalq Mərkəzi və Şərqi

¹ İbrahimov E. Birinci Türkoloji Qurultayda ortaq əlifba, imla və ədəbi dil məsələləri. Bakı, MİMTA Yayınları, 2026, s. 29.

Asiya Cəmiyyətinin Macar Komitəsi tərəfindən Kazan və Simbirsk vilayətlərində yaşayan xalqlar haqqında etnoqrafik ekspedisiyalar aparmışdır. Burada tatar və çuvaş dillərini, onların folklorunu, etnoqrafiyasını araşdırmış və zəngin materiallar toplamışdır. 1909-cu ildən etibarən Macarıstan Etnoqrafiya Muzeyində fəaliyyətə başlamış, bu elmi-tədqiqat müəssisəsinin direktoru vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Eyni zamanda 1910-cu ildə isə Osmanlı İmperiyasında Anadolu bölgəsinə gedərək türk dilini öyrənməklə yanaşı, zəngin etnoqrafik material toplamağa müvəffəq olmuşdur. 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra burada etnoqrafiya muzeyinin yaradılması məsələsi də meydana çıxdı. Ölkənin rəsmi dövləti ilə Türkiyə Etnoqrafiya Muzeyinin təsisçisi və ilk direktoru məhz professor Dyula Mesaroş oldu.

Mesaroş və Bəkir Çobanzadə 1926-cı ildə

Macar alimi Mesaroşun Bəkir Çobanzadə ilə dostluq münasibətləri var idi. Belə ki, onun məsləhəti ilə “Bəkir Çobanzadə 1916-cı ildə Macarıstana gedərək Peter Pazmani Universitetinin Fəlsəfə fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir”¹.

Qurultayın 27 fevral 1926-cı ildə keçirilən ikinci iclasında əsasən etnoqrafiya məsələləri ciddi müzakirə obyektinə olmuşdur. Bu iclasda akademik V.V.Bartold, İ.Borozdin, Ə.S.Qubaydullin, S.İ.Rudenkonun məruzələri ilə yanaşı, Qurultaya Türkiyədən qatılan macar alimi kimi Dyula Mesaroş (1883-1957) “Anadolu və balkan türklərinin etnoqrafiyasının tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.

Ankarada Türkiyə Etnoqrafiya Muzeyinin müdiri vəzifəsində çalışan və qurultaya fərdi dəvət edilən professor D.Mesaroş məruzəsinə rəhbərlik etdiyi muzeyin vəzifələrini göstərməklə başlamışdır. Türkiyə Cümhuriyyətinin 1924-cü ildə Ankarada Türkiyə Etnoqrafiya Muzeyini təsis etdiyini qeyd edən professor Mesaroş deyirdi: *“Bu müəssisənin vəzifəsi Anadolu türklərinin qədim və ənənəvi mədəniyyətlərinin ölməkdə olan abidələrini elmi üsullarla qoruyub saxlamaqdır. Muzeyin layihəsinin hazırlanması və bu sahədə əşyaların toplanması artıq ilyarımdır ki, davam edir. İndiyədək gələcək sistemli kolleksiyalar üçün təməl ola bilən dəyərli materiallar toplanıb. Yaxın illərin proqramına ölkənin ayrı-ayrı vilayətlərinin tədqiqi və orada maddi mədəniyyət əşyalarının toplanması daxildir. Güman ki, Türkiyə hökumətinin xeyirxah dəstəyi ilə bir neçə il ərzində Anadolunun müasir*

¹ Qasımov C. Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 2019, s. 212.

etnik strukturu və etnoqrafiyası haqqında əyani təsəvvür əldə olunacaq”¹.

Yeri gəmişkən qeyd edək ki, Qurultayda həm də ortaq türk etnoqrafiya muzeyinin yaradılması fikri səslənmişdir və bu fikrə qarşı münasibət müxtəlif idi. Qurultayın 27 fevral 1926-cı il etnoqrafiya məsələlərinin müzakirəsinin davam etdiyi üçüncü iclasında Rudenko çıxışının sonunda Ümumittifaq türkoloji etnoqrafiya muzeyinin yaradılması fikrinə qarşı çıxaraq ölkələrdə bu istiqamətdə kifayət qədər işlərin görülmədiyini səbəb gətirmişdir. Ümumittifaq etnoqrafiya muzeyinin əvəzinə o, ayrı-ayrı türk xalqlarının mövcud muzeylərinin daxilində yeni şöbələrin yaradılmasını uyğun bilmiş, ümumittifaq türk etnoqrafiya muzeyinin yaradılması məsələsinin isə növbəti qurultaylarda müzakirə olunmasını təklif etmişdir ².

Mesaroş Anadolu və Balkan türkləri üçün Kiçik Asiya xalqı ifadəsini işlədir və bu xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin təzahürlərinin səyyahlar və arxeoloqlar tərəfindən az öyrənildiyini, Anadolu və balkan türklərinin qədim tarixinin, dil xüsusiyyətlərinin, etnoqrafiyasının, antropologiyasının, şifahi xalq ədəbiyyatının yetəri qədər tədqiq olunmadığını qeyd edir. Bununla belə mənbə olaraq K.Humann (1880), J.Kunoş (1887-1889), F.V.Luschan (1890), D.Brintov (1895), P.Karolides (1898), A.Qley (1900), R.Herrmann (1900), Fr.Hammel (1904), J.Morqan (1909), J.Mesaroş (1906, 1911), R.Bleichsteinerin (1918) və başqalarının bu istiqamətdəki tədqiqatlarını və məcmuələrini nümunə göstərmişdir.

¹ 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakişiyev Ə.). Bakı, Çinar-Çap nəşriyyatı, 2006, s. 73.

² Yenə orada, s.100.

Fərat və Dəclə çayları arasında yaranan ilk mədəniyyətdə Anadolu və balkan türklərinin yerini müəyyənləşdirən alim onların həm antropoloji, həm də maddi və mənəvi mədəniyyətinin bu torpaqlardakı ən qədim əhali ilə sıx əlaqədə olduğunu qeyd etmişdir. Yarımadaının şərq hissəsində Halys, Qızıl-İrmak çayından Fərat və Dəclə çaylarınadək ərazidə *alarodi* xalqının, Mərkəzi Anadolu və Suriyanın şimal hissəsində isə *xetlərin* yaşadığını diqqətə çatdırır. Mesaroş Anadolunun cənub-qərbində yaşayan Likiya və Kariya aborigenlərinin alarodi nəslinə mənsub olduğunu vurğulamışdır.

Mesaroş xristianlığa qədərki VIII əsrdə baş vermiş köç nəticəsində şimaldan yeni xalqların gəldiyini və həmin qədim mədəniyyətlər arasında yerləşdiyini göstərir. Strabon və Herodotun fikirlərini müqayisə edərək Don çayı hövzəsindən köçəri kimmer tayfalarının yerləşmə vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Onların Herodota görə Qafqazdan, Strabona görə Balkan yarımadası və Helespontdan Anadolunun şimal hissəsinə Sinopa köçdülərini və Balkan yarımadasından, Egey adalarından axın edən tayfaların hərbi basqınlara məruz qaldığını göstərmişdir.

*Orta Asiyayı tərk edərək Fərat çayına üz tutan sayı 50.000 – 150000-ə qədər olan türklər Konya sultanı Əlaəddin tərəfindən qəbul edilərək Vifiniyada yerləşdirilir. Ərtoğrul və Osmanın cəngavər xalqı Sakarya çayı hövzəsində çoxalmağa başlayır. Paytaxtı Brussa olan türk dövləti qurulur, islam dini yayılır və Anadolunun türkləşməsi prosesi gedir*¹. Qeyd olunanlar türk

¹ 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə.). Bakı, Çinar-Çap nəşriyyatı, 2006, s. 74.

enoqrafiyasının yaranmasında və inkişafında əhəmiyyətli rola malik olduğunu bir daha sübut edir.

Tədqiqatçı aydın şəkildə göstərirdi ki, Kiçik Asiya sakinlərinin etnik mənsubiyyəti və onların coğrafi məskunlaşması müəyyənləşdiyi təqdirdə etnoqrafik tədqiqatların aparılması da asanlaşacaq. O həm də Anadolu dialektlərinin öyrənilməsi məsələsinə diqqət çəkir və bunun mədəni anlayışların mənşəyinin izahı üçün zəruri olduğunu deyirdi. Anadolu türkcəsində bəzi anlayışların Qafqaz və ya Hind-Avropa alınma sözləri ilə ifadəsində qədim aborigenlərin itmiş dillərinin qalıqlarının izlərini görürük. Eyni hadisə Anadolu dialektlərinin fonetik yazılışı zamanı da müşahidə oluna bilər.

Məruzədə Mesaroşun toxunduğu mühüm məqamlardan biri Anadolu dialektlərinin dəqiq fonetik yazılışı ilə bağlıdır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, türk dillərində palatal (incə) ö və ü tələffüz olunduğu hallarda, Anadolu şimal dialektlərində (Kastamonudan Harputa qədər), əsasən, O və U şəklində tələffüz edilir (məs: Boyuk və Böyük). Bu, həmin aborigenlərin yəni yerli əhalinin əvvəlki ləhcə və dillərində həmin səslərin mövcud olmadığını göstərir. Başqa sözlə desək, burada söhbət aborigenlərin mənsub olduğu dilin fonetik xüsusiyyətlərinin türk dilinə olan təsirindən gedir. Daha sonra alim bu ərazilərin gələcəkdə tutulacaq dialektik xəritəsinin bizi Kiçik Asiya türklərinin mənşəyi məsələsinin həllinə də yaxınlaşdıracağını vurğulayır. Bu cür fonetik tədqiqatlar zamanı indiyədək hər yerdə fonetik transkripsiya üçün Avropa latın əlifbasından istifadə olunduğunu bir daha vurğulamağa ehtiyac yoxdur.

Dyula Mesaroşun düşüncəsinə görə, *“etnoqrafiya anlayışı, daha geniş mənada qəbul edildikdə, etnologiya özünün xəlpisixoloji sisteminə malik müqayisəli elm kimi qarşısına ümum-*

bəşəri mədəniyyətin mənşəyi sirrini açmaq vəzifəsini qoyur"¹ və ilkin vəzifəni bu xalqın etnoqrafik növünün müəyyənləşdirilməsində görür.

Anadolu və Balkan türklərinin etnoqrafik vəziyyətini təhlil edən professor Mesaroş Kiçik Asiya üçün 3 əsas materiala diqqət çəkir:

1. Bunlardan birincisi jükük və türkmən soylarının həyatı haqqında təsəvvür yaradan maddi abidələrdir.

2. İkincisi Kiçik Asiya xalqının əkinçilik alətləridir.

3. Üçüncüsü metallurgianın vətəni sayılan şimal-şərqi Anadoludakı təbii filiz yataqlarıdır. Qədim hititlər bu yataqlardan faydalanırdı. Yunanlar poladı e.ə. VI əsrdə bu ərazidə mövcud olan həliblərin şərəfinə həlibs adlanırdılar. Bu ərazilərin etnoqrafik tədqiqinin aparılması, Anadolu və Balkan türklərinin etnoqrafiyasının öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyət kəsb edir.

Türklərin Balkan yarımadası istiqamətində məskunlaşma bölgələrində, digər tərəfdən şərq türklərinin doğma torpaqlarında yeni izlərin tapılmasının zəruriliyini vurğulayan Mesaroş bu tədqiqatın əslində bütün türk xalqlarına aid edilməli olduğunu söyləyir.

Professor Aleksandr Miller, Budapeşt Universitetinin məzunu, professor Bəkir Çobanzadə, eston ədəbiyyatşünası Artur Zifeldt və b. qurultayda çıxış zamanı macar alimi, professor D.Mesaroşun Anadolu və balkan türklərinin etnoqrafiyasının tədqiqi məsələsində önə çəkdiyi problemlərə müsbət münasibət bildirməklə, həm də onun türkologiya sahəsindəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişlər.

¹Yenə orada, s. 76.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Mesaroş həm də başqırd və çuvaş dillərinin, bu xalqların folklorunun, etnoqrafiyasının tədqiqatçılarından biri olmuş, müəllifi olduğu “Köhnə çuvaş inancının abidələri” (Budapeşt, 1909) kitabı, “Volqaboyu çuvaşlar və tatarlar arasında” (1908), “Çuvaş folkloru toplusu” – “Atalar sözləri, tapmacalar, mahnılar, nağıllar” (Budapeşt, 1912) kimi əsərləri bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Hətta A.N.Samoyloviç Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayda “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələr” adlı məruzəsində macar alimi professor D.Mesaroşun çuvaş dilinin tədqiqi ilə bağlı mühüm xidmətlərini qeyd edərək demişdir: “...*Bu gün bu tarixi qurultayımızda bizə başqırd dilinin öyrənilməsində iştirak edən alimlərdən birini – macar alimi professor Mesaroşu görmək səadəti nəsib olub. Onun digər bir həmyerlisi – macar türkoloqu Prole də başqırd dialektini öyrənib və nəticədə hər iki alimin əsərləri Macarıstan mətbuatında işıq üzü görüb. ...Aşmarindən başqa çuvaş dilinin hərtərəfli və ciddi tədqiqi ilə yenə Mesaroş məşğul olmuş, ən yeni dövrdə isə fin türkoloqu Ramstedt və leninqradlı altayşünas Poppe çuvaş dilinə xüsusi diqqət yetirmişdir*”¹. Bu tədqiqatlar ilk araşdırmalar kimi olduqca əhəmiyyətlidir. Hətta çuvaş folklorunu dərinlən tədqiq edən Mesaroşun qədim çuvaş xalqının inancları ilə bağlı fikirləri maraq doğurur: “...*çuvaşların büt-pərəst inancı ilə bağlı aparılan araşdırmalar göstərir ki, xalqın əksəriyyəti vaxtilə müsəlman olmuş, lakin sonradan yaranmış əlverişsiz siyasi vəziyyət nəticəsində onlarla müsəlman dünyası arasında əlaqə kəsilmiş və xalqın ruhunda hələ tam*

¹ Первый всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля- 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку - АССР, 1926, с. 137.

unudulmamış büt-pərästlik ilə İslam birləşmişdir. Bu iki komponentdən çuvaşların bugünkü dini inancı yaranmışdır ki, orada hələ də yerlərdə rus xristian təsiri hiss olunur"¹. Qeyd edək ki, Mesaroş və onun elmi irsi bu gün də bir sıra araşdırmaçıların tədqiqat obyektı olmaqda davam edir².

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı türk dünyasının mənəvi coğrafiyasını birləşdirən, tərəqqiyə doğru atılmış ən cəsarətli elmi addım idi. Lakin sovet rejiminin bu böyük intibah hərəkatına cavabı amansız "qırmızı terror" və repressiyalar oldu. Avropalı təmsilçilər bu repressiyalardan kənarda qalsalar da, dəhşətli elmi soyqırımın ağrısını okeanın o tayında — mühacirətdə yaşayan böyük macar professoru Dyula Mesaroş da dərindən hiss edirdi. Yeni türkoloji hədəflərin reallaşmasında, Türkoloji fikir tarixinin inkişafında Mesaroşun göstərdiyi şücaət və xidmətlər heç vaxt unudulmayan bir irs olaraq qalacaqdır.

¹ Месарош Д. Памятники старой чувашской веры.- Чебоксары, 2000, с. 19-20.

² Матвеев Г. Б. Дюла Месарош — исследователь верований, праздников и обрядов чувашей (к 125-летию со дня рождения)// Взаимодействие традиционных и инновационных процессов в социокультурной сфере: Материалы межрегиональной научно-практической конференции/ Чуваш. гос. ин-т культуры и искусств. — Чебоксары, 2009. — С. 116—121.

ƏDƏBİYYAT

1. I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı, Bakı şəhəri, 18 fevral, 2016-cı il.
2. 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə.). Bakı, Çinar-Çap nəşriyyatı, 2006, 570 s.
3. İbrahimov E. Birinci Türkoloji Qurultayda ortaqlar əlifba, imla və ədəbi dil məsələləri. Bakı, MİMTA Yayınları, 2026, 480 s.
4. Первый всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля- 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку - АССР, 1926, 429 с.
5. Qasimov C. I Türkoloji Qurultay: şahidlər və şahidlər. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 2019, 748 s.
6. Матвеев Г. Б. Дюла Месарош — исследователь верований, праздников и обрядов чувашей (к 125-летию со дня рождения) // Взаимодействие традиционных и инновационных процессов в социокультурной сфере: Материалы межрегиональной научно-практической конференции/ Чуваш. гос. ин-т культуры и искусств. — Чебоксары, 2009. — с. 116—121.
7. Месарош Д. Памятники старой чувашской веры. - Чебоксары, 2000, 360 с.

TEODOR MENZEL VƏ I TÜRKOLÖJİ QURULTAY

Gülnarə ƏLİYEVƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Birinci Türkoloji Qurultaya rəsmi dəvət olunan yəhudi əsilli alman alimi görkəmli türkoloq Teodor Menzelin çıxışları və nümayiş etdirdiyi elmi mövqə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. O, Anadolu-balkan türklərinin ədəbiyyatı və mədəni irsinin elmi əsaslarla öyrənilməsinin vacibliyini vurğulamış, bu sahədə beynəlxalq elmi əməkdaşlığın genişləndirilməsinin zəruriliyini qeyd etmişdir.

Alman türkoloqu Teodor Menzel “Der Turgologische Kongresse in Baku” (Der Islam, Nu.16, 1927, s. 6-11) adlı əsərində “*Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsinin əsas səbəbi kimi Bakının Rusiya sərhədləri daxilində türk dillərində danışan icmaların ən intellektual mərkəzi hesab edildiyini göstərmişdir. Bundan əlavə, həmin dövrdə Orta Asiyada hökm sürən siyasi qeyri-sabitlik də qurultayın Bakıda təşkil olunmasını zəruri etmişdi*”¹.

Qurultayın 6 mart 1926-cı il on altıncı iclasında Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə Teodor Menzel «Anadolu-Balkan türklərinin ədəbiyyatının araşdırılmasının nəticələri və perspektivləri» mövzusunda məruzə etmişdir.

¹ Oral, Mustafa. “Türkoloji Tarihinde 1926 Bakû Türkiyat Kongresi”. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sy 17, Haziran 2004, s. 109.

Teodor Menzel şəxsiyyəti

Yəhudi əsilli bir ailəyə mənsub olan Teodor Menzel 2 dekabr 1878-ci ildə Almanıyanın Münhen şəhərində anadan olmuşdur. Orta məktəbdə ivrit, universitetdə isə ərəb dilini öyrənən Menzel bu dövrdə həm də türk dilini öyrənməyə başlayır. Ali təhsilini Şərq filologiyası və hüquq ixtisası üzrə alır. 1904-cü ildən etibarən ikinci vətən adlandırdığı Odessaya köçür.

O, 1905-ci ildə Erlangen Universitetində Corc Yakobun elmi rəhbərliyi altında türk ədəbiyyatı ixtisası üzrə “Mehmet Tofiq: Konstantinopolda bir il” adlı dissertasiyasını tamamlayır.

Menzel Birinci Dünya Müharibəsi zamanı ruslar tərəfindən əsir götürülərək Həştərxana aparılır. Müharibə bitdikdən sonra 1918-ci ilin yayında azad edilir və ailəsi ilə yenidən görüşmək üçün Odessaya gedir, orada ona yeni yaradılmış Rus Universitetində dosent vəzifəsində çalışmaq təklif edilir. 1921-ci ildə isə Odessa Universitetinin Arxeologiya İnstitutunda türk dili üzrə professor təyin olunur. 1922-ci ildə Almaniyaya, Kiel Universitetinə qayıdaraq orada türk dilini tədris edir. Menzel 1925-ci ildə Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən əlifba islahatı ilə bağlı müzakirələrdə iştirak etmək üçün Türkiyəyə dəvət edilir. *“Teodor Menzel qeyd edir ki, Qurultayın başlanğıc tarixinə - 25 fevraladək Bakıda qalmaq və mühazirələr oxumaq üçün təklif alsa da, yanında kifayət qədər material olmadığı üçün və daha yaxşı işləmək istədiyindən Bakını tərk edib İstanbula qayıtmış-*

dır”¹. I Türkoloji Qurultaya da Avropa nümayəndəsi kimi dəvət olunan Menzel sonralar Türkiyədə əlifba islahatının aparılmasında fəal iştirak etmiş və latın əlifbasının qəbul edilməsi fikrini müdafiə etmişdir. Lakin buna baxmayaraq Birinci Türkoloji Qurultayda ərəb əlifbasından Latın əlifbasına keçid haqqında Teodor Menzel mənfi fikirlər səsləndirmişdir.

Menzel latın əlifbasına keçidlə bağlı müzakirələr zamanı ən dramatik səhnələrin şahidi olmuş, “ənənəçilər” (ərəb əlifbasını qorumaq istəyənlər) ilə “islahatçılar” (Sovet rəhbərliyi tərəfindən dəstəklənənlər) arasında gərgin mübahisələri qeyd etmişdir. O, latın əlifbasına qarşı çıxanlara psixoloji təzyiqlərin göstərildiyini müşahidə etmişdir. Menzel yazır ki, “Azərbaycan kimi sosial cəhətdən inkişaf etmiş xalqlar, qırğızlar, türkmənlər və şimal Qafqazdakı geridə qalmış xalqlar eyni mövqedə idi. Ancaq Özbək, Kazanlılar və tatarlar kimi mədəni cəhətdən aralıq mövqe tutan xalqlar rəddedici mövqe tuturdular”. Onun fikrincə, Türkiyədən gələn nümayəndə heyəti əvvəlcə ehtiyatlı mövqe tutmuş və bu, sovet təşkilatçılarını narazı salmışdır².

Teodor Menzel 1934–1936-cı illərdə Kişinev Dil, Tarix və Coğrafiya Fakültəsinin dekanı vəzifəsində çalışdı. Almaniyada nasistlərin qəbul etdiyi yeni qanuna əsasən yəhudi dövlət qulluqçularının vəzifədən uzaqlaşdırılması zamanı Menzel də 1937-ci ildə təqaüdə göndərildi. O, 10 mart 1939-cu ildə yol-nəqliyyat qəzası nəticəsində vəfat etdi.

¹ Məmmədli N. 1926-cı il I Türkoloji Qurultay: tarixi zəmində, arxiv sənədlərində, milli mətbuatda. Bakı, Elm və təhsil, 2026, s. 44.

² Həsənlı-Qəribova Şəbnəm. Teodor Menzel və Birinci Türkoloji Qurultay. “Türkoloji Qurultay – 100” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 23 aprel 2026-cı il, s.193.

Alim ədəbiyyatla yanaşı, türk tarixi ilə də maraqlanmış, məşhur şərqşünas Bartoldun əsərlərini tərcümə etmişdir. Bundan əlavə, Neşrinin “Cihannümâ” adlı əsəri üzərində uzun illər çalışmış, lakin əsəri nəşr etdirməyə ömür vəfa etməmişdir. Ölümündən sonra əsərin nəşrini Frans Taşner həyata keçirmişdir.

Teodor Menzel Birinci Türkoloji Qurultaydan qayıtdıqdan sonra 1927-ci ildə “Der Turgologische Kongresse in Baku” əsərini çap etdirir. Əsər 2017-ci ildə Türkiyədə Səlcuk Ünlü tərəfindən türk dilinə tərcümə olunaraq nəşr olunmuşdur.

“Konstantinopolda bir il. Birinci ay: təndirbaşı” (Berlin, 1905), “Konstantinopolda bir il. ikinci ay: Halva söhbəti” (Berlin, 1906), “Konstantinopolda bir il. üçüncü ay: Kağıthane” (Avropanın Şirin Suları) (Berlin, 1906), “Konstantinopolda bir il. dördüncü ay: Ramazan gecələri” (Berlin, 1905), “Konstantinopolda bir il. beşinci ay: Meyxana və ya Konstantinopolun adətəkar içki düşkünləri” (Berlin, 1909), “Türk Nağılları I: Billur Köşk” (Kristal Köşk) (1923), “Türk Nağılları II: Sehrli Güzgü” (1924), “On iki mühazirə Orta Asiya türklərinin tarixi” (V. Bartolddan tərcümə, Berlin 1935), “Məddah, kölgə teatrı və Orta Oyunu: son dövr tədqiqatlarının nəticələrinə tənqidi baxış və yeni töhfələr” (Praqa, 1941), “Cihannüma: Mövlana Məhəmməd Neşrinin qədim Osmanlı salnaməsi” (I–II cild, Leypsiq, 1951–1955) adlı əsərləri Teodor Menzelin yaradıcılığının parlaq nümunələri sırasındadır.

Anadolu və Balkan türklərinin ədəbiyyatı haqqında

“Birinci türkoloji konqresdən qeydlər” adlı məqalədə Menzelin məruzəsi ilə bağlı oxuyuruq: “Alman professor Menzel rusca və türkcə olaraq Anadolu və Balkan türklərinin ədəbiyyatı barəsində danışdı. Əbdürrəhman Sadi (tatar ədəbiyyatşünası və türkoloqu - V.Q.) oğuzların təsiri altında qalan qıpçaq ədəbiyyatından söz açdı. Bu münasibətlə Uyğur ədəbiyyatının “Kutadqu-bilik”ə, Mahmud Kaşğariyə, XII əsrdə, yəni Xoca Əhməd Yəsəvinin gənclik dövründəki türk ədəbiyyatına toxundu. (bu məsələlərdən söz açarkən sosializm, romantizm mövzularını da diqqətdən yayındırmadı). Özbək ədəbiyyatından (Əbülqazi Bahadır xan), sonra Kırıda İsmayıl Qaspralıdan, nəhayət Azərbaycan və tatar ədəbiyyatlarından keçərək türk qövmlərinin ədəbiyyat tarixinə ümumi bir nəzər saldı”¹.

Qeyd edək ki, Anadolu və Balkan türklərinin ədəbiyyatı ortaq türk mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi hesab olunur. Bu ədəbiyyatın tədqiqi türk xalqlarının dili, tarixi, milli kimliyi və mədəni əlaqələrinin daha dərinədən öyrənilməsinə imkan yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, Anadolu-balkan türklərinin ədəbiyyatı həm ümumtürk ədəbi ənənələrini, həm də yaşadıkları coğrafiyaların özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Tədqiqatçı Qurultaydakı məruzəsində ən qədim dövrlərdən başlayaraq türk xalqlarında bizə qədər ayrı-ayrı 4 misralıq formaların – mani, türkü, türkhani, tuyuğ şəklində gəlib çatan özəl xalq ədəbiyyatının olduğunu bildirmişdir. Lakin türklərin öz mədəni-ədəbi nümunələrinə, sərvətlərinə ehtiram göstərməməsi, digər mədəniyyətləri daha yüksək qiymətləndirməsi, təqlidini isə türk

¹ Birinci türkoloji konqresdən qeydlər. Əli bəy Hüseynzadə. *Çapa hazırlayan: Vilayət Quliyev*. 21.09.2016. <https://525.az/news/64445-birinci-turkoloji-kongresden-qeydler>.

ədəbiyyatı tarixinin tərtibində istifadə etməsini qınaq obyektinə çevirir. Hətta əsərlərinin elmi və ya bədii gücünü artırmaq üçün onların yaratdıqlarını belə yabançı dillərdə - ərəb və fars dillərində yazdıqlarını qeyd edir.

Anadolu-Balkan türklərinin 8 milyona yaxın əhali sayının olduğunu qeyd edən Menzel onlar haqqında deyirdi: *“Anadolu-Balkan türkləri oğuz səlcuqlarının varisi və sələfləridir. Onlar, ümumiyyətlə, bütün türk xalqları arasında ən yüksək siyasi və ədəbi inkişafa nail olublar. Anadolu-Balkan dili müasir mədəni Avropa dili səviyyəsinədək inkişaf edib”*¹. Məruzəçi türk xalqlarının xüsusilə mistik, mifoloji sahədə önəmli xalq ədəbiyyatı nümunələrini yaratdığını vurğulayır və bu əsərlərin ədəbiyyat tarixçilərinin diqqətindən yayındığını söyləyir.

Sənətkarlıq baxımından forma və zahiri gözəlliyin əsas rol oynadığı əsərlərin türk, fars yaxud ərəb xalqı üçün deyil, yalnız xüsusi təhsil görmüş adamların anlayacağı bəzəkli və bəlağətli bir dildə yazıldığını narazılıqla qeyd edən Menzel yalnız belə əsərlərin ədəbi əsər sayılaraq ədəbiyyat tarixində yer tutduğunu bildirirdi. Ardınca məruzəçi *“istənilən xalqın ədəbiyyatı dil həyatı hadisələrinin yazılı və ya şifahi şəkildə ötürülmüş toplusundan ibarətdir. Odur ki, bu ədəbiyyatda kitabələr və xalq nəğmələri, nağıllar və atalar sözləri, tapmacalar, dram əsərləri və hər cür nəzm əsərləri, həmçinin mühüm qəzet yazıları orada elə əsl süni poeziya qədər yer tutur”*², deyirdi. Türk ədəbi əsərlərində daha çox süni poeziyaya üstünlük verilir.

¹ 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə.). Bakı, Çinar-Çap nəşriyyatı, 2006, s. 323.

² Yenə orada, s. 323.

Daha çox Anadolu arealında yazılmış ədəbiyyat tarixinə diqqət yetirən T.Menzel məruzəsində təzkirə tərtib edən tərcümeyi-hal toplularının tərtibçilərinin, yəni təzkirəçilərin xüsusi yer tutduğunu yazırdı. Həmin dövrə qədər təzkirələrin yalnız bir qisminin çap olunduğunu, digər qisminin əlyazma şəklində qaldığını, hicri tarixi ilə 800-cü ilədək olan materialların uydurma olduğunu, əsl materialların Səhi Ədirnəvinin əsərlərindən başladığını qeyd edir. Hətta alim dövrün mühüm təzkirəçilərindən Səhi Ədirnəvi, Lətif Kəstəmunlu, Aşıq Çələbi, Əhdi Bağdadi, Həsən Çələbi, Süfti, Əsrar Dədə, Zaqib Dədə, Arif Hikmət və digərlərinin adını çəkir.

Türk ədəbiyyatının sistemli şəkildə öyrənilməsinin Avropada, xüsusilə də İtaliyada başladığını söyləyən natiq göstərirdi ki, bu sahədə birincilik İtaliyaya məxsusdur. 1628-ci ildə Donatonun “Dela letteratura Dei Turchi”, 1787-ci ildə Toderininin “Letteratura turchssa” adlı əsərlərində türk ədəbiyyat tarixindən daha çox türklər haqqında ümumi biliklərin məcmusu öz əksini tapır.

T.T.Menzel alman əsilli türkoloq Vasili Vasilyeviç Radlovu türkologiyanın banisi adlandıraraq onun türk xalqları ədəbiyyatının tədqiqi və araşdırılmasındakı xidmətlərini yüksək qiymətləndirir. Onun bu istiqamətdə yazılan 10 cildlik “Türk xalqları ədəbiyyatları nümunələri” (Peterburq, 1866 və sonrakı illər) əsəri son dərəcə əhəmiyyət kəsb edir. Radlovsuz türkologiyanın bir çox naliyyətlərinin mümkünsüz olduğunu qeyd edən tədqiqatçı Orxon yazılarının oxunmasının Tomsenin adı ilə bağlı olsa da, bütövlükdə türkologiyanın Radlovun əsərlərinə əsaslandığını deyirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, T.T.Menzel Radlov yaradıcılığına həqiqətən mübaligəsiz yanaşırdı. Onun nəinki türk xalqları ədəbiyyatının, eləcə də türk dillərinin

müxtəlif istiqamətlərinin, etnoqrafiyasının və s. inkişafında yorulmaz fəaliyyəti və xidməti danılmazdır. Təsadüfi deyildir ki, I Türkoloji Qurultayın V.V.Radlova həsr olunması məhz Teodor Menzel tərəfindən təklif edilmişdir.

Teodor Menzel yeni dövr türk ədəbiyyatının inkişafında V.D.Smirnovun “Yeni türk ədəbiyyatına dair очерklər” əsərinin, akademik A.Y.Krımskinin очерklərinin əhəmiyyətindən bəhs edir. Gibbin 6 cildlik “Osmanlı poeziyası tarixi” əsərində türk poeziyasının mükəmməl tədqiqi verilmiş, V. Qordlevskinin “Yeni Osmanlı ədəbiyyatına dair очерklər” əsərində isə türk ədəbiyyatı şərh edilmiş və qəzet publisistikasının inkişafının icmalı verilmişdir. Məruzəçi F.Köprülüzadənin araşdırmalarını daha qərblə elmi tədqiqat hesab edir və onun yaradıcılığında, xüsusən “Türk ədəbiyyatı tarixi” (1920), “Türk təbiət məcmuəsi” (1924) adlı əsərlərində türk ədəbiyyatını müasir elmi səviyyəyə yüksəltdiyinə diqqət çəkir. Eyni zamanda türk ədəbiyyatının digər ədəbiyyatlarla məsələn, erməni ədəbiyyatı ilə əlaqələrini göstərən Köprülüzadə “Türk ədəbiyyatının erməni ədəbiyyatı üzərində təsirləri” adlı yazısında bu əlaqələri müəyyənləşdirən ilk tədqiqatçılardandır.

T.T.Menzel türk ədəbiyyatının 3 əsas vəzifəsinin olduğunu göstərir:

1) qədim, önəmli, yalnız əlyazma şəklində qalan əsərlərin tədqiqi və çapı (hənsisa komissiyaların imkanları ilə);

2) bu günə qədər hər yerdə səpələnmiş materiallar və sənədlərin, o cümlədən bütün türk qəzet və jurnalların toplanması;

3) *ən önəmli monoqrafiyaların nəşri (bu, bütün dövrün həqiqi təsvirini verərdi)* ¹.

Tədqiqatçı məruzəsinin sonunda Anadolu şairlərini öz dövrünün qurucuları yox, təfsirçiləri adlandırır. Menzel Türkiyə ədəbiyyat tarixinin araşdırılmasının vacibliyini vurğulayaraq türk əsərlərinin onların fars və ya başqa orijinaları ilə tutuşdurulması yolu ilə əldə olunacağını, xarici ədəbiyyatın Türkiyə ədəbiyyatına təsirini bu yolla müəyyənləşdirməyin mümkün olacağını söyləmişdir.

T.Menzel Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı qəbul olunan mühüm qərarlar haqqında aşağıdakı qeydləri göstərir:

- ✓ Leninqradda türk xalqları xəritəsi və türkoloqlar albomunun hazırlanması;
- ✓ Bakıda türkoloji sahədə ümumiləşdirici bir əsərin nəşri;
- ✓ SSRİ daxilində türkoloji dünyaya dair bir nəşr orqanının təsis edilməsi;
- ✓ Qurultayın iki ildən bir keçirilməsi;
- ✓ Növbəti toplantının Səmərqənddə keçirilməsi².

Beləliklə, bir çox məsələlərin müzakirə obyektinə çevrildiyi I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının həyatında müstəsna rol oynamışdır. Qurultayda elmi, siyasi, tarixi, ədəbi, etnoqrafik və s. problemlər qoyulsa da, həmin məsələlər bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Həmin məsələlərin fonunda Anadolu balkan türklərinin etnoqrafiyası və ədəbiyyat tarixi kimi

¹ 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə.). Bakı, Çinar-Çap nəşriyyatı, 2006, s. 328.

² Menzel Teodor. 1926 Bakü 1. Türkoloji Kongresi. Çeviren S.Ünlü. Konya : Palet, 2017. s. 25.

məsələlər 100 il bundan öncə də I Türkoloji Qurultayın gündəliyində mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Balkan türklərinin dili, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası məsələsi I Türkoloji Qurultayın ayrıca gündəm maddəsi deyildi, lakin Türk dünyasının birliyi müzakirələri çərçivəsində balkan türklərinin etnoqrafiyası vasitəsilə müzakirə obyektı olmuşdur. Bu mənada biz əminliklə Qurultayın yalnız Orta Asiya və ya Sovet coğrafiyası ilə məhdudlaşmadığını, əksinə Balkanlardakı türk varlığını türk dünyasının bir hissəsi kimi qəbul etdiyini deyə bilərik.

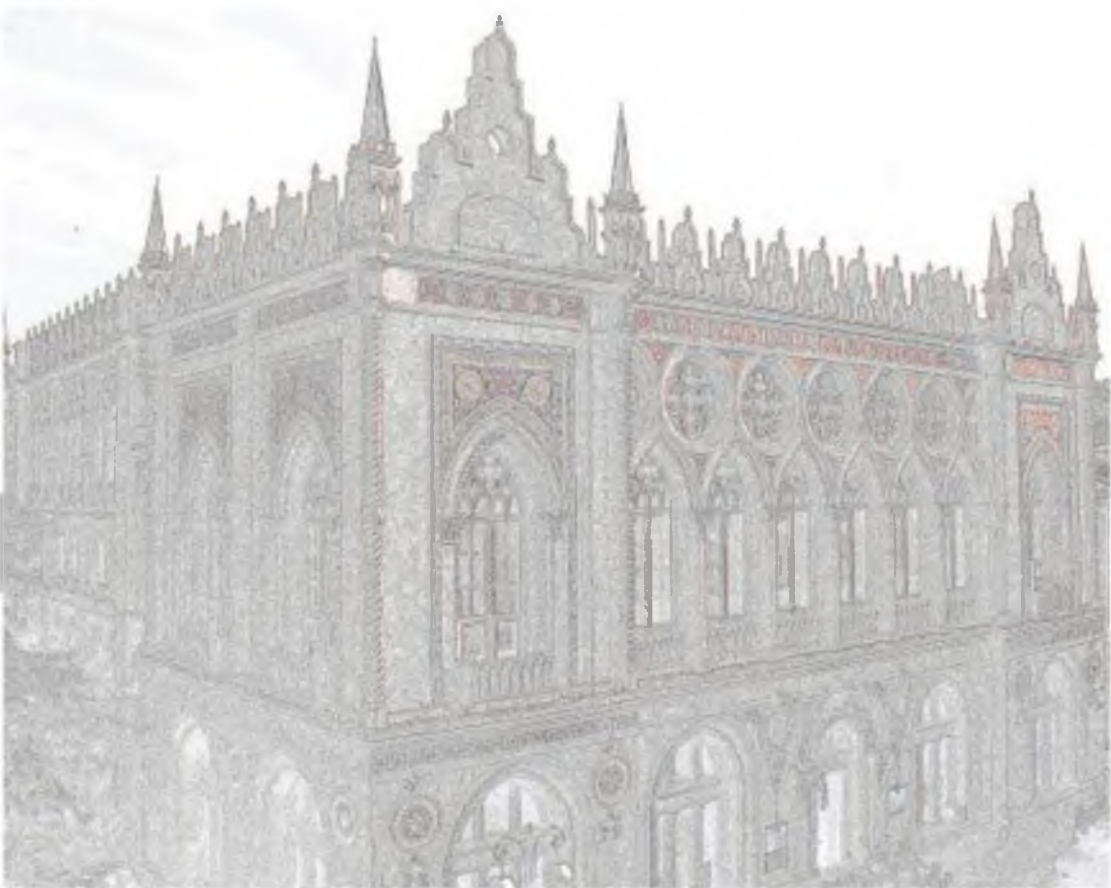
ƏDƏBİYYAT

1. Birinci türkoloji konqresdən qeydlər. Əli bəy Hüseynzadə. *Çapa hazırlayan: Vilayət Quliyev*. 21.09.2016. <https://525.az/news/64445-birinci-turkoloji-konqresden-qeydler>.
2. Həsənli-Qəribova Şəbnəm. Teodor Menzel və Birinci Türkoloji Qurultay. “TÜRKOLÖJİ QURULTAY – 100” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 23 aprel 2026-cı il, s.191-195.
3. 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə.). Bakı, Çinar-Çap nəşriyyatı, 2006, 570 s.
4. Menzel Teodor. 1926 Bakü 1. Türkoloji Kongresi. Çeviren S.Ünlü. Konya : Palet, 2017. 150 s.
5. Məmmədli N. 1926-cı il I Türkoloji Qurultay: tarixi zəmində, arxiv sənədlərində, milli mətbuatda. Bakı, Elm və təhsil, 2026, 828 s.
6. Первый всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля- 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку - АССР, 1926, 429 с.
7. Qasımov C. I Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 2019, 748 s.
8. Oral, Mustafa. “Türkoloji Tarihinde 1926 Bakû Türkiyat Kongresi”. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sy 17, Haziran 2004, s. 107-129.

III

HİSSƏ

I TÜRKOLOJİ QURULTAY
GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN
VƏ MƏTBUATIN GÖZÜ İLƏ

**AKADEMİK V.V.BARTOLD
VƏ I TÜRKOLOJİ QURULTAY**

Elşən ŞÜKÜRLÜ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Dahi rus tarixçisi, şərqşünası və türkoloqu Vasiliy Vladimiroviç Bartold 1869-cu ildə Rusiya imperiyasının Sankt-Peterburq şəhərində anadan olub. V.V.Bartoldun tədqiqat işləri türk xalqlarının dilinin, tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində önəmli bir rola malikdir. İlk təhsilini gimnaziyada alan V.V.Bartold 1891-ci ildə Sankt-Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsini bitirib. 1892-ci ildən etibarən isə bu universitetdə

işləməyə başlayıb. Dahi alimin apardığı tədqiqat işlərinin əsas önəmi onun türkoloji tədqiqatlara tarixi, filoloji və kulturoloji baxımdan yanaşması olmuşdur.

V.V.Bartold Sankt-Peterburq Universitetinin tarix-filologiya fakültəsində əla təhsil alıb. Gənc yaşlarından onda qədim abidələrə və əlyazmalara maraq oyanmışdı. Hətta onun Orta Asiya tarixinə dair ilk əsərləri də mənbələrin dərin təhlili və yenilikçi yanaşması ilə seçilirdi. O, ərəb, fars və türk dillərini

mükəmməl bilirdi ki, bu da ona ilkin mənbələrdən öz orijinal formasında istifadə etməyə imkan verirdi.

Akad. V.V.Bartold Orta Asiya, İran və Qafqaz coğrafiyasının, tarixinin, bu ərazilərdə yaşamış və yaşayan xalqların məişətinin, dilinin öyrənilməsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. O, türklərin islamdan öncə və islamdan sonrakı tarixi ilə yanaşı türk xalqların etnogenezi, yaşam tərz, mədəniyyətini təsvir edən çoxlu sayda elmi araşdırmaların müəllifidir. V.V.Bartold həyatı boyu Leninqrad, Moskva, Bakı, Səmərqənd kimi böyük şəhərlərdə kitabxanalarda saxlanılan bir çox qiymətli əlyazmalarla tanış olmuş, onlara elmi şərhlər vermişdir. Bir sözlə, o, bu əlyazmaları elmi dövriyyəyə buraxmışdır. I Türkoloji qurultayda iştirak etməzdən bir il əvvəl, 1925-ci ildə Bakıya səfər etmiş və burada saxlanan əlyazmalarla yaxından tanış olmuş, onlara geniş şərhlər vermişdir.

Akademik V.V.Bartold və I Türkoloji Qurultay

1926-cı il fevral ayının 26-da işə başlayan və martın 6-a kimi davam edən I Ümumittifaq türkoloji qurultay Azərbaycan xalqının həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olan bir hadisə idi. Türklərin tarixi, dili və mədəniyyətinin araşdırılması ilə məşğul olan ən məşhur alimlərin Bakıda toplanması çox əlamətdar hadisə idi. I Türkoloji Qurultayda iştirak etmiş və öz tədqiqatları ilə türkologiyada iz buraxmış alimlərdən biri də əlbəttə ki, akademik Vasiliy Vladimiroviç Bartold olmuşdur. V.V.Bartoldun türk dillərinin tarixi ilə bağlı aparılan tədqiqat işlərini əhatə edən geniş məruzəsində bir sıra diqqətəlayiq məqamlar vardır. Bu məruzədə türk xalqlarının tarixinin araşdırılması məsələlərinə xüsusi yer verilmişdir. Lakin çıxışda türk dili, mədəniyyəti və türklərin məişəti ilə də bağlı fikirlərə rast gəlmək mümkündür.

Müəllifin qurultaydakı məruzəsində türk xalqlarının tarixinin araşdırılması problemləri diqqətə çatdırılmışdır. O, qeyd edirdi ki, *“Türk xalqlarının tarixini öyrənmək üçün təkcə türkoloq olmaq kifayət deyil; tədqiqatın dövründən asılı olaraq, həm də çinşünas, ərəbşünas və ya iranşünas da olmaq lazım gəlir¹”*. Həqiqətən də, türklərin öz tarixlərini təsvir etmə ənənəsi bir qədər gec formalaşmışdır. Əlbəttə, Orxon-Yenisey yazılı abidələri bu nöqteyi-nəzərdən önəmli rola malikdir. Bu abidələrin tapılma coğrafiyası kifayət qədər genişdir. Lakin Monqolustanda, Orxon çayı hövzəsində tapılan yazılı abidələr həcmının böyüklüyünə və dil xüsusiyyətlərinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsrdə tapılan bu abidələr qədim türk dilinin qrammatikasının öyrənilməsi ilə yanaşı türk xalqlarının tarixinin tədqiqi baxımından da əhəmiyyətlidir. Lakin V.V.Bartold qeyd edirdi ki, *“qədim türk dilini bilmədən, yalnız mövcud oxunuşlara və tərcümələrə istinad edərək bu abidələrdən tarixi mənbə kimi istifadə olunması yanlış tarixi nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər”²*. Müəllifin bu fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. V.V.Bartoldun 100 il bundan əvvəl söylədiyi bu fikir bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır. Belə ki, zamanında V.Tomsen, V.Radlov, S.Malov, H.Orkun kimi böyük alimlərin oxuyub tərcümə etdikləri bu mətnlərin hələ də dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı vardır.

Akad. V.V.Bartold bu tarixi məruzəsində türklərin tarixindən deyil, daha çox bu tarixi araşdırmaq üçün tətbiq olunmalı olan metodlardan, eləcə də mövcud mənbələrdən və bu

¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı, 2006, səh. 31.

² 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı, 2006, səh. 32.

mənbələrdən istifadə yollarından söhbət açır. O, çıxışında belə qeyd edir: V.V.Bartoldun çıxışında əsas məqamlardan biri odur ki, o, türk xalqlarının tarixi haqqında ümumi bir mənzərə yaratmaqdan daha çox mümkün qədər qısa şəkildə hazırda mövcud olan mənbələrin mahiyyəti, tədqiqat metodları və qarşıda duran vəzifələr haqqında fikir yürütmüşdür.

Yenicə SSRİ-nin tərkibinə daxil olmuş Sovet Azərbaycanında I Türkoloji qurultayın keçirilməsi və burada müzakirə olunan türkoloji problemlər Azərbaycanda milli şüurun inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Eyni zamanda, bu qurultay siyasi baxımdan əhəmiyyətli idi. Öz şovinizmi ilə tanınan, tarix boyu kiçik millətlərin əzilməsi ilə bağlı ad qazanan bir imperiyanın belə bir mötəbər tədbirin keçirilməsinə necə icazə verməsi ilə bağlı suallar ortaya çıxır. Hətta bu qurultayın gələcək repressiyalara hazırlıq aktı olduğunu da düşünmək mümkündür. Belə ki, bu tədbirin bir çox iştirakçısı sonradan amansız repressiyalara məruz qaldılar.

“1926-cı ilin 26 fevralından mart ayının 6-na kimi davam edən və on yeddi iclası keçirilən qurultayda mandat komissiyasının üzvü Məmməd zadənin bildirdiyi kimi, 93-ü türk və 38-i başqa millətlərin təmsilçisi olaraq 131 nəfər nümayəndə iştirak edirdi, yeganə qadın nümayəndə azərbaycanlı müəllimə Ayna Sultanova idi”¹.

Qurultayda ən başlıca mövzu əlbəttə ki, əlifba məsələsi idi. Həm SSRİ-nin tərkibində, həm də digər ərazilərdə yaşayan türklərin vahid əlifbadan istifadə etməsi bu xalqların yaxınlaşması, birləşməsi demək idi. Lakin bu dəyişimin hansı formada, hansı üsullarla və nəhayət hansı əlifba əsasında aparılması ilə

¹ A.Turan. Ədəbiyyat qəzeti, 17 noyabr 2005.

bağlı geniş müzakirələr aparılırdı. Qurultayda daha çox latın əlifbasının üstünlüklərindən danışılırdı. Ərəb əlifbasının türk dillərinin fonetik sisteminə uyğunsuzluğu qeyd edilirdi. Bundan əlavə, burada türk dillərinin elmi qrammatikasının və lüğətinin tərtib edilməsinə qərar verilmişdi. Ən mühüm məsələlərdən biri kimi türk dillərinin orfoqrafiya lüğətinin yaradılması məsələsi qaldırılmışdı.

1926-cı ildə keçirilən I Türkoloji qurultayda türkologiya elminin inkişafında dərin iz qoymuş alimlərin iştirakı bu tədbirin elmi çəkisini daha da artırırdı. Təbii ki, bu məşhur alimlərdən biri də akademik V.V.Bartold idi. Təsadüfi deyil ki, qurultayın ilk elmi məruzəsi məhz V.V.Bartolda həvalə olunmuşdur.

Akad. V.V.Bartoldun məruzəsi “Türk xalqları tarixinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və cari vəzifələri” adlanırdı. Məruzə səksən ildən sonra da maraqla mütaliə ediləcək bir səviyyədədir. Eyni zamanda, məruzə elmi düşüncənin və türk mədəniyyətinə olan sevginin dərəcəsinə görə də cazibədardır. V.V.Bartold 1926-cı ildə deyirdi ki, türklər islam dinini müsəlmanların heç bir təzyiqinə məruz qalmadan qəbul ediblər və türklərin islam dinini qəbul etməsi islama xeyir gətirdi, islam digər dünya dinlərini – buddizmi və xristianlığı üstələyir, dünyada başqa dini qəbul etmiş heç bir müsəlman xalqına rast gəlinmir, amma biz çoxlu xristian və buddist xalqlar tanıyıırıq ki, islamı qəbul etmişlər. V.V.Bartold Mahmud Kaşğarlı və Əfrasiyab haqqında, türklərin dünya mədəniyyətindəki yeri və xidmətləri barədə danışır¹. Akad. V.V.Bartold Türkoloji qurultaydakı çıxışında türk xalqları arasında çuvaş və yakutlara xüsusi yer ayırmışdır. Bu xalqların türk dilləri arasındakı yerindən bəhs

¹ A.Turan. Ədəbiyyat qəzeti, 17 noyabr 2005.

edərkən müəllif bu dillərin müasir türk dillərinin qrammatik quruluşundan fərqli şəkildə inkişaf etdiyini xüsusi olaraq vurğulayır. Bu dillərin digər türk dilləri ilə fərqli xüsusiyyətlərə malik olması tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif şəkildə izah edilir. Bəzi hallarda bu fərqliliyi türklərin finlərlə əlaqəsinin nəticəsi olaraq izah edirlər. Lakin müəllif N.N.Poppenin fikrinə istinad edərək çuvaş və yakut dilinin fərqli istiqamətdə inkişaf etməsini bu dillərin türk dillərinin ilkin inkişaf mərhələsinin qalıqları olması kimi izah edir.

Türk ləhcələrini monqol ləhcələri ilə müqayisə edən N.N. Poppe belə bir nəticəyə gəlir ki, çuvaş dili onların heç birinə aid deyil və ya bu zəncirin üçüncü halqası, ya da hər halda, türk dillərinin xüsusiyyətlərinin hələ formalaşmadığı dövrün qalığı kimi tanınmalıdır. Akad. V.V.Bartold bu fərqli cəhətlərdən danışarkən belə qeyd edir: “Bu linqvistik faktı tarixi faktlarla müqayisə etsək, çox güman ki, çuvaşları Mərkəzi Asiyadan Avropaya ilk miqrasiya hərəkətinin qalığı kimi tanımalıyıq ki, onların əsas nümayəndələri hunlar idi. Eyni fenomen, çox güman ki, macar dilindəki türk elementləri ilə yanaşı, X əsrin əvvəllərində Orta və Aşağı Volqa çayı boyunca fərqli bir dilin - ərəb coğrafiyaşünaslarının fikrincə, həm türk, həm də fin dillərindən fərqlənən bulqar və xəzər dilinin mövcudluğu ilə də əlaqələndirilməlidir. Bu halda, eramızdan əvvəl III əsrdə Çin tarixində peyda olan hunlar çuvaşların ən qədim tarixi əcdadları kimi tanınmalıdır”¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, akad. V.V.Bartoldun qurultaydakı çıxışı böyük coşqu ilə qarşılanmışdır. Bir çox maraq doğuran

¹ Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). М.Ф.Ахундов ад. Azərbaycan Milli Kitabxanası. “Nağıl evi, Bakı 2011.

məsələlərə toxunan V.V.Bartold, eyni zamanda, Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin tapılması və böyük danimarkalı alim V.Tomsen tərəfindən oxunması məsələlərinə də qısa şəkildə toxunmuşdur. O qeyd edir ki, bu kitabələrin türklərə məxsus olduğu oxunuşdan öncə də məlum idi. Bu yazılı abidələrin oxunması türk dillərinin tarixinin və linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılması ilə yanaşı türklərin tarixinin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. Eyni zamanda, V.V.Bartold bu yazılı abidələrin oxunuşunda və tərcüməsindəki mümkün yanlışlıqlardan da söhbət açır. O qeyd edir ki, bu yazıların oxunuşundan 30 ildən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq (*o zamana görə*) heç bir dəqiqləşdirmə işləri aparılmamışdır. Buna görə müəllif türklərlə bağlı bu və digər tarixi faktların araşdırılması zamanı mövcud tərcümələrə istinad edilməsini doğru hesab etmir. O, dəqiq tarixi faktların əldə edilməsi üçün bu yazıları məhz orijinaldan oxumağı tövsiyə edir. Təbii ki, bunun üçün qədim türk əlifbasının və dilinin öyrənilməsinin vacibliyini qeyd edir.

Akad. V.V.Bartoldun bu məsələyə münasibətini şərh edərkən qeyd etmək istərdik ki, müəllif qurultayda çox önəmli və hətta bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayan bir məsələyə toxunmuşdur. O, doğru olaraq qeyd edir ki, bu yazılı abidələrin oxunuşu və tərcümələrində xeyli yanlışlıqlara yol verilmişdir. V.V.Bartoldun bu məsələni hələ XX əsrin əvvəllərində qaldırmasına baxmayaraq müasir dövrümüzdə də bu məsələ öz aktuallığını saxlayır. İndiyə qədər tapılmış Orxon-Yenisey yazılı abidələri içərisində üç ən böyük Orxon abidəsi “Kül tığın”, “Bilgə kağan” və “Tonyukuk” abidələri bizim tərəfimizdən yenidən oxunmuşdur. Oxunuş zamanı V.V.Radlova məxsus estampajlardan istifadə edilmişdir. Eyni zamanda V.Tomsen,

V.Radlov, S.Malova, H.Orkun, bəzi hallarda isə P.M.Melioranskiyə məxsus olan oxunuş və tərcümələrlə müqayisələr aparılmışdır. Qeyd edə bilərik ki, 130 ildən artıq bir müddət keçməsinə baxmayaraq bu yazılı abidələr ilk gündən, 1893-cü ildə oxunduqdan sonra transkripsiyalar və tərcümələr üzərində heç bir dəqiqləşdirmə işləri aparılmamışdır. Əlbəttə ki, bu abidələr üzərində indiyə kimi dəqiqləşdirmələrin aparılmamasının bir səbəbi də yuxarıda adları çəkilən alimlərin böyük elmi avtoritetə malik olmaları ilə bağlıdır. Türkologiya tarxində çox önəmli işlər görmüş bu dahi şəxsiyyətlərin bir zamanlar yazdıqlarına, araşdırmalarına düzəliş vermək böyük məsuliyyət tələb edir. Buna baxmayaraq, hesab edirik ki, Orxon-Yenisey yazılı abidələri üzərindəki araşdırmalar davam etdirilməlidir. Xüsusən, “Kül tıgın”, “Bilgə kağan”, “Tonyukuk”, “İrk bitig” kimi böyük, eyni zamanda, tarixi və linqvistik baxımdan əhəmiyyət kəsb edən yazı nümunələri üzərində yeni araşdırma işləri aparılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bizim tərəfimizdən aparılan araşdırmada bu yazılı abidələrdə çoxlu sayda qeyri dəqiqliklər aşkar edilmişdir. Bəzi sətirlərdə sözlərin, söz birləşmələrinin və hətta cümlələrin kontekstə uyğun olaraq dəyişdirilməsini görmək mümkündür. Yəni V.Tomsen, V.Radlov, C.Malov, H.Orkun, P.Melioranski abidələr üzərində oxuya bilmədikləri, daha doğrusu sətrin və ya sətirlərin əvvəllərindəki oxunuşa və tərcüməyə uyğun gəlməyən sözləri məhz kontekstə uyğunlaşdıraraq tərcümə etmişlər. Ən acınacaqlısı odur ki, müasir dövrdə bəzi tədqiqatçılar akademik V.V.Bartoldun da qeyd etdiyi kimi öz elmi tədqiqat işlərində orijinalı görmədən bu tərcümələrə istinad etmişlər. Buna görə də, istənilən tədqiqat işində Orxon-

Yenisey yazılı abidələrinə istinad olunduğu zaman misallar mütləq orijinala müqayisə edilməlidir.

I Türkoloji qurultayda Türkologiyanın bir çox sahələrini əhatə edən məruzələr diqqəti cəlb edir. Burada əlbəttə ki, türk xalqlarının istifadə etdikləri əlifbalar, bu əlifbaların dəyişdirilməsi ilə bağlı təkliflər və problemlər daha qabarıq şəkildə qeyd edilirdi. Təbii ki, türk dillərinin fonetik sisteminə uyğun olmayan ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi vacib məsələlərdən biri idi. Qeyd edək ki, əlifba ilə bağlı müxtəlif fikirlər səslənirdi. Bu fikirlər mövcud ərəb əlifbasının təkmilləşdirilməsi, kiril əlifbasına keçid və nəhayət latın qrafikası əsasında yeni ortaq türk əlifbasının yaradılması ilə bağlı təkliflər səslənirdi. Lakin ərəb əlifbasının saxlanması ilə bağlı fikirlər də mövcud idi. Məsələn, dahi Hüseyn Cavid və müsəlman uşaqların maariflənməsi sahəsində usanmadan çalışan, bu sahədə Rusiya imperiyasının şovinst məmurlarına qarşı sözün əsl mənasında müharibə elan etmiş, “Üsuli-cədid” məktəblərinin yaradıcısı, böyük mütəfəkkir İsmayıl bəy Qaspiralı da əlifba dəyişikliyini önəmli hesab etmirdilər. Onlar əhalinin təhsilinin artırılması, müsəlman uşaqlarının məktəblərə cəlb edilməsini və bu sahədə islahatlar aparılmasını daha önəmli hesab edirdilər. Həm Hüseyn Cavid, həm İsmayıl bəy Qaspiralı hesab edirdilər ki, çətinliklərinə və türk dillərinə uyğunsuzluqlarına baxmayaraq ərəb əlifbası ilə də əhalinin təhsil səviyyəsini artırmaq olar.

Cavid əfəndi latın əlifbasına keçidlə əlaqədar 1922-ci ildə “Latınçılar komissiyasına” ünvanladığı məktubunda yazırdı: *“Komissiyonda arz etdiyim kimi, mən nə latınçıyam, nə də islahçı... olsa-olsa, mən yalnız türk dünyasının haqqı ilə anlayan, alim, mütəxəssis lisançı və əlifbaçı vətəndaşların gələcəkdəki*

təcrübələrindən istifadə edən bir müəllim ola bilərəm və şimdilik heç bir komissiyonda iştirak etməm”¹.

Dərindən düşündükdə, dahi Hüseyn Cavidin bu dövrdə əlifba islahatına qarşı çıxması ilə müəyyən dərəcədə razılaşmaq olar. Belə ki, latın əlifbasına keçid, sonradan kiril əlifbasına keçid, yenidən latın əlifbasına qayıdış xalqımıza həm elmi, həm də siyasi tarixində sağalmaz yaralar açdı. Əlbəttə ki, dilimizin fonetik sisteminə tamamilə uyğun olmayan ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi vacib idi. Amma zaman etibarilə bunu XX əsrin əvvəllərində həyata keçirilməsi ola bilsin ki, tələsik addım idi. O zaman, mövcud şəraitdə Rus imperiyasının bu əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsini qəbul etməsi düşünürəm ki, həm Azərbaycanda, həm Orta Asiyada və digər bölgələrdə yaşayan türklərin Osmanlı imperiyasının təsirindən uzaqlaşdırmaq istəyi ilə bağlı idi. Buna görə də 1928-ci ildə yeni yaradılmış Türkiyə Cumhuriyyətində latın əlifbasının qəbulu Stalinin SSRİ tərkibindəki türk xalqlarının Türkiyədən uzaqlaşdırmaq planını pozmuşdu. Buna görə də kiril əlifbası əsasında yaradılmış yeni əlifbaya keçidlə bağlı yaltaq, dırnaqarası ziyalıların təbliğat mexanizmi işə salındı. Beləliklə, 1939-cu ildə türkdilli dövlətlərin bu əlifbaya keçidi prosesinə start verildi.

Qurultayda çıxış edən akad. V.V.Bartold daha çox türklərin tarixi, mədəniyyəti, tarixi mənbələr və bir də əlbəttə ki, türklərin bir etnos olaraq istifadə etdikləri qədim türk dili haqqında fikirlər söyləmişdir. Müəllif türklərin daha qədim dövrlərdən məlum olan köçəri xalqlarla qohumluğu haqqında, həmin xalqlardan hansılarının türkdilli ola biləcəyi ilə bağlı

¹ C.Qasımov. I Türkoloji qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, 2019, səh. 468.

fikirlərini bölüşmüşdür. V.V.Bartold professor N.N.Pelyonun 1925-ci ildə Leninqradı oxuduğu mühazirəyə əsasən eramızın I əsrində meydana çıxmış sənbilərin türk olması haqqında söylədiyi fikirlərə də toxunmuşdur. O, qeyd edir ki, Çin ədəbiyyatında bu xalqın dilini əks etdirən lüğətə əsasən professor Pelyo sənbilərin türk olduğu fikrini irəli sürmüşdür¹. Lakin qeyd etmək istərdik ki, bu və ya digər dillərin qohumluğunun ən əsas göstəricisi o dillərin lüğət tərkibinin bənzərliyi deyil, bu dillərin qrammatik quruluşlarının yaxınlığı ilə ölçülməlidir. Buna görə də, professor N.N.Pelyonun bu fikri nə təsdiq, nə də ki, inkar etmək mümkün deyildir. Lüğət tərkibində oxşarlıq sonrakı inkişaf prosesində türk xalqları ilə yaxınlıq əsasında da yarana bilərdi.

Akad. V.V.Bartold bəzi türkoloqların o zaman üçün yeni olan elmi fikirlərə də bu məruzəsində münasibətini bildirmişdir. Məsələn, V.Radlovun o zaman üçün yeni tapıntılarla zənginləşən Yenisey yazılı abidələri üzərindəki yazını Orxon abidələrinin kəşfinə qədər türklərə mənsub olması ilə bağlı şübhələrini dilə gətirmişdir. Məhz Orxon abidələrinin tapılması və bu abidələr üzərindəki Çin dilində olan yazılar abidələrin türklərə aid olmasını isbat etdi. Dahi danimarkalı alim Vilhelm Tomsen 1893-cü ildə bu yazıları oxuduqdan sonra V.Radlov Orxon-Yenisey yazılı abidələrin oxunuşunda aktiv iştirak etmişdir.

Akademik V.V.Bartold öz çıxışında o zaman üçün türklərin tarixinə aid bir çox yeni fikirlərə də toxunmuş, bu və ya digər məsələlər haqqında həm özünün həm də digər tədqiqatçıların fikirlərini qeyd etmişdir. O, çıxışında qırğızların 840-cı ildə şərq türklərin sonuncu köçəri dövləti olan uyğur dövlətini məhv

¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı, 2006, səh. 32.

etmələri faktına toxunaraq ümumən qırğızların köç istiqamətləri və etnik mənsubiyyətləri haqqında da fikirlərini bölüşmüşdür. Məruzənin mətnində diqqət çəkən faktlardan biri də müəllifin müasir qırğızları Orxon-Yenisey yazılı abidələrində adı keçən qırğızlarla əlaqəsinin olmadığı fikridir. O, müasir Qırğızıstan ərazisində yaşayan etnosa Qırğız adının rusların yanlışlıqla verdiyini iddia etmişdir. V.V.Bartoldun bu iddiasının hansı fakta əsaslandığı məlum deyil. Məruzədə bu məsələyə toxunulmamışdır. Lakin V.V.Bartoldun “Qırğızlar” məqaləsinin olması faktı bizə məlumdur. Çox güman müəllif bu məqalədə yuxarıda qeyd etdiyi fikrə tam aydınlıq gətirmişdir.

Akad. V.V.Bartold türklərin coğrafi anlamda hərəkətini, köç yollarını öyrənmək baxımından zəngin material verə biləcək bir neçə mənbənin adını da çəkmişdir. Bunlardan ilk olaraq müəllif X əsrin sonuna aid anonim fars coğrafi əsəri olan və elmə “Tumanski əlyazması” və ya “Hudud Əl-Aləm” adı ilə məlum olan, tam adı isə “Hudud Əl-Aləm Min Əl-Maşrik İla-L-Məğrib” olan qədim əlyazmasıdır. Daha sonra Bartold Gərdizinin XI əsrdə tərtib etdiyi fars tarixi əsərini və əlbəttə ki, Mahmud Kaşğarının “Divani Luğat-it Türk” əsərini xüsusi olaraq qeyd edir.

Akademik V.V.Bartold öz məruzəsində uyğur türklərinə də toxunur. Hal-hazırda dünyanın bir çox ölkəsində məskən salan, amma kompakt şəkildə Çinin Sintzyan bölgəsində yaşayan uyğurlar türk tarixi və türk dilinin inkişafında xüsusi rola malik olmuşlar. V.V.Bartold XIII əsr müsəlman müəlliflərinə istinadən uyğurların “Doqquz Oğuz” adlandırıldığı ilə bağlı fikirlərin mövcud olduğunu iddia etmişdir. Lakin unutmamaq olmaz ki, 840-cı ildə Köktürk imperiyasını süquta uğradan məhz uyğurlar olmuşlar. Orxon-Yenisey yazılı abidələrindən də görürük ki, uyğurlar köktürklərlə daim müharibə şəraitində olmuşlar. Bir də

ki, “Doqquz Oğuz” qəbilə birliyinin adındakı Oğuz etnonimini də unutmaq olmaz. V.V.Bartold doğru olaraq qeyd edir: “Çin mənbələrində görünür ki, uyğurlara qədər Çin Türkünstanına doqquz oğuzların bir hissəsi sıxışdırılmışdı və sonradan onlar bir qədər də şərqə doğru yollanaraq Çinlə həmsərhəd ərazilərdə məskunlaşmışlar. Görünür, ərəblər Çin Türkünstanı ilə orada doqquz oğuzlar yaşayan zaman tanış olmuş, daha sonra isə kitab əsnələrində sadıq qalaraq və ya məlumatsızlıqdan, yaxud IX əsrin ikinci yarısında buralara uyğurların gəlməsini nəzərə almadan bu ərazilərin əhalisinin adını olduğu kimi saxlamışlar”. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Mahmud Kaşğarının əsərində də bu coğrafiyada yaşayan uyğurlar haqqında danışılır. V.V.Bartold hələ XX əsrin əvvəllərində Mahmud Kaşğarının “Divani Lügati-it Türk” əsəri haqqında hər zaman müsbət fikirlər söyləmişdir.

Akademik V.V.Bartold öz məruzəsində Orxon əlifbasının mənşəyinə də toxunmuşdur. Müəllif bu haqda danışarkən belə qeyd edir: *“İndi bilir ki, Qərbdən türklər arasında dini təbliğat başlamazdan əvvəl də türklər şərqə iranlıların - Soqdlərin mədəni təsiri altında idilər; türklər uyğur əlifbasına görə, bəlkə də Orxon əlifbasına görə əvvəllər inanıldığı kimi Suriya xristianlarına deyil, Soqdlərə borcludurlar”*¹. Burada uyğur əlifbasının qədim soqd əlifbası əsasında yaranması fikri ilə qeyd-şərtsiz razılaşmaq olar. Bunu uyğur əlifbası ilə ərəb əlifbası arasındakı oxşar cəhətlər də sübut edir. Lakin Orxon əlifbasının soqd əlifbası ilə əlaqələndirilməsi fikri tamamilə yanlışdır. Bir də qeyd etmək istərdik ki, son zamanlar Orxon əlifbasının digər

¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı, 2006, səh. 36.

əlifbalardan alınmadığı və türklərin öz içərisində formalaşdığı fikri daha çox səslənməkdədir. Belə ki, Orxon əlifbasında piktroqrafik yazının izləri ilə yanaşı, qədim türk damğalarının təsirini də görə bilərik.

Daha sonra müəllif türklərin islamı qəbul etməsi ilə bağlı fikirlərini bölüşmüşdür. O, qeyd edir ki, türklər islamı öz xoşları ilə, heç bir təzyiq olmadan qəbul etmişlər. İslamın özəlliklərindən danışan V.V.Bartold qeyd edir ki, islamın heç bir irqi bağlılığı yoxdur. Yalnız İslam müxtəlif milli mənsubiyyətə malik insanları bir çadır altında birləşdirə bilirdi. Buddizm əsas etibarilə Şərqi Asiyanı əhatə etməkdədir, xristianlıq isə getdikcə yalnız Avropa ölkələrinin dininə çevrilmişdir. İslamın əsas özəlliklərindən biri də odur ki, islam dininə etiqad edən heç bir xalq kütləvi şəkildə nə xristianlığı, nə də buddizmi qəbul etməmişdir. Lakin digər dini etiqada malik xalqların islamı qəbul etməsi faktları tarixdə mövcuddur.

Türk qəbilələri islamı qəbul etdikdən sonra onların Asiya qitəsinə doğru hərəkət edərək yeni torpaqlar zəbt etməsi prosesi daha da intensiv xarakter almağa başladı. Məhz bu zamanda Səlcuq İmperiyasının yaranması böyük siyasi dəyişikliklərə səbəb oldu. V.V.Bartoldun da qeyd etdiyi kimi Səlcuq dövlətinin əsasını məhz oğuzlar təşkil edirdi. Bu zaman oğuzların özlərini türkmən adlandırması faktı artıq tarixi həqiqətdir. “Türkmən” etnoniminin necə yaranması ilə bağlı V.V.Bartold qeyd edir ki, bu sözün etimoloji mənşəyi məlum deyil. Bu sözün etimologiyası ilə bağlı fikirlər isə xalq etimologiyası səviyyəsində qalmaqdadır. Yalnız burada “Türk” etnoniminin və “Mən” şəxs əvəzliyinin birləşməsi yolu ilə yaranmış bir mürəkkəb sözdən danışmaq olar. Bu dövrdə mövcud olmuş Qaraxanilər dövlətinin etnik tərkibi

haqqında dəqiq fakt yoxdur. Mahmud Kaşğarının əsərində də bu faktı heç bir aydınlıq gətirilməmişdir.

Akad. V.V.Bartold öz məruzəsində türklərin xarici görünüşləri haqqında da fikirlərini bölüşmüşdür. İslam tarixi ilə bağlı mənbələrə istinad edərək müəllif türklərin ilkin dövrlərdə ağ dərilili, saçlarının rənginin açıq olması faktını təsdiq edir. Lakin sonradan monqollarla və Orta Asiyada köçəri həyat sürən qəbilələrlə qaynayıb-qarışmasının nəticəsi olaraq tədricən qıyıq gözlü, sarı bənizli irq tipi formalaşmışdır.

Türk dili və bu dilin təsir dairəsindən danışarkən V.V.Bartold öz heyranlığını gizlətməmişdir. O, qeyd edir ki, İranın çox güclü mədəni təsirinə baxmayaraq türk dili öz saflığını qoruyub saxlaya bilmişdir. O dövr üçün bu dil Türkünstan, İran və Qafqazda ortaq ünsiyyət dili olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, akademik V.V. Bartoldun türkologiyayanın bir elm kimi formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. O, türklərin məskunlaşdığı çox geniş coğrafi məkan olan Mərkəzi Asiya tarixinin öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bartold 1927-ci ildə geniş oxucu kütləsi üçün nəşr etdirdiyi "Avtobiografiya" əsərində özünün Mərkəzi Asiya və burada yaşayan xalqlara olan marağını bu sözlərlə ifadə etmişdir: "Düşünürəm ki, rus şərqşünası və tarixçisi coğrafi və tarixi cəhətdən digər Şərq ölkələrindən daha çox Rusiyaya yaxın olan ərazilərlə maraqlanması olduqca təbii haldır.

"V.V. Bartold həmçinin Qafqaz xalqlarının tarixinin bir çox aspektlərini araşdırmışdır. Rus şərqşünaslıq ənənəsini davam etdirərək, slavyanların, qədim Rusiyanın, Volqa bölgəsi xalqlarının və bütövlükdə Şərqi Avropanın tarixi haqqında məlumatları özündə əks etdirən Şərq mənbələrinə dəfələrlə müraciət etmişdir. Bu sahədə V. V. Bartold SSRİ xalqlarının

tarixi üzrə heç bir alim tərəfindən nəzərdən qaçırıla bilməyən bir neçə dəyərli əsər yazmışdır”^{*}.

Türklərin tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası və coğrafi yerdəyişmələri akad. V.V.Bartoldun elmi yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Müəllif öz əsərlərində türklərin erkən inkişaf mərhələlərində bir etnos olaraq formalaşması yolları, digər etnosların bu formalaşma mərhələsindəki rolu haqqında elmi faktlar irəli sürmüşdür.

Akademik V.V.Bartoldun elmi yaradıcıq istiqamətlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Türk xalqlarının tarixi.

Qeyd etdiyimiz kimi türklərin tarixi müəllifin yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir. V.V.Bartold türk köçəri tayfalarının erkən tarixini və onların Orta Asiya dövlətlərinin yaranmasındakı rolunu araşdırmışdır. O, Qızıl Orda, Teymurilər dövrü, türk-müsəlman sülalələrinin tarixinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

1893 və 1894-cü illərdə akad. V.V.Bartold Orta Asiyaya səfərlər etmişdir. Burada o, orta əsr səyyahlarının əsərlərində qeyd edilən marşrutları müasir yollarla müqasiyə etmişdir. Bununla da müəllif qədim tayfaların köç istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Eyni zamanda rastlaşdığı qədim yazılı abidələri qeydə almış, əldə etdiyi əlyazmaları şərhləri birgə çap etdirmişdir.

Akademik V.V.Bartold yaradıcılığının daha erkən dövrlərində yazmış olduğu “Yeddi çay arxası tarixi oçerki” əsəri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, müəllif digər məqalələrində

^{*} Академик В.В.Бартольд. Сочинения. II Том, часть 1. Москва 1963, стр. 5.

bu əsərinə təkrar-təkrar istinadlar etmişdir. Bu əsərdə akad. V.V.Bartold bir çox türk tayfalarının tarixini, etnos olaraq formalaşması yollarını, eləcə də, məişətini və dilini təsvir etmişdir. Qeyd edilən oçerkə aşağıdakı məqalələr daxil edilmişdir: “Usunilər”, “Türklər”, “Qarluklar”, “Qaraxanlılar”, “Qara-kitaylar”, “Cığatay dövlətinin dağılmasından öncə monqollar”, “Moqolistan” və “Kalmıqlar”.

Daha sonra akad. V.V.Bartoldun Türküstan tarixi ilə bağlı oxuduğu mühazirələri də qeyd edə bilərik. Bu mühazirə mətnləri alimin ölümündən sonra tələbələri tərəfindən toplanaraq çap olunmuş və bununla da türk xalqlarının tarixinin araşdırılmasına böyük töhfə verilmişdir. Bu mühazirələr toplusuna yeddi başlıq altında mühazirə mətni daxil edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: “Qədim dövrdə Türküstan”, “Ərəb istilaları və Samanilər dövründə Türküstan”, “Qaraxanilər, səlcuqlar, qara-kitaylar və xarəzmşahlar”, “Monqol istilaları”, “Çingizilər”, “Teymur və teymurilər”, “Özbək xanlıqları”.

Eyni zamanda akad. V.V.Bartoldun “Azərbaycan tarixinin qısa icmal”, “Şair Nizaminin qəbri”, “Dərbəndin qısa tarixi”, “Qafqaz, Türküstan, Volqa” məqalələrini də xüsusi olaraq qeyd etmək olar.

Mənbəşünaslıq üzərində işləyir.

Vasili Vladimiroviç Bartold türk–islam tarixi və mənbəşünaslıq sahəsində klassik fiqurlardan biridir. Akademik çoxsaylı ərəb, fars və türkcə yazılı mənbələri elmi dövriyyəyə daxil etmiş, orta əsr tarixçilərinin (İbn Xordadbeh, Rəşidəddin, Narşaxi və b.) əsərlərini şərh etmişdir. O, mənbənin müəllifini, yazılma məqsədini və mühitini, siyasi–ideoloji mövqeyini, zaman

və məkan kontekstini mütləq nəzərə alırdı. Mənbəni “faktların sadə toplusu” yox, tarixi düşüncənin məhsulu kimi oxuyurdu.

Müasirlərinin çoxundan fərqli olaraq, Bartold özünü dar etnoqrafiya və ya dilçiliklə məhdudlaşdırmamışdır. O, türk xalqlarını dünya tarixinin geniş kontekstində araşdırırdı. O, öz tədqiqatlarında ərəb, fars, çin və bizans mənbələrindən istifadə edərək hərtərəfli bir mənzərə yaratmağa imkan verdi.

Dil və mədəniyyətin öyrənilməsi.

Akademik V.V.Bartold ilk növbədə tarixçi olsa da, onun tədqiqatları türk filologiyası, etnoqrafiyası və mədəniyyətinin müxtəlif aspektlərini də əhatə edirdi. O, türk xalqlarının kimliyinin formalaşmasında yazının, dinin, adət-ənənənin əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, akad. V.V.Bartold türk xalqlarının tarixi ilə yanaşı onların mədəni cəhətdən inkişaf mərhələlərini də şərh etmişdir. Bu məqalələrdən biz türklərin müxtəlif tarixi dövənlərdə və siyasi şəraitlərdəki mədəni həyat təzi ilə tanış ola bilirik. Müəllifin “Türküstan mədəni həyatının tarixi” adlı oçerkini bu baxımdan xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Bu oçerkin bəzi bölümlərinə nəzər saldıqda tədqiqatçı tərəfindən nə qədər geniş və əhatəli işlərin həyata keçirdiyinin şahidi oluruq. Məsələn, burada “İslama qədərki dövr”, “Türküstan islamiyyət döənəmində”, Türküstan və türklər”, “Monqol hakimiyyəti”, “Rus hakimiyyəti dövründə oturaq və köçəri məişət”, “Şəhər həyatı” kimi maraqlı mövzuları əhatə edən bölümləri də görə bilərik.

Türklər və İslam.

Akademik V.V.Bartoldun yaradıcılığının ən mühüm istiqamətlərindən biri də türk tayfalarının islamlaşması və onların İslam sivilizasiyasının inkişafına verdiyi töhfələrin tədqiqi olmuşdur. Onun Rusiya müsəlmanları haqqında qeyd etdiyi fikirlərin bəzilərini qeyd etmək yerinə düşər. Müəllif

qeyd edir ki, Rusiyaya birləşdirilən Volqa ətrafı və Qərbi Sibir xalqlarından fərqli olaraq Orta Asiya türkləri xristianlığı qəbul etmiş rusaqlardan çox daha öncə yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olmuşlar.

VI əsri türklərin islaməqdərki dövrdə ən sürətli inkişaf dövrü kimi qeyd etmək olar. Monqol istilasına qədər qurulmuş ən böyük köçəri imperiya əlbəttə ki, Köktürk imperiyası hesab edilə bilər. Bu imperiyanın sərhədləri Qərbdən Bizans imperiyası, Şərqdən Çin, Cənubdan İran və Hindistan ilə həmsərhəd idi. Sasanilər hökmündə olan İranla sərhəd Amu-Dərya çayı ilə müəyyənləşirdi.

Akademik V.V.Bartold Orta Asiyada türk xalqlarının islamlaşmasını xüsusi olaraq dərinlən araşdırmışdır. O, IX-X əsrlərdə türklərin İslamı qəbul etməsinin onların mədəni kimliyini məhv etmədiyini, əksinə türk və İslam ənənələrinin unikal sintezinə səbəb olduğunu qeyd etmişdir. Bartolda görə, İslam təkə bir din deyil, həm də türk cəmiyyətlərinin inkişaf etdiyi bir sivilizasiya cərəvəsinə çevrilmişdir.

Nəticə

Akademik V.V.Bartold rus türkologiya məktəbinin banisi hesab olunur. Onun əsərləri mənbələrin incə təhlili və obyektiv yanaşması sayəsində öz elmi dəyərini saxlayır. Alim türk xalqlarını periferik yox, dünya tarixinin fəal iştirakçıları kimi göstərmişdir.

Akademik V.V.Bartold 20-ci əsrdə türkologiyanın inkişafını müəyyən edən böyük bir irs qoymuşdur. Onun əsərləri bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır, türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti və dili ilə bağlı müasir tədqiqatların əsasını təşkil edir. Akademik A.N.Kononov V.V.Bartoldun yaradıcılığına xüsusi önəm vermiş və onun əsərləri ilə tanışlığı türkologiya ilə məşğul olan hər bir alim üçün vacib şərt hesab etmişdir. Həqiqətən də, V.V.Bartoldun elmi tədqiqatlarında türklərin tarixi, etnik kimliyi, dili, mədəniyyəti ilə bağlı məsələlərə xüsusi yer ayrılmışdır. Biz müəllifin əsərlərində Qafqaz, Xəzər hövzəsi, Orta Asiya, Sibirdə yaşamış müxtəlif türk xalqlarının tarixi ilə yanaşı, onların bir etnos olaraq formalaşmasının aspektlərini də görə bilərik.

Ümumilikdə götürdükdə, akad. V.V.Bartold Xəzər hövzəsində və konkret olaraq müasir Azərbaycan ərazisində yaşamış xalqların tarixini əks etdirən xeyli sayda araşdırmaların müəllifidir. Məsələn, onun "Xəzər bölgələrinin müsəlman dünyası tarixində yeri" adlı xülasə əsərində əsasən Xəzər dənizinə bitişik Qafqaz və Şimali İran bölgələrinin, Azərbaycanın, eləcə də Dağıstan, Mazandaran və Gürganın tarixi araşdırılmışdır. Bu əsərdə müəllif Azərbaycana bitişik Xəzəryanı bölgələrlə, həm də müəyyən dərəcədə dənizin o tayında yerləşən Türkmənistanla bağlı ilk əsəri hesab etmək olar. V.V. Bartold bu əsərində Azərbaycanın Orta Asiya dənizinin daha ucqar bölgələri ilə, şimalda isə

Volqa bölgəsi ilə və Volqanın o tayında isə Rusiya ilə uzunmüddətli əlaqələrini təsvir etmişdir. Bundan əlavə akad. V.V.Bartoldun "Azərbaycan tarixinə qısa baxış" adlı mühazirə mətnini də xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Məqalə şəklində çap olunan bu yazı əslində, yuxarıda adını çəkdiyimiz "Xəzəryanı bölgələrin müsəlman dünyası tarixində yeri" əsərinin qısa icmalındır. V.V.Bartoldun Azərbaycan və Qafqazın digər ölkələri və bölgələrinin tarixinin daha spesifik aspektləri haqqında bir neçə məqaləsi və qeydləri də vardır. Bunların arasında İslam Ensiklopediyasına daxil olan dörd məqaləni göstərmək olar: "Abxazlar", "Alanlar", "Şirvanşah" və "Şamil".

ƏDƏBİYYAT

1. K.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev. 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. “Çinar-çap” Bakı-2006.
2. AMEA-nın Folklor İnstitutu. Birinci Türkoloji Qurultay: Görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2016.
3. C. Qasimov. I Türkoloji qurultay: şahidlər və şahidlər. Bakı, 2019.
4. I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar. Beynəlxalq konfransın materialları. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2016.
5. A.Turan. “Birinci Türkoloji Qurultay”. Ədəbiyyat qəzeti, 17 noyabr 2005.
6. Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. Стенографический отчет. “Nağıl evi”, Bakı, 2011.
7. Академик В.В.Бартольд. Сочинения, II том, часть 1.
8. Академик В.В.Бартольд. Сочинения, II том, часть 2.
9. <https://president.az/az/articles/view/70396>

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA ORTAQ TÜRK DİLİ MƏSƏLƏSİ

(X.S.Xocayevin “Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli
sərfi” kitabı əsasında)

Nuridə NOVRUZOVA

filologiya elmləri doktoru, professor

Türklük elminin şəhid elm adamlarından biri sayılan Xalid Səid Xocayev iyirminci yüzilin əvvəlində Azərbaycanda yaşayıb fəaliyyət göstərən və türkologiya sahəsində önəmli əsərləri ilə tanınan özbək türküdür. Azərbaycanda türkoloji tədqiqatların formalaşmasında önəmli rol oynayan Xalid Səid Xocayevin 1926-cı ildə Bakıda təşkil olunmuş I Türkoloji Qurultayın hazırlanmasında

və keçirilməsində böyük əməyi keçmişdir. S.X.Xocayev Qurultayda bir neçə dəfə müxtəlif məsələlərə öz fikirlərini təqdim etmişdir. Lakin I Türkoloji Qurultayın Stenoqram mətnində Xalid Səid Xocayevin heç bir nitqi verilməyib. Ancaq nümayəndələr siyahısında onun Azərbaycanı öyrənən Tədqiq və Təəbbü Cəmiyyətini təmsil etdiyi rəsmi nümayəndə olduğu məlum olur. Xalid Səid Xocayev 1926-cı ildə I Türkoloji Qurultaya Azərbaycandan şəxsən dəvət olunmuşdur. Həmçinin o, Qurultayda çıxış edənlər cərgəsində idi. Çox təəssüf olsun ki, onun çıxışı Qurultayın nə Stenoqramında, nə də başqa bir yerdə

çap olunmamışdır. F.D.Aşnin, V.M.Alpatov və D.M.Nasilovun müəllifi olduqları "Репрессированная тюркология" kitabında Xalid Səidin üç dəfə özbək dilində danışdığı qeyd olunub, rusca xülasənin olmaması onun rus dilini kifayət qədər bilməməsi ilə əlaqələndirilib¹.

Azər Turan isə "Xalid Səid Xocayev. Şəhid Türkşünas" adlı kitabında Xalid Səidin nitqinin stenoqrama salınmamasının səbəbini onun rus dilində danışmaması ilə izah edir². Bu o demək deyil ki, Xalid Səid özbək dilində çıxış edib.

Onun çıxışının türkçə (Azərbaycan dilində N.N.) olduğunu Əli bəy Hüseynzadənin qurultayla bağlı yazdığı qeydlərdən oxuya bilərik. Azər Turanın 15 fevral 2008-ci ildə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çap olunmuş "Əli bəy Hüseynzadənin Birinci Türkoloji Qurultaydan qeydləri" adlı yazısında oxuyuruq: *"Özbək Xalid Səid fasih türkce nitqini verdi. Ona görə qonuşma fərqlərinin hüdudunu təyin etmək çətindir, ləhcələrin coğrafiya baxımından bir-birinə qarışmaları, türklərin bir-birini anlamaları üçün ümumi bir ədəbi dil zəruridir"*³.

1. Səid Xocayevin Bakı taleyi. Xalid Səidin tərcümeyi - halı haqqında olan mənbələrdə onun 1888-ci ildə Daşkənd yaxınlığında olan Koş-Kurqan kəndində anadan olduğu yazılır. Əsas təhsilini kəndində başa vurduqdan sonra o, Daşkənddə 6 il məktəb (mədrəsə) təhsili almış və bu müddətdə ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Xalid Səid 1914-cü ildə İstanbula gəlir, əvvəlcə İstanbul Universitetinin tibb fakültəsinə

¹ Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насылов Д.М. Репрессированная тюркология. Москва, Вост.лит. 2002 с. 95.

² Azər Turan. "Xalid Səid Xocayev – Şəhid türkşünas" Bakı, 2009. s. 2

³ Azər Turan "Əli bəy Hüseynzadənin Birinci Türkoloji Qurultaydan qeydləri" Ədəbiyyat qəzeti, 15 fevral 2008-ci il. s. 5-7.

daxil olur, lakin 2 il burada təhsil aldıqdan sonra ixtisasını tarix-filologiyaya dəyişir.

Xalid Səid 1918-ci ildə İstanbul Universitetini bitirir və vətəninə dönmək istəsə də, Türkistanda 1916-cı ildə başlayan üsyanlar və üsyanı qan içində boğan çar rejiminin qəddar siyasəti, yolların bağlı olması X.Səidin vətəninə dönməsinə imkan vermir. X.Səid 1918-ci ildə Qafqaz Türk İslam Ordusunun əsgərləri ilə birgə Azərbaycana, Gəncə şəhərinə gəlir. O, Gəncədə, Göycayda və Bakıda müxtəlif orta və ali məktəblərdə dərs deyir. Türkistanda nisbətən sakitlik yarandıqdan sonra Taşkəndə gedir və 1922-ci ilə qədər Ali Müəllimlər məktəbində müdür vəzifəsində çalışır. Lakin sağlamlıq problemləri səbəbindən 1922-ci ildə yenidən Bakıya dönməyə məcbur olur. 1922–1926-cı illərdə Balaxanıda Mühəndislik fakültəsi və Qusarda Texniki Təhsil məktəbində müəllim, Bakıdakı Səmərqənd Kursantları (hərbi tələbələr) məktəbində isə müdür vəzifələrində çalışmışdır ¹.

X.Səid 1926–1934-cü illərdə Azərbaycan Ali Təhsil İnstitutu və Azərbaycan Dövlət Universitetində ərəb dili, fars dili və Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Bakı Universitetində dərs verməklə bərabər, türk dillərinə, ədəbiyyatına aid bir çox elmi əsərlərini yazır. 1934-cü ilin sentyabrında Vəli Xulufunun təqdimatı ilə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan bölməsi dil şöbəsinə qəbul edilmiş və 3 iyun 1937-ci ildə həbs olunana qədər burada çalışmışdır. SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan bölməsində çalışdığı dövrdə Azərbaycan elmi üçün əvəzsiz xidməti göstərən X.S.

¹ Kocaoğlu T. Azeri Bilgini Halid Said'in Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri. Tarih incelemeleri Dergisi, (2), 1984, s. 349-359, Ankara 1986.

Xocayev Bakıda yaşadığı müddətdə ölkənin ictimai və elmi mühitində fəal çalışır. X.S. Xocayevin türkoloji elmi sahəsində ən böyük işi M.Kaşğarının “Divani-lügət-it türk əsərinin ilk dəfə orijinaldan Azərbaycan türkcəsinə etdiyi tərcüməsi sayılır. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən Xocayevin tərcümə variantı uzun illər itmiş hesab edilirdi, lakin 2023-cü ildə əsərin əlyazması AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun kitabxanasından tapıldı və çap edildi.

Xalid Səidin həyat yoldaşı Talışinskilər nəslindən olan Mir Rza xan Talışinskinin qızı Sitarə xanım idi.

1937-ci ildə SSRİ-də pantürkist fəaliyyətdə ittiham edilən Xalid Səidin məhkəmə prosesi başlayır. İttiham mətnindən görünür ki, ilk sorğuda (7 iyun 1937) X.Səid günahsız olduğunu söyləmiş və heç bir ittihamı qəbul etməmişdir. Lakin üç ay sürən dəhşətli işgəncələrin nəticəsində sonrakı məhkəmə iclaslarından əvvəl işgəncəyə məruz qaldığı və nəticədə işləmədiyi cinayətlərə görə etiraf verməyə məcbur olduğu məlum olur. Bu, həmin dövrdə Sovet məhkəmələrinin çoxunda zorla etirafların alındığının bir nümunəsi idi. X.Səid aşağıdakı ittihamlar və fəaliyyəti ilə günahlandırılır: *1916-cı ildən bəri pantürkist fəaliyyətlərdə iştirak edib. 1925-ci ildə Aziz Qubaydullinin Bakıya gəlməsi ilə pantürkist təşkilata qoşulub. Gənc tələbələri pantürkizmə yönəldib, xüsusilə Özbək tələbələri arasında fəaliyyət göstərüb. Vəli Hülüflü, Qulam Bağirov, Zifeld, Cabbar Məmmədzadə və Hənəfi Zeynallı ilə pantürkist əlaqələri olub. 1918-ci ildə İstanbul Universitetindən bir qrup tələbə ilə Nuri Paşa ordusuna qoşulub və o vaxtdan bəri bu fəaliyyəti davam etdirib*¹.

¹ Bünyadov Z, Qırmızı Terror. Bakı,1993, s. 165-169.

İlk sorğudan başlayaraq üç ay (iyun–4 sentyabr 1937) müddətində sorğu aparılıb. 1937–1938-ci illərdə pantürkist və digər “əks-inqilabi” ittihamlarla aparılan məhkəmə proseslərinin nəticəsində X.Səidin məhkəmə prosesi qərar verir: *“Təqsirləndirilən Xocayev 1925-ci ildən bəri antisovet, pantürkist və terrorçu bir təşkilatın üzvüdür. Bu təşkilatın məqsədi Sovet hakimiyyətini devirmək, milli respublikaları SSRİ-dən ayırmaq və Türk-Tatar burjua dövlətini qurmaqdır. Xocayev mütəmadi olaraq millətçi təbliğat aparmış, pantürkist təşkilata yeni üzvlər cəlb etmiş və 1924–1937-ci illər arasında xarici bir dövlətin casusu kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu cinayətlər sübuta yetirilmiş və onun güllələnərək edam edilməsinə qərar verilmişdir. Hökm qətidir, şikayət qəbul olunmur və cəza dərhal icra edilməlidir”*¹. Nəticədə Xalid Səid haqqında *“əks-inqilabi, pantürkist təşkilatın üzvü olmaq və Türkiyə üçün casusluq fəaliyyəti göstərmək”* ittihamları təsdiqlənir. Məhkəmə qərarı: 12 Oktyabr 1937-də SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Qərarı açıqlanıb (mətnə qərarın təfərrüatları göstərilməyib). Xalid Səid 3 oktyabr 1937-də Bakıda güllələnərək edam edilir ².

Xalid Səid həbs edildikdən bir gün sonra, həyat yoldaşı Sitarə xanım Talışinskaya da Sibirə sürgün olunur və burada tam 14 il yaşamaq məcburiyyətində qalır. Sitarə xanım sürgündən qayıtdıqdan sonra, 16 aprel 1955-ci ildə Xalid Səidin məhkəməsinin yenidən araşdırılması üçün ərizə verir. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 16 may 1957-ci il tarixli

¹ Bünyadov Ziya , Qırmızı Terror. Bakı,1993, s. 165-169.

² Yenə orada, s. 165-169.

qərarına əsasən, məhkəmənin 12 oktyabr 1937-ci ildə verdiyi hökm ləğv edilir və Xalid Səid ölümündən 20 il sonra bəraət alır¹

Əsərləri öyrənildikcə, Xalid Səid Xocayevin həqiqi bir türk millətçisi olduğu görünür. Aparılmış elmi tədqiqatlar onun Azərbaycanın elm və mədəniyyət tarixində mühüm yer aldığına sübutdur. Onun dövrümüzə qədər çatan bəzi əsərləri bunlardır:

1. Osmanlı, Özbək, Qazax dillərinin muqayisəli Sərfi (ərəb harfi ilə), Bakı, 1926;
2. Yeni əlifba yollarında əski xatıra və duyğularım (latin harfi ilə), Bakı, 1929;
3. Müxtəsər üslubiyyat (A. Tağızadə ilə birlikdə), Bakı 1933;
4. Azərbaycan məktəbləri üçün rus dili, Bakı, 1934;
5. Ötən günlər (Abdullah Kadirinin Ötən günlər adlı əsərinin tərcüməsi), Bakı, 1928.

Elmi bioqrafiyasının tam olmayan siyahısında "*Müfəssəl sintaksis*", "*Üslubiyyat nəzəriyyəsi*", "*Türk dilinin tarixi qrammatikası*", "*Cığatay ədəbiyyatı haqqında mühazirələr*", "*Türk ədəbiyyatının nəzəriyyəsi*", "*Türküstan tarixinin qısa icmal*", "*İran dillərinin qrammatikası*", "*Mahmud Kaşğarlı "Divan"ı mətninin izahlı, elmi tərcüməsi*", "*Orxon kitabələrinin izahlı tədqiqi*", "*Türk məktəbi üçün rus dili*" kimi bir qismi mətbu, bir qismi isə 1937-ci ildə müsadirə olunmuş kitablar, əsərlər (və itkin əlyazmalar) var.

Ə. Quliyevin verdiyi məlumata görə isə "*Xalid Saidin Türk dilinin sintaksisi üzərində apardığı iş, həmçinin "Üslubiyyat nəzəriyyəsi" və "Türk dillərinin tarixi qrammatikası" adlı əsərləri yazılmış olsa da, kommunist repressiyaları dövründə bu əsərlər itmişdir.*"² M.Toker hesab edir ki, "*Elmi mənbələrdə də*

¹ Yenə orada, s. 165-169.

² Quliyev Əsgər, Xalid Səid, *Ana sözü*. s. 4-6, Bakı 1991.

*bu əsərlər haqqında bəhs etmir. Ola bilsin ki, əsərlər ya yazılmamış, ya da digər əsərlər kimi itmişdir*¹ Xalid Səid yalnız dil ilə deyil, ədəbiyyat və tarixlə də maraqlanmışdır. Bu sahələrə aid mənbələrdə qeyd olunan əsərləri bunlardır: **“Çağatay ədəbiyyatından mühazirələr”, “Türkistan tarixinin qısa xülasəsi”, “Türk ədəbiyyatı nəzəriyyəsi”** kimi əsərlərdir.

Həç bir şübhə yoxdur ki, mühüm hadisələrdən biri Xalid Səidin ən önəmli əsəri “Divanü lüğati’t-türk”ün Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsidir. Lakin bu əsər çap olunmadan əvvəl Xalid Səid həbs olunduğu üçün əsərin taleyi barədə uzun illər dəqiq məlumat mövcud deyildi. Əlbəttə, XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda türkoloji istiqamətdə görülmən ən mühüm işlərdən biri S.Xocayevin M.Kaşğarının Divani-Lüğət-it türk “ əsərinin ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi idi. Əsər 2023-cü ildə tapılmış və AMEA Dilçilik İnstitutunun direktoru prof. Nadir Məmmədlinin səyi ilə çap edilmişdir.

Xalid Said Azərbaycanda latın əlifbasına keçid işində çalışan ilk alimlərdən biridir. 1922-ci ildə yaradılan Yeni Əlifba Komitəsində də iştirak etmiş və bu komitənin ən fəal üzvlərindən biri olmuşdur. Komitənin yaratdığı xüsusi komissiyada çalışmışdır. Bu komissiyada Xalid Səiddən başqa, Səməd Ağamalıoğlu, C.Məmmədquluzadə və Vəli Xulufu da iştirak edirdi. Xalid Said 7 sentyabr 1924-dən 10 oktyabr 1924-ə qədər demək olar ki, bütün Türkünstanı gəzmışdir. Bu səfəri və I Türkoloji Qurultayın nəticələrini “Yeni əlifba Yollarında köhnə xatirə və duyğularım” (1929) adlı əsərində qələmə almışdır. X.Səid türk dillərinin ortaq əlifbası və latın qrafikalı əlifbaya

¹ Mustafa Toker Halid Said Hocayev ve Yeni elifba yollarında eski hatıra ve duygularım. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. 1996. s 399-414.

keçidlə bağlı qurultay öncəsi fəaliyyəti haqqında müəllif bu kitabında məlumat verir. Kitab 1929-cu ildə yeni latın qrafikalı əlifba ilə çap edilən ilk kitablardandır.

Ə. Quliyevin verdiyi məlumata görə, Xalid Saidin **Türk dilinin sintaksisi üzərində işləmiş**, həmçinin **“Üslubiyyat nəzəriyyəsi”** və **“Türk dillərinin tarixi grammatikası”** adlı əsərləri yazılmış olsa da, repressiyaları dövründə itmişdir ¹.

Xalid Səid Xocayevin türkoloji tədqiqatlarından çoxu Azərbaycan dili, ədəbiyyat, üslubiyyat, tədris üsulları haqqındadır. Həmçinin X.Səidin *“Müxtəsər üslubiyyat (A.Tağızadə ilə birlikdə), Bakı 1933; “Azərbaycan məktəbləri üçün rus dili”, (Bakı, 1934); “Ötən günler (Abdullah Kadirinin “Ötən Künler” əsərinin tərcüməsi), (Bakı, 1928)* kitabları da I Türkoloji Qurultaydan sonra Azərbaycanda çap olunan kitablar sırasındadır².

2. Xalid Səid Xocayev və türk dillərinin ortaq ədəbi dil problemi. 1926-cı ildə Bakıda təşkil edilən I Türkoloji Qurultayın hazırlanmasında və keçirilməsində böyük əməyi keçən Xalid Said Qurultayda bir neçə dəfə öz fikirlərini təqdim etmişdir. Hətta, osmanlı, özbək və qazax dillərinin müqayisəli tədqiqi əsasında ortaq bir dilin yaradılıb-yaradılmayacağı barədə məlumat verməsi üçün Qurultay Komitəsinin təklifi ilə bu mövzuda əsər hazırlamışdır.

X.S.Xocayevin türk dillərinin müqayisəli grammatikasına aid Osmanlı türkcəsində və ərəb qrafikalı əlifba ilə yazıb Bakıda

¹ Quliyev Əsgər, Xalid Səid, *Ana sözü*. Bakı 1991. s. 4-6,

² Kocaoğlu Timur "Türkolojide Eserler II: Türkistanlı Dilci Halid Said'in Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri", *Türk Kültürü*, S. 266, Ankara 1985, s. 28-38.

çap etdirdiyi “Osmanlı özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi “adlı kitabı I Türkoloji Qurultay öncəsi çap etdirdiyi əsəridir.¹ .

X.S.Xocayevin Qurultayda etdiyi çıxış stenaqrammada olmasa da, onun Qurultay iclasında çıxış etdiyi qeyd edilib. Xocayev yeni ortağ türk əlifbasının yaradılmasında fəal çalışır. Onun “Yeni əlifba yollarında eski xatirə və duyğularım” adlı xatirə və səyahətnamə xarakterli əsərinin də yeni əlifba ilə nəşr olunması da sinvolik anlam daşıyırdı².

X. S. Xocayevin Bakıda ilk çap olunmuş əsəri də ərəb qrafikalı əlifba ilə yazdığı əsəri “Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi” (1926) kitabıdır. Səid Xalid Xocayevin bu kitabı ortağ türk dili ideyasını elmi şəkildə əsaslandıran ilk əsəridir. Bu kitab hələ də latın qrafikası ilə yayınlanmayıb. Əsəri X.Səid osmanlı türkcəsində yazmışdır. Kitab haqqında elmi ədəbiyyatlarda çox qısa bilgiler olsa da, əsərin geniş şərhli Türkiyəli tədqiqatçı Mustafa Tokərə aiddir.³ Əsər haqqında Azərbaycanda Əsgər Quliyevin və Cəlal Qasimovun kitablarında məlumat verilir. Kitab haqqında daha geniş məlumat verən qiymətli mənbələrdən biri Cəlal Qasimovun “Xalid Səid Xocayev”adlı əsəridir. Kitabda Xalid Səidin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verən müəllif onun “Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi” əsəri haqqında yazır: “*XX əsrin əvvəllərində işıq üzü görən bu əsər zamanında türkdilli xalqların grammatikasında mövcud olan elmi boşluğu aradan qaldıran sanballı bir araşdırma*dır. Bu kitab yalnız osmanlı, özbək, kazak

¹ Xalid Said. Osmanlı, özbək. kazak dilləriilin mukayeseli sarfi (Ərəb əlifbası ilə) Bakı, 1926.).

² Xalid Said, *Yeni əlifba yollarında eski xatirə və duyğulanııı*. Bakı 1929.

³ Mustafa T. Halid Said Hocayev ve Yeni əlifba yollarında eski hatıra ve duyğularım adlı eseri 1996. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi s 399-414.

dillərinin deyil, sonrakı illərdə digər türkdilli xalqların müqayisəli dilçilik elminin yaranmasında və formalaşmasında, eləcə də tədqiqi istiqamətində öz töhfəsini verməklə, mühüm elmi mənbələrdən birinə çevrildi¹.

Müəllif özü əsərin yazılma səbəbi haqqında kitabın giriş hissəsində məlumat verir. Əsəri osmanlı ləhcəsində yazan Xəlid Səid bu barədə fikirlərini belə ifadə edir: *“Bakıda toplaşacaq olan türkşünaslar qurultayının qarşısında bir kaç mühüm vəzifələr var. Bunlardan biri türk uruqları (türk soyları) arasında ədəbi bir dil yaratmaq məsələsidir. Bu məsələ xeylidən xeyli zəhnimizi işğal ediyor. Bu məsələni əsas etibarlı ilə hər kəs arzu ediyor”².*

Xəlid Səid əsəri yazmaqda əsas məqsədinin əsərinin “Osmanlı, özbək, qazax dillərində sərf üzrə münasibətlər” başlığı altında olan bölümündə anladır və bütün türk xalqlarının ortaq ədəbi dil istifadə edə bilmələrinin mümkünlüyünü araşdırmaq lazım olduğunu qeyd edirdi. Belə bir ideyanın mümkünlüyü haqqında danışarkən yazırdı ki, *“Əgər birbaşə belə bir şey mümkündürsə, niyə buna girişməyə? Qərbdə yazılmış bir türk əsərindən, şərqdə yaşayan türk xalqları da istifadə etsin, niyə bunu əngəlləyə? Kaşqarda yazılmış bir əsərdən istifadə etməkdən Qırımda(Krım)da) olan türkü niyə məhrum edək? Altın Ordada yazılmış bir kitabdan Təbrizdə yaşayan bir türk niyə məhrum qalsın? Bu məsələdə düşünməli olduğumuz əsas nöqtə budur: hələ də bir çox türk toplumları təzyiq və basqı altında əzilir. Onlara mənəvi yardım göstərməyə məcburuq. Əgər onların*

¹ Qasımov C. Xəlid Səid Xocayev. Bakı, Şirvanəşr, 2021, s.8, 112.

² Xəlid Səid. Osmanlı, özbək. qazax dillərinin müqayisəli sərfi, Bakı, 1926. 3-4.

da anlayacağı bir dil qəbul etmək mümkün olmazsa, belə bir yardım da mümkün olmayacaq”¹.

2.1. Türklər üçün ortaq dil mümkünmü? İsmail Qaspiralının bütün türklərin ortaq bir türkçə ilə danışmasının zəruri olduğu fikrinin müdafiə edənlərdən biri olan Xalid Səid Xocayev Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayına təqdim etmək məqsədi ilə hazırladığı *“Osmanlı, özbək, qazak dillərinin muqayisəli sərfi* “adlı əsəri ilə bu məqsədə xidmət etmişdir. Onun türk dilləri üçün ortaq yazı dilinin mümkün ola biləcəyi haqqında aşağıdakı fikirləri maraqlıdır: *“Bakıda toplanacaq Türkşünaslar Qurultayının qarşısında bir neçə mühüm vəzifə durur. Bunlardan biri türk tayfaları arasında ümumi bir ədəbi dil yaratmaq məsələsidir. Bu məsələ uzun müddətdir ki, düşüncələrimizi ciddi şəkildə məşğul edir. Bu məsələni əsas etibarilə hamı arzulayır. Çünki bir dil ətrafında birləşənlərin sayı nə qədər çox olarsa, həmin dildə yaranan ədəbiyyat və mətbuat da bir o qədər geniş və möhkəm olar. Bu, danılmaz bir həqiqətdir. Bu məsələdə düşünməyə və mübahisəyə yer yoxdur. Beləliklə, 70–80 milyon insan tərəfindən oxunacaq bir ədəbi türk dilinin yaradılmasına qarşı çıxan kimsə ola bilməz. Hamı bunu ürəkdən istəyir”².*

Türk dilləri üçün ortaq dil yaratmaq problemlərdən biri ortq dilin necə bir dil olacağı ilə bağlı sual idi. Bu məsələdə iki aparıcı fikir vardı və indiyə qədər də bu fikirlər səslənməkdədir. Ya mövcud türk dillərindən biri ortaq dil olaraq qəbul edilməli, ya da bütün türk dillərinin söz bazası əsasında yeni bir türk dili (süni dil) dil yaradılmalıdır. Bu məsələ ilə bağlı S. Xocayevin fikirləri

¹ Xalid Səid. Osmanlı, özbək. qazak dillərinin muqayisəli sərfi, Bakı, 1926, s. 3-4.

² Yenə orada, s. 3-4.

maraqlıdır. O, kitabın girişində qeyd edirdi ki, *“Lakin burada zehnimizdə bir sual yaranır: Acaba türk tayfaları arasında belə bir dili yaratmaq mümkündürmü? Mümkün olduğu təqdirdə, bu dil təbii bir dil olacaqmı, yoxsa süni şəkildə yaradılmış bir dil olacaq? Sualımızı bir qədər də aydınlaşdıraq. Türk dillərinin müxtəlif şivələri arasında elə bir dil formalaşıdır bilərikmi ki, onu bütün türk tayfaları anlaya bilsinlər, yoxsa yaradılacaq ədəbi dil bütün türk tayfalarına yad olub, hər biri tərəfindən ayrıca öyrənilməli olacaq? Əgər ortaya qoyulmaq istənilən ədəbi dil ikinci şəkildə olarsa, belə bir iş girişmək faydasız və mənasızdır. Çünki bu halda mövcud olan mədəni dillərdən birini oxuyub öyrənərik və ədəbi əsərlərimizi həmin dildə yazmağa bilərik.”¹*

Göründüyü kimi, X.Səid ortaq türk dili yaratmaq məsələsində süni dil yaratmaq işini doğru hesab etmirdi. Süni dil yaratmaq deyil, mövcud türk dillərindən birini ortaq ədəbi dil qəbul edilməsi daha doğru sayılır. Bu məsələ hazırda da həllini gözləyən mühüm problemlərdən biridir.

XX yüz ilin əvvəllərində türk dillərinin leksik və qrammatik quruluşlarının durumunu xatırlasaq, Qərbi türk dillərinin leksikasının ərəb və fars dillərinin təsiri altında dəyişməsi, Osmanlı türkcəsi və islamda olan digər türklərin dillərində elmi terminologiya və ədəb dilində olması ayrıca bir problem idi. Həmin dövrdə saf türk dilinin olub-olmaması da X.Səidi düşündürən məsələlərdən idi. Bununla əlaqədar X.Səid yazırdı ki, *“Saf türk şivələri arasında bütün türklərin zəhmətsiz və əziyyətsiz anlaya biləcəyi bir ədəbi dilin yaradılması məsələsinə gəldikdə isə, bunun mümkün olub-olmadığını araşdırmağa*

¹ Xəlil Səid. Osmanlı, ərəb, qazax dillərinin müqayisəli sərfi, Bakı, 1926. s.3-4.

məcburuq. Əgər belə bir şey doğrudan da mümkün olarsa, niyə buna girişməyə? Qərbdə yazılan bir türk əsərindən Şərqdə yaşayan türklərin də faydalanmasını niyə təmin etməyə? Kaşqarda yazılan bir əsərdən istifadə etməkdən Krımda yaşayan türkləri niyə məhrum edək? Altın Ordu dövründə yazılmış bir kitabdan Təbrizdə yaşayan bir Türk nə üçün faydalana bilməsin? Bu məsələdə nəzərə alınmalı daha bir mühüm məqam vardır. Hələ də mövhumat və təəssübkeşlik altında əzilən bir çox türk tayfaları mövcuddur. Onlara mənəvi yardım göstərməyə borcluyuq. Əgər onların da anlayacağı bir dili qəbul etmək mümkün olmazsa, belə bir yardım da mümkün olmayacaq. Buna görə də, belə bir dilin mümkün olub-olmadığını araşdırmalıyıq¹.

Xalid Səid bu əsərində üç türk dili - osmanlı, özbək və qazax dillərinin qrammatikasını müqayisə etməklə ilk dəfə olaraq bu dillərin qrammatik quruluşunun təməl prinsiplərini göstərdi. “Ümumi türk ləhcələri arasında geniş şəkildə müqayisəli sərf (morfologiya) yazılana qədər, bu üç ləhcə arasındakı münasibətləri öyrənməyin, ümumi ədəbi bir dil barədə verəcəyimiz qərara bizi yaxınlaşdıracağına ümid edirəm². Qərbi və Şərqi türk dillərini əhatə edən və müqayisə olunan dilləri Xalid Səid yaxşı bildiyindən bu müqayisə də onun çətinlik yaratmadı. Özbək dili onun ana dili, osmanlı türkcəsi təhsil dili idi. Qazax dilini isə müəllifin müəyyən qədər araşdırdığı bəlli olur. Ona görə də müəllif bu barədə yazırdı ki, “*bu məqsədlə Şərq Türkləri arasında ən mühüm dillərdən olan özbək və qazax dillərinin bir-biri ilə münasibətini nəzərdən keçirəcəyik. Eyni*

¹ Xalid Səid. Osmanlı, özbək. qazax dillərinin müqayisəli sərfi, Bakı, 1926. s. 4.

² Yenə orada, s. 4.

zamanda, bu dillər haqqında izahlar verərkən onların Osmanlı dili ilə münasibətlərini də göstərməyə çalışacağıq¹.

Nəzərə alsaq ki, Xalid Səid bir neçə il idi ki, Azərbaycanda yaşayırdı və Azərbaycan dilini də öyrənmişdi. Ona görə də müəllif yeri gəldikcə Azərbaycan dili ilə bağlı da öz fikirlərini qeyd edirdi: *“Bu gün Azərbaycan mətbuatında qəbul edilən dil Osmanlıcaya olduqca yaxın olduğundan, qeyd olunan iki dilin osmanlıca ilə münasibəti göstərilərkən Azərbaycan şivəsi ilə olan münasibət də təbii şəkildə aydınlaşacaqdır. Bununla belə, Azərbaycan ləhcəsinə aid mühüm cəhətləri də haşiyə şəklində qeyd etdik”².* Bu qeydlər göstərir ki, müəllif Azərbaycan türkcəsisin əsas xarakterik cəhətlərini və problemlərini yaxşı bilirdi.

Xalid Səid türk dilləri üçün ortaq bir dilin mümkünlüyü haqqında danışarkən göstərirdi ki, *Bu dillərin bir-biri ilə olan münasibəti aydınlaşdırıldıqdan sonra, digər türk şivələri ilə olan əlaqələri də tədqiq edilərsə, bütün türk şivələri arasında ümumi bir ədəbi dilin yaradılıb-yaradıla bilməyəcəyi ortaya çıxacaqdır. Belə bir tədqiqatdan sonra verəcəyimiz hökmü tam əminliklə verə bilərik. Burada xəbərdarlıq etməyi zəruri saydığımız bir neçə məqam vardır”³.*

Müəllif giriş hissəsindən sonra Osmanlı, özbək və qazax türkcələrinin isim, sifət, əvəzlilik, fel və qoşma (edat) baxımından müqayisəsinə keçmişdir. Müəllifin “ədat” sözü ilə nəzərdə tutduğu şəkildədir. “*Ədat*” başlığı altında, isim, sifət, əvəzlilik və fel bölmələrində kifayət qədər məlumat verildiyini bildirərək,

¹ Xalid Səid. Osmanlı, özbək. qazax dillərinin müqayisəli sərfi, Bakı, 1926. s. 4.

² Yenə orada, s. 5.

³ Yenə orada, s.4-5.

burada təfərrüata varmamağı və şəkilçilərlə bağlı ayrıca məlumat verməyə ehtiyac duymadığını qeyd etmişdir¹.

Müəllif osmanlı, özbək və qazax dillərinin dil materiallarını müqayisə etsə də yeri gəldikcə digər türk dillərinə də müraciət edir və digər türk dillərinin əsas fərqlərini də göstərir. “*Bu kitabda haqqında bəhs etdiyimiz üç ləhcə ilə sıx bağlılığı olan digər bəzi ləhcələr də mövcuddur. Məsələn, Çin Türküstanında yaşayan türklərin ləhcələri özbəkçəyə çox yaxın olduğu kimi, qırğızca, başqırdca və noqayca da qazaxcaya olduqca yaxındır. Eləcə də Krım ləhcəsinin qismən noqaycaya görə qazaxcaya, qismən isə Anadolu şivəsinə yaxın olduğunu nəzərə alsaq, adı çəkilən bu üç ləhcənin müqayisəsi vasitəsilə digər bəzi türk ləhcələrinin də bir-biri ilə olan əlaqəsi və qohumluğu haqqında ümumi bir fikir əldə etmək mümkündür*”².

3. Xalid Səid Xocayevin “Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi” əsərinin əsas məzmunu. Bu əsər 108 səhifə və 5 bölümdən, giriş və tamamlama, sonluq hissələrindən ibarət olmaqla yazılmışdır. Əsər “*Sovet türkolojisinin ilk müqayisəli qrammatikası*”dır³. Xalid Səid birinci hissədə bir-birindən uzaqda yaşayan müxtəlif türk xalqlarında olan qeyri-müştərək məxsusi isimlərin çoxalması müqayisəli şəkildə verilmişdir. İkinci bölmə sifət bəhsinə həsr olunmuşdur. Əsərdə sifətin əsas hissələri izah olunur, əsl, qiyasi və səmai başlıqları altında təsnif edilir. Müəllif sifətin mənalarındakı dərəcələri, yəni adi, müqayisə və üstünlük dərəcələrini ətraflı təhlil edir. Osmanlıca, özbəkçə, qazaxca sifətləri müqayisə edərək onların çox da fərqlənmədiyini qeyd edir. Xalid Səidin fikrincə, *elə*

¹ Xalid Səid. Osmanlı, özbək. qazax dillərinin müqayisəli sərfi, Bakı, 1926. s. 65.

² Yenə orada, s.7.

³ Quliyev Əsgər, Xalid Səid, *Ana sözü*. Bakı 1991. s.4-6.

*sözlər vardır ki, hər üç ləhcədə eynir və ya əksinə, fərqli tələffüz edilir*¹.

Kitabın üçüncü bölməsində müəllif osmanlı, özbək və qazax dillərində olan əvəzlilikləri müqayisə edir. Müəllif bu dillərdə əvəzliyin *Səxs əvəzlilikləri, İzafət əvəzlilikləri; Mülk əvəzlilikləri; İşarə əvəzlilikləri; Feil əvəzlilikləri; Mobhem əvəzliliklər*. növlərini göstərirdi və müqayisə edilən dillərdə xüsusilə şəxs əvəzliliklərinin çox yaxın olduqlarını vurğulayır².

Kitabın dördüncü bölməsi feillərə həsr edilmişdir. Müəllif qeyd edirdi ki, hər üç ləhcədə yetərinə alınma sözlər yer almışdır. Alimin fikrincə, bu hal Azərbaycan və özbək dillərində daha çox nəzərə çarpır. Feillər bəhsində də öncəki bölmələrdə olduğu kimi müqayisələr aparılır, feilin zaman formalarını misallarla izah edir. Xüsusilə məsdər forması haqqında daha geniş məlumat verir³.

Beşinci hissə ədat haqqındadır. Müəllifin fikrincə: *“Kəndi başına, yalnız bulunduqda, bir məna ifadə etməyib də, başqa kəlmə ilə birlikdə bulunduğu surətdə bir məna ifadə edən ləfzlərə “ədat” deyilir”*⁴.

Xalid Səid əsərini sonda belə ümumiləşdirir: *“Ümumiyyətlə, türklərdə feilin siğələri çoxdur, biz burada əsas şəkil və nöqtələri göstərməyə eqtefa etdik, təfərrüata girişmədik. Bu kitabçayı yazmaqda əsas məqsədimiz, bu ləhcələrə vaxif olmayanlara bunların arasındakı sərfcə olan münasibəti qısa bir surətdə*

¹ Xalid Səid. Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi, Bakı, 1926. s.47.

² Yenə orada, s.48.

³ Yenə orada, s.50-65

⁴ Xalid Səid. Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi, Bakı, 1926. s.106.

göstərmək idi. Zənnimizə görə, buna tam olmasa belə qismən müvəffəq olduq. Bu kitabçayı bir az diqqətlə oxuyanlar üçün bu ləhcələrin sərəcə bir-birinə pək yaxın olduqlarına dair qənaət hasil olacağından əminiz”¹.

Xalid Səidin “Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi” adlı əsərində belə qeyd də var: “*Bu kitaba əlavə olaraq, hər üç ləhcədəki səslər və terminlərə aid kiçik bir risalə hazırlayırıq*” və əlavə olaraq, gələcəkdə digər türk dillərinin də müqayisəli qrammatikasının yazacağını planlaşdırdığını göstərirdi: “*Bundan sonra omanlıca, azərbaycanca, özbəkca, uygurca, qazaxca, yürkməncə müqayisəli sərfi yazmaq niyyətindəyik*”². Lakin alimin sonrakı faciəli həyatı onun bu ideyalarını həyata keçirməsinə imkan vermədi. Qəddar Sovet rejiminin siyasi repressiyası türk millətləri üçün dəyərli bir alim ömrünü yarıda kəsdi.

Nəticə və qiymətləndirmə. Bu əsərin əhəmiyyəti haqqında C.Qasimov yazır ki, “*Xalid Səidin «Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi» adlı əsəri gələcəkdə də türkdilli xalqların müqayisəli dilçilik sahəsində tədqiqat aparən alimlərimiz üçün hər zaman dəyərli mənbə olaraq qalacaqdır. Başqa sözlə desək, bu əsər türkdilli xalqların müqayisəli dilçilik tarixini öyrənmək baxımından olduqca ciddi və etibarlı bir elmi mənbədir*”³.

Əsər Osmanlı türkcəsində qələmə alınmış olsa da, bəzi yerlərdə Azərbaycan türkcəsinə məxsus ifadələri işlətməsi də diqqəti cəlb edir. Bunlardan bir neçəsi aşağıda göstərmək olar: “*Acaba Türk uruqları arasında elə bir dil düzəldə bilərikmi ki,*

¹ Yenə orada, s.108.

² Yenə orada, s.107.

³ Quliyev Əsgər, Xalid Səid, *Ana sözü*. s. 4-6, Bakı 1991.s.122-123.

onu bütün Türk uruqları anlasınlar?”¹; “Su’alimizi bir az daha aydınlaşdırmaq.”²; “Eyni zamanda bunlar haqqında izahat verərkən...”³; “Anadolu şivəsinə yaxın olduğunu xatirəyə gətirsək...”⁴; “...əcnebi adlar yerinə müştərək və eyni mənada işlədilən sözlər qəbul edilərsə...”⁵); “Və yaxud birdən artıq şəxs və ya şeyi bildirir”.⁶

Səid Xalidin bu əsəri türkoloji dilçilikdə çağdaş türk dillərinin müqayisəli qrammatikası istiqamətində yazılan ilk əsər olmaqla mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu əsər dövrü üçün müstəsna əhəmiyyət daşımaqla bərabər, müasir türkologji dilçilik üçün də qiymətli mənbədir. Türkologiyada şəhid türkşünas alim kimi tanınan Xalid Səid Xocayev dövrünün yasaq və qadağalarına baxmayaraq, türklərin dili, ədəbiyyatı, tarixi haqqında bizə miras qoyub getdiyi qiymətli əsərləri ilə həmişə minnətlə anılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная Тюркология. Москва Вост.лит. 2002 с.294.
2. Azər Turan. ""Sirli" seyfin tilsimini kim qıracaq, yaxud "Divanü Lüğat-it-Türk"ün Azərbaycanda ilk tərcüməsi niyə üzə çıxarılmır?". Ədəbiyyat qəzeti 03 mart 2024. edebiyyatqazeti.az. 3 mart 2024.

¹ Xalid Səid. Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi, Bakı, 1926. s.3

² Yenə orada, s.3

³ Yenə orada, s.4

⁴ Yenə orada, s.4.

⁵ Yenə orada, s.5.

⁶ Yenə orada, s.7.

3. Azər Turan. "Xalid Səid Xocayev – Şəhid türkşünas" Bakı, 2009.
4. Azər Turan. "Əli bəy Hüseynzadənin Birinci Türkoloji Qurultaydan qeydləri" Ədəbiyyat qəzeti, 15 fevral 2008-ci il.
5. Besim Atalay, *Divanü Liigwi't-Türk Tercümesi*, C. i, Ankara, 1985, s. XXXI.
6. Bilal N. Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 134.
7. Binnətova Almaz Ulvi. Xalid Səid Xocayevin "Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım" əsərinin yeni nəşri haqqında. Актуальные проблемы лингвистики и литературоведения. Навои- 2022. S. 272- 277.
8. Bünyadov Ziya, *Qırmızı Terror*. Bakı, 1993, s. 165-169.
9. Qasımov Cəlal, Xalid Səid Xocayev. Bakı, Şirvan nəşr, 2021.
10. Quliyev Əsgər, Xalid Səid, *Ana sözü*. s. 4-6, Bakı 1991.
11. Kocaoğlu Timur "Türkolojide Eserler II: Türkistanlı Dilci Halid Said'in Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri", *Türk Kültürü*, S. 266, Ankara 1985, s. 28-38.
12. Kocaoğlu Timur "Azeri Bilgini Halid Said'in Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri", *Tarih incelemeleri Dergisi*, (2), 1984, s. 349-359, Ankara 1986.
13. Hakan Coşkunarslan, "Aziz Gubaydulın", *Toplumsal Tarih*, S. 27, mart 1996, s. 47-53.
14. Mustafa Toker. Halid Said Hoxayev ve Yeni elifba yollarında eski hatıra ve duygularım adlı eseri. 1996. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi s 399-414.
15. Xalid Səid. Osmanlı, özbek. qazak dillərinin muqayisəli sərfi, Bakı, 1926.
16. Xalid Səid, Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı 1929.

S.Y. MALOV VƏ I TÜRKOLÖJİ QURULTAY

Afət ƏLƏKBƏROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

I Bakı Türkoloji Qurultayı türk xalqlarının və türkologiya tarixində yeni bir mərhələ üçün dönüş nöqtəsi oldu. Bu Qurultayı türk milli düşüncəsinin intibah dövrü adlandırmaq olar. I Türkoloji Qurultay bizim üçün bir də ona görə önəmlidir ki, XX əsrin əvvəllərində Bakı bugünkü türk dünyasının elmi-mədəniyyət mərkəzinə çevrildi. I Türkoloji Qurultayın nümayəndələri o dövr üçün çox çətin bir işin – türkçülüyn, türklük milli ideyalarının təbliğinin öhdəsindən hünərlə gəldilər. Onlar bu tarixi missiyanı şərəflə yerinə yetirərək Türkologiya elmində və türk tarixində öz şanlı izlərini qoydular. Düzdür, türk milli-ideoloji düşüncənin ən parlaq təsisatlarından biri olan I Türkoloji Qurultayın türk dünyası üçün böyük siyasəti əhəmiyyəti var. Ancaq Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni integrasiyası və türkologiya elmi üçün elmi-türkoloji baxımdan daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bildiyimiz kimi, Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultayın əsas məqsədi ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək idi. Sovet hökumətinin türk xalqlarını latın əlifbasına keçirtmək istəməsinin bir neçə səbəbi ola bilərdi: 1) *O zamanlar yeni qurulmuş Sovet*

hökməti əslində Çar Rusiyasının siyasətini davam etdirirdi. Sovet İmperiyasında türk xalqları əhalisinin sayına görə slavyanlardan sonra ikinci yerdə dururdu. Qədim tarixə malik olan eyni kökdən olan bu xalqların birləşməsi həmişə rusları qorxutmuşdur. Məhz buna görə də savadsızlığı aradan götürmək bəhanəsi ilə müsəlman xalqlarını birləşdirən minillik ənənsi olan ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə dəyişdirmək qərarına gəldilər. Xristianlaşdırmanın qarşısını kəsən müsəlman və türk xalqlarının mədəni birliyinə şərait yaradan ərəb əlifbasını aradan götürmək Sovet hökumətinin əsas məsələsi ola bilərdi¹. “Məqsəd türk xalqlarının müasir mədəni inkişafa cəlb etməyin yollarını axtarıb tapmaq idi ki, burada əski ərəb əlifbası əvəzinə yeni latın əlifbasının qəbulu ən əhəmiyyətli məsələ sayılırdı”²; 3) “Sovet hökuməti 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq anladı ki, dünya kommunist hərəkətinin qələbəsi barədə düşünmək mənasızdır. Əvvəllər düşünürdülər ki, Rusiyadan başlayan inqilab dünyada kommunist hərəkəti yaradacaq və bütün dünya latın əlifbasına keçəcək. Amma gördülər ki, dünya belə bir məsələ barədə heç düşünmür də. Ona görə də yenidən qayıtdılar rus sosializminə və Kirill əlifbasına. İndi də türk xalqlarının müəyyən hissəsi, məsələn, qazaxlar, qırğızlar Kirill əlifbasında yazırlar”³. Ancaq onu da qeyd edək ki, ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid türk

¹ Əli Şamil. Türkoloji Qurultayın iştirakçısı və Qərbi Sibir Türk Rüspublikası qurmaq istəyən xakas Nikolay Katanov. Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016, s. 46.

² <https://525.az/news/301792-biri> 525-ci qəzet - Birinci Türkoloji Qurultayın üçüncü ildönümü ərəfəsində düşüncələr - (İkinci məqalə)

³ <https://azertag.az/xeber>. Akademik Nizami Cəfərov: Birinci Türkoloji Qurultayın ideyaları tam həyata keçməyib MÜSAHİBƏ - AZƏRTAC

xalqları arasında elmi-mədəni integrasiyanın sürətlənməsinə səbəb oldu.

Bu Qurultay tarixdə ilk dəfə türk xalqlarının ziyalılarının və başqa xalqların türkoloqlarının ən geniş şəkildə toplandığı və təmsil olunduğu geniş miqyaslı, mötəbər bir toplantı idi. Eyni zamanda bu toplantı dünya türkoloji mühitinin formalaşması üçün böyük zəmin yaratdı. Ona görə də türkoloji siyasətin və fikrin elmi baxımdan öyrənilməsi üçün Qurultay daha da dərinlən araşdırılmalıdır. Qurultayda sürülən fikirlərin bir çoxu indinin özündə də əhəmiyyətli və aktualdır

V.V.Bartold, S.F.Oldenburq, A.N.Samoyloviç, H.A.Odabaş, N.İ.Aşmarin, A.R.Zilfeld, S.Y.Malov, T.T.Menzel, L.V.Şerba, N.G. Katanov kimi məşhur türkoloqların bir yerə toplanması Qurultayın elmi əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Qurultayda iştirak edən təxminən 131 nümayəndən 19- u rus idi. “Bu qurultaya təkcə Moskvadan 17, Leninqraddan 12 nümayəndə gəlmişdi. (Hələ Rusiyanın başqa şəhərlərindən və SSRİ nin başqa respublikalarından gələn rus alimlərini saya salmırıq)”¹. Qeyd edək ki, rus alimlərindən fərqli olaraq Azərbaycandan iştirak edən 17 nəfər nümayəndən Səmədağa Ağamalıoğlu (o da 1930-cu ildə dünyasını dəyişmişdir) başqa, bütün nümayəndələr 1937-ci il repressiyasının qurbanı olmuşdu.

I Türkoloji Qurultayda məruzələrlə çıxış etmiş, türkologiya elmi üçün böyük işlər görmüş böyük şəxsiyyətləri hər biri haqqında araşdırmalar aparılmalı və onların xatirəsi əbədləşdirilməlidir. Biz də bu fikirdən çıxış edərək Qurultayda

¹ Afaq Xürrəmçızı. Türkoloji Qurultayda qeyri-türk xalqlarının iştirakı və əlifba məsələsi, Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016, s. 15.

çıxış edən görkəmli rus türkoloqu S.Y Malovun həyat və yaradıcılığına ümumi bir baxış etməklə onun türkologiya sahəsində olan xidmətlərinin işıqlandırmağa və Qurultayda olan məruzəsini elmi-nəzəri cəhətdən təhlil etməyə çalışmışıq. Stenoqram materialına əsasən bu məqalədə S.Y.Malovun məruzəsində irəli sürülən fikirlər ümumiləşdirilmişdir.

Qurultayın stenoqram materiallarından görünür ki, qurultaydakı məruzələr türkologiyanın bütün sahələrini – dil məsələləri, terminologiya, türk tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti, folkloru və etnogenezisini əhatə edir. Bildiyimiz kimi, 17 iclasdan ibarət olan Qurultayın 13 iclası dil məsələlərinə həsr olunmuşdur. Dil məsələlərinə aid olan iclaslardan ancaq beşində əlifba məsələsi müzakirə olunmuşdur. Gördündüyü kimi, Qurultayın iclaslarının çoxunun ana mövzusu türk xalqlarının mədəni integrasiyasının əsas spektrlərindən biri olan dil məsələləri olmuşdur. Demək olar ki, türk dilləri ilə bağlı olan əsas problemlər Qurultayda hərtərəfli şəkildə müzakirəyə cəlb olunmuşdur.

Qurultayda türkologiyanın müzakirə olunan yeddi mühüm problemindən biri “Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri”dir. Bu mövzuda türk dillərinin məhşur və görkəmli tədqiqatçıları N.N.Poppe, S.Y.Malov və V.V. Bartold çıxış etdilər. N.N.Poppe “Türk dillərinin altay dilləri ilə qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti”, V.V.Bartold “Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrədilməsinin yaxın vəzifələri” və S.Y.Malov “Qədim türk dillərinin tədqiqi” adlı maraqlı məruzələrlə çıxış etdilər.

S.Y.Malov kimdir? - S.Y.Malov türk xalqlarının etnoqrafiyası və dillərinin tarixi ilə yaxından maraqlanan və bu sahədə yetərincə sanballı tədqiqatlar aparan məhşur rus

türkoloqudur. Türk dillərinin tarixi böyük türkoloqun həmişə əsas tədqiqat obyektı olmuşdur. O, türk dillərini tarixi prinsipdən təsnif edən ilk türkoloqudur, onun təsnifinə görə türk dilləri dörd böyük qrupa bölünmüşdür (bax: Qədim türk yazılı abidələri. Mətn və tədqiqatlar. – M.- L., 1951, səh 7). S.Y.Malovun təsnifindən sonra görkəmli türkoloq N.A.Baskakov dilin və xalqların tarixini birlikdə götürərək, leksik, fonetik-qrammatik dəyişmələri nəzərə alaraq türk dillərini təsnif etmişdir.

Sergey Malov 1880- ci ildə yanvarın 16-da bəzi mənbələrdə 28-də Rusiya imperiyasının Kazan şəhərində anadan olmuşdur. Kazan İlahiyyat Akademiyasında və Sankt-Peterburq Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq Fakültəsində təhsil almışdır, ərəb, fars və türk dilləri mütəxəssisi kimi yetişmişdir.

Sonralar S.Y.Malov Kazan Dövlət Universiteti və Sankt-Peterburq Dövlət Universitetlərində və Rusiya Milli Kitabxanasında (1931-1933) çalışmışdır.

Bir müddət türk xalqlarının içərisində yaşayaraq və bəzi türk xalqlarının (uyğurların, salarların, qırğızların) dillərini və adətlərini araşdırmış, folklor, etnoqrafiya sahəsində kifayət qədər material, qiymətli yazılı əsərlər toplamışdır. Dünya müharibəsi zamanı S.Y.Malov Alma-Atada Qazax Universitetində və Qazax Pedaqoji İnstitutunda professor kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun tərcümeyi-halından da görünür ki, böyük alim ömrünün bir hissəsini türk xalqlarının içərisində keçmişdir.

S.Y.Malov SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Leningrad Dövlət Universitetinin professoru, əməkdar elm xadimi idi. 1957-ci ildə 76 yaşında Leningrad (indiki Sankt-Peterburq) şəhərində dünyasını dəyişmişdir.

Onun tədqiqatlarının əsas istiqaməti qədim türk yazılı abidələri olmuşdur. Böyük türkoloqun bu mövzuda aşağıdakı

əsərləri nəşr edilmişdir: “Qədim türk yazılı abidələri”, “Mətnlər və tədqiqatlar”, “Türklərin Yenisey yazısı”, “Monqolustan və Qırğızistanın qədim türk yazılı abidləri”. S.Y.Malovun bu əsərlərində demək olar ki, qədim türk yazısı ilə yazılmış adidələrin əksəriyyəti toplanmışdır.

Professor S.Y.Malov qədim və müasir uyğur dili ilə xüsusi maraqlanmış və bu mövzuda sanballı tədqiqat əsərləri yazmışdır: “Səhərin qızılı parıltısı”, “Uyğur dili”, “Sarı uyğur dili: Lügət və qrammatika”, “Uyğur ləhcələri” “Sintezyan sarı uyğurları: Mətnlər və tərcümələr və s”.

I Türkoloji Qurultayda S.Y.Malovla eyni iclasda (V iclasda) məruzəçi olan A.N.Samoyloviç “Türk dillərinin tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri” adlı məruzəsində türkoloqun məhz uyğur dili ilə bağlı fəaliyyətini xatırladır: “ *...Çinin türk əhalisinə mənsub bir xalqın adını çəkməliyəm. Mən san uyğur adı altında tanınan və Böyük Çin səddi hüddudlarında yaşayan kiçik xalqdan danışırım. Burada iştirak edən professor S.Y.Malov həmin diyarda olmuş avropalı tədqiqatçılardan biridir. Sergey Yefimoviç Malov bu kiçik xalqın şivəsinə aid materiallar toplayıb*”¹.

S.Y.Malov 1909-1914-cü illərdə Qərbi və Mərkəzi Çinə səfər etmiş, ekspedisiyalarda iştirak etmiş, uyğurların dili və etnoqrafiyasına dair zəngin materiallar toplamış, qədim türk yazılı abidələrini öyrənmişdir. Məhz Çinə səfəri zamanı X əsrdə Çin dilindən tərcümə olunmuş orta əsr buddist ədəbiyyatının ən dəyərli nümunəsi sayılan “Altun Yaruk “ abidəsinin tam nü-

¹ 1926-cı il Birinci Bakı Türkoloji qurultayı (2006) / rusca dan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifi Kamil Vəli Nərima noğlu, Əliheydər Ağakışiyev. Bakı: Çinar-çap, s. 132.

xəsinə tapır və V.Radlovla birlikdə həmin abidənin üzünü uyğur əlifbası ilə köçürüb çap etdirir.

Böyük türkoloqun 1957-ci ildə çapdan çıxan sarı uyğur dilini qrammatikasına və leksikasına aid kitabından sonra 1976-cı ildə Tenişevin bu mövzuda kitabı “Stroy sarıg-uygurskogo yazıkı” kitabı işıq üzü görmüşdür. Hər iki müəllifin sarı uyğur dilinə aid yazdığı əsərlər bu gün də öz elmi dəyərini itirməmişdir. Türk alimi Özləm Ayazlı bu əsərlərin lüğət hissəsindəki sözləri və cümlə nümunələrini Türkiyə türkcəsinə tərcümə etmiş və etimoloji şərhini vermiş, həmin leksik vahidləri qədim və müasir türk dilləri ilə müqayisə etmişdir¹.

Uyğur dili ilə yanaşı, qaraqalpaq dili də türkoloq S.Y. Malovun tədqiqat obyekti olmuşdur O, müxtəlif illərdə bu dilin qrammatikasına aid “Qaraqalpaq dili haqqında qeydlər” əsərini nəşr etdirmişdir.

28 fevral 1926-cı ildə I Türkoloji qurultayın V iclası öz işinə başladı. Bu iclacda çıxış edən məruzəçilərdən biri də S.Y.Malov idi. Görkəmli türkoloqun “Qədim türk dillərinin tədqiqi” adlı məruzəsi stenoqramda cəmi iki səhifə həcmində öz əksini tapmışdır².

O, məruzəsini qədim türk run yazıları haqqında məlumatla başlayır. Məruzədə run türk yazılarının köklərinin iran mənşəli soqdi əlifbasına gedib çıxdığı və abidələrin tarixinin eramızın I əsrinə aid olduğu qeyd olunur. Türk run yazısı ilə yazılmış

¹https://www.researchgate.net/publication/320256511_S_Y_MALOV_VE_E_R_TENISEV_IN_SARI_UYGURCA_SOZLUKLERI_UZERINE_ETIMOLOJIK_DENEMELER_E_MADDESİ

² 1926-cı il Birinci Bakı Türkoloji qurultayı (2006) / rusca dan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifi Kamil Vəli Nərima noğlu, Əliheydər Ağakışiyev. Bakı: Çinar-çap, s. 138-140.

abidələrin hələ Böyük Pyotrun dövründən məlum olduğu, 1889-cu ildə Yadrintsvein Monqolustanda, Orxon çayı ətrafında etdiyi kəşflər sayəsində həmin abidələrə Kültigin abidəsinin əlavə olunması haqqında məlumat verilir. Daha sonra məruzəçi 1893-cü ildə Tomsenin kəşfi – abidələri oxuması sayəsində həmin abidələrin türk abidələri olmasından söhbət açır. Böyük türkoloq məruzəsində göstərir ki, Tomsenin kəşfindən sonra Orxon-Yenisey abidələri haqqında məlumat artıq təsviri xarakter daşımır, ruslar və finlər tərəfindən çap olunan atlasların tərcümələri və tədqiqatları var. Kifayət qədər kiçik olan qəbir daşları olan Yenisey abidələrinin üzərinə cəmi bir neçə söz yazılmışdır. Nəhəng oblekslər şəkilində olan Orxon abidələri beş minədək türk run yazılarını əhatə edir. Onu da qeyd edək ki, S.Y.Malovun məruzəsindən məlum olur ki, Orxon abidələrinin yazı nümunələri I Türkoloji Qurultayın nümayəndələrinə paylanan kitabçada öz əksini tapmışdır. Daha sonra müəllif türklərin qiymətli yazısının dünya muzeylərində - Leninqrada Asiya muzeyində (prof. Oldenburqun ekspedisiyası tərəfində gətirilən fragment) və Britaniya muzeyində (Çin Türküstanda arxeoloji kəşflərdən sonra kağız üzərində yazılmış 102 səhifədən ibarət olan kitab) saxlandığını göstərir. Onu da qeyd edək ki, türk run əlifbası ilə yazılmış daş kitablərdən sonra kağız üzərində yazılmış 102 səhifəlik kitaba 1931-ci ildə Qırğızıstanda tapılmış ağac üzərində yazılmış “Talas çubuğu” əlavə olunmuşdur. Dünyada yeganə nüsxə olan türk-run əlifbası ilə ağac üzərinə yazılmış bu abidə elə S.Y.Malovun özü tərəfindən tərcümə və nəşr etdirilmişdir.

Görkəmli türkoloq Yenisey abidələrinin dilini qırğızlara, Orxon və Selenqa abidələrinin dilini isə qədim oğuzlara məxsus

olduğunu bildirərək, Yenisey abidələrinin Orxon-Selenqa abidələrindən daha qədim olduğunu qeyd edir.

Akademik Nizami Cəfərov I Türkoloji Qurultayla haqqında yazılarının birində Oljas Süleymenovun S.Y.Malovun çıxışı ilə bağlı fikirlərini xatırladır: *“Dünya şöhrətli qazax mütəfəkkiri göstərir ki, qədim türk yazılarının görkəmli tədqiqatçısı S.Malov I Türkoloji Qurultayda məruzəsində həmin yazıların dilini, doğru olaraq, “qədim Oğuz dili” adlandırdı. Və aparıcı türkoloqun bu cür dəqiqləşdirməsi türk dilçiliyinin sonrakı inkişafına təsir göstərməli idi”*¹.

S.Y.Malov yaxın gələcəkdə bu əlifba ilə yazılan xeyli abidələrin aşkar olmasını ümid edirdi.

1926-cı ildə Qurultay öz işini yekunlaşdırdıqdan sonra Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsinin yeni dövrü başlamışdır. Türk tədqiqatçısı H.N.Orkun və S.Y.Malovun özü bu sahədə çox qiymətli tədqiqat əsərləri yazmışdır. H.N.Orkun otuzuncu illərdə dörd cildlik “Əski türk yazıtları” adlı əsərini nəşr etdirmişdir.

S.Y.Malov Orxon-Yenisey yazılarından və onların tədqiqindən danışdıqdan sonra özünün həmişə maraq dairəsində olan uyğur yazısından söhbət açır. Məruzədə uyğur yazısı ilə olan abidələrin sayının run yazısı ilə olan abidələrinin sayından xeyli çox olduğu, Türküstanda arxeoloji tədqiqatların sayəsində uyğur yazılarına aid xeyli materiallar əldə edildiyi qeyd olunur. Çıxışda “Altun yaruk” (Qızıl parıltı) abidəsinin Leninqraddakı Asiya Muzeyində saxlanıldığı göstərilir. O, müxtəlif mədəniyyətləri

¹ <https://525.az/news/301792-biri> 525-ci qəzet - Birinci Türkoloji Qurultayın yüzüncü ildönümü ərəfəsində düşüncələr - (İkinci məqalə)

özündə birləşdirən uyğur yazılı abidələrinin ən qədimlərini VII-IX əsrlərə, ən müasirlərini isə XVIII əsrlərə aid olduğunu qeyd edərək onların Çin Türküstanının müxtəlif yerlərində və Bağdadda tapıldığını, Herat, Qaşqar əlyazmaları olduğunu söyləyir. Məruzəçi Radlovun uyğur yazılı kitab dilinin VIII –X əsrlər arasında meydana çıxdığı və 1702- ci ilədək qorunub saxlanıldığı fikri ilə razlaşır və bu dilin kitab dili olduğunu həqiqi uyğur dilinin isə təsəvvür etmək çətin olduğunu söyləyir.

Məşhur türkoloq məruzədə uyğur yazılı abidələrinin tədqiqindən danışarkən böyük türkoloq və şərqşünas Mirzə Kazım bəyin adını çəkmir. Nəzərə alsaq ki, Mirzə Kazım bəy Rusiyada uyğur qəbilələrinin tarixini, yazı mədəniyyətini öyrənmək sahəsində ilk alim idi və Rusiyada uyğurşünaslığın əsasını qoymuşdur.

Məruzədə müasir uyğur dilinin, yəni sarı uyğur dilin qədim dil olmasına baxmayaraq qədim uyğur ədəbi-kitab dilinə çox uyğun gəlmədiyi qeyd olunur. S.Y. Malov indiki uyğurları vaxtilə malik olduqları qədim mədəniyyəti qorumadıqlarını və onu tamamilə itirdiklərini söyləyir və onları kinayə ilə “maldar uyğurlar” kimi təqdim edir.

Türkoloq Samoyloviçin təsnifatının əsasında müasir sarı uyğur dilini “z” qrupuna qədim yazıların dili, uyğur kitab dilini isə “d” qrupa, “adak” qrupuna aid edir.

S.Y.Malov islam dininə aid uyğur yazılarını ayrılıqda qruplaşdırmış və bura aid olan ən böyük abidə sayılan “Kutadqubilik”in üç əlyazmasının (bu əlyazmalar Vyana, Qahirə və Fərqanədə (Fərqanədə saxlanılan nüsxə o zaman çap olunmamışdır) olduğunu göstərmişdir. Daha sonra o, Mahmud Kaşğarının «Divani lüğət-it-türk» əsərinin çapı üçün İstanbul türkoloqlarına təşəkkürünü bildirmişdir. Məruzədə o zaman

ərəbşünas Karl Rohermanın Mahmud Kaşğari irsi ilə yaxında maraqlandığını, macar-alman türkoloji jurnalında bir neçə məqalə çap etdirdiyi də qeyd olunur. Çıxışda Berlində akademik Müller və Lekok tərəfindən tədqiq olunan çoxsaylı əlyazmalar olduğu, Parisdə akademik Pelyoda Mərkəzi Çində bəzi daşların fotoşekillərini, Kanado isə Yaponiyadakı əlyazmaların bir hissəsini tərcüməsi ilə, bir hissəsini tərcüməsiz çap etdirdiyi göstərilir. Bütün bunlarla yanaşı, S.Y.Malov uyğur dili sahəsində görüləcək xeyli işlərin olduğunu qeyd edir. S.Y.Malov akademik V.V.Radlovdan sonra tam uyğur lüğəti çap olunmadığını nəzərə çatdırır. Məruzədə uyğur və Orxon dilləri kimi dillərdən başqa, müxtəlif türk dillərinə aid abidələrin tədqiqi ilə Xoslan, Radlov və Korş məşğul olduğu və qıpçaq dilinin 1303-cü ilə aid olan abidələrinin tədqiqi ilə Banqın məşğul olduğu qeyd olunur. Daha sonra müəllif Orta Asiya türk dillərinin XIV əsrə aid olan abidələrinin (həmin abidələrin ən qədim əlyazmaları Londonda saxlanılmışdır) nəşri ilə Melioranski tərəfindən başlansa da yarımçıq qaldığını göstərir. Onu da qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi nisbətən azalmışdır. Çünki bu abidələrin ən əsas tədqiqatçılarından biri olan P.M.Melioranski vaxtından qabaq həyatını itirmiş, V.V.Radlov və B.Banq isə tədqiq istiqamətlərini dəyişmişdilər.

Sözsüz, S.Y. Malovun məruzəsinə diqqətlə nəzər saldıqda onun bütöv şəkildə bizə gəlib çatmadığını görürük, bu məruzədə bəzi cümlələrdən aşkar görünür. Məsələn, müəllif çıxışında “Bunlara nümunə kimi, bu yaxınlarda Rossun çap etdirdiyi əlyazmanı göstərə bilərəm ki. bu haqda artıq əvvəldə danışmışdım” və “Beləliklə, türk dilinin tarixi qrammatikası üçün nəhəng material toplanıb və mənə yalnız artıq adlarını çəkdiyim İstanbul alimlərinin ardınca bu işdə türk xalqlarının bütün alim

nümayəndələrinin iştirak etmələrini və türk dilinin tarixinə diqqət yetirmələrini arzulamaq qalır” ifadələrini işlədir. Bizə çatan məruzədə nə əvvəldə “Russonun əlyazması” haqqında danışılır, nə də ki, bir “İstanbul alimi”nin adı çəkilir.

Göründüyü kimi, görkəmli türkoloq məruzəsində qədim türk yazılı abidələrinin tapılmasını, nəşrini və tədqiqi imkan daxilində işıqlandırmış və bu işdə əməyi olan tədqiqatçıları yüksək qiymətləndirmişdir. Qeyd edək ki, S.Y.Malov çıxışı zamanı düz iki dəfə türk yazılı abidələrinin nəşri üçün İstanbul türkoloqlarına xüsusi təşəkkürünü bildirmişdir. Müəllif hətta məruzəsinin sonunda türk dillərinin tarixi ilə bağlı tədqiqatlar aparmaq işində alimləri İstanbul alimlərinin ardınca getməyə çağırır.

S.Y.Malov çıxışında mövzusunun (qədim türk dillərinin tədqiqi) irəli gələrək ciddi elmi-nəzəri fikir söyləmişdir. O, əsasən türk dillərinin tarixi ilə bağlı praktik təkliflər irəli sürmüşdür. “Akademik Radlovdan sonra uyğur lüğəti çap olunmamışdır “ faktını deməklə S.Y.Malov nəinki uyğur dilinin, başqa türk dillərinin də etimoloji lüğətlərinin yaradılmasının zəruriliyi fikrini ortaya qoymuşdur. Görkəmli türkoloq yeni türk yazılı abidələrinin tapılmasına ümid etmiş və toplanan materiallar əsasında türk dilini tarixi qrammatikasının yazılmasını və alimlərin türk dilinin tarixi ilə yaxından maraqlanmasını arzulamışdır.

Qurultayın sonunda türk dillərinin tarixi ilə bağlı verilən qərarla S.Y.Malovun irəli sürdüyü təkliflərin hamısının öz əksini tapdığını görürük:

“Türk xalqlarının ana yurdu problemi, dil tarixinin fonetik, morfoloji leksik və sintaktik səviyyələrdə öyrənilməsi, türk etimoloji lüğətlərinin yaradılması, tarixi qrammatika əsərlərin

yazılması və s. məsələlərinin öyrənilməsi və bu sahədə ortaq fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi qərarlaşdırıldı”¹.

Beləliklə, Qurultayın sonunda Türk xalqları və üçün olduqca vacib və mühüm qərarlar qəbul olundu.

1926-cı ildə keçirilən I Türkoloji Qurultay deyərdim ki, bir neçə əsr ərzində türkologiyanın inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirən problemlər və vəzifələr qarşıya qoymuşdur. Qurultayın qarşıya qoyduğu vəzifələr və ideyalar hələ tamamilə yerinə yetirilməmişdir. Ona görə bu Qurultaydan hələ çox yazmaq və çox danışmaq lazımdır.

¹ 1926-cı il Birinci Bakı Türkoloji qurultayı (2006) / rusca dan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifi Kamil Vəli Nərimanoğlu, Əliheydər Ağakışiyev. Bakı: Çinar-çap, s. 11.

ƏDƏBİYYAT

1. Xürrəmqızı A. Türkoloji Qurultayda qeyri-türk xalqlarının iştirakı və əlifba məsələsi, Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016.
2. Şamil Ə. Türkoloji Qurultayın iştirakçısı və Qərbi Sibir Türk Respublikası qurmaq istəyən xakas Nikolay Katanov. Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016.
3. 1926-cı il Birinci Bakı Türkoloji qurultayı (2006) / rusca dan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifi Kamil Vəli Nərimanoğlu, Əliheydər Ağakışiyev. Bakı: Çinar-çap, 570 s.
4. 1926 Bakü Türkoloji Konqresinin 70 yıl dönümü toplantısı (29-30 kasım 1996), Ankara, 1999.
5. Абрамзон С. М. Этнографические исследования С. Е. Малова // Тюркологический сборник 1975. — М.: Наука (ГРВЛ), 1978. — С. 12—25.
6. Алиева М. М. С. Е. Малов и уйгурская фольклористика // VI Маловские чтения. Алма-Ата, 1990.
7. Первый Всесоюзный тюркологический съезд // www.ourbaku.com
8. Стенографический отчет. (2011) (26 февраля-5 марта 1926), Баку: Нагыл еви, 552 с.
9. Фазылов Э. И. С. Е. Малов -исследователь истории тюркских языков // Советская тюркология. 1975. № 5.

10. Щербак А. М. С. Е. Малов-исследователь древнетюркских и древнеуйгурских памятников // Советская тюркология. 1975. № 5.
11. <https://525.az/news/301792-biri> 525-ci qəzet - I Türkoloji Qurultayın yüzüncü ildönümü ərəfəsində düşüncələr - (İkinci məqalə)
12. <https://azertag.az/xeber>. Akademik Nizami Cəfərov: I Türkoloji Qurultayın ideyaları tam həyata keçməyib MÜSAHİBƏ - AZƏRTAC
13. https://www.researchgate.net/publication/320256511_S_Y_MALOV_VE_ER_TENISEV_IN_SARI_UGURCA_SOZLUKLERI_UZERINE_ETIMOLOJIK_DENEMELER_E_MADDESI

**BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY
AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA (1922-1929)**

Ziyafət QASIMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GİRİŞ

Türklər tarix boyu göytürk əlifbasından başlayaraq uyğur, ərəb, latın, kiril kimi müxtəlif əlifbalar istifadə etmişlər. Azərbaycan türklərinin tarixində əlifba təhsil və mədəniyyət sahəsində xüsusi yerə sahib olmuşdur. Azərbaycan dilçiləri istifadə etdikləri əlifbaları göytürk əlifbasından başlayaraq alban, ərəb, latın, kiril olaraq qeyd etmişlər. Azərbaycanda da əlifba dəyişmələrini tarixi, siyasi, dini, iqtisadi, mədəni səbəblərlə əlaqələndirmək mümkündür.

Azərbaycanda islamıyyətin qəbulu ilə başlayaraq XX əsrə qədər istifadə edilən ərəb əlifbası XIX əsrin sonlarına doğru tənqidlərə məruz qalmış və daha sonra XX əsrin əvvəllərində istifadədən çıxmışdır. Xüsusilə, Azərbaycanın ruslar tərəfindən işğal edilməsi zamanı ortaya çıxan dörd fikir (ərəb əlifbasının qalması, ərəb əlifbasının islahı, latın əlifbası əsasında yeni əlifba, kiril əlifbası əsasında yeni əlifba) indiyə qədər tədqiqatçılar arasında müxtəlif istiqamətlərdə ələ alınaraq müzakirə edilmişdir. XIX əsrdə türklər arasında parçalanması çətin görülən Türklük, İslamçılıq anlayışları XX əsrin əvvəllərində daha da güclənməkdəydi. Bəzi tədqiqatçılar arasında əlifba dəyişdirmə düşüncələri əvvəlcə latın əlifbasına keçməklə türklər arasında din birliyini, daha sonra kiril əlifbasına keçməklə türk dünyasını və dil birliyini

parçalamaq olaraq görülmüşdü. Bəziləri isə o vaxtlar təhsilin aşağı olmasını ərəb əlifbasının çətinliyi ilə əlaqələndirmişlər.

Əlifba dəyişməsinin bünövrəsində milli məsələ, ortaqlar dil, ortaqlar əlifba kimi vacib məfhumlar yer alır ki, Azərbaycan mətbuatı ərəb əlifbasından latın əlifbasına (1922-1930-cu illər), latın əlifbasından kiril əlifbasına (1939-1940), kiril əlifbasından latın əlifbasına (1991-2001-ci illər) keçid dövrlərində bu məfhumlara xüsusi yer ayırmışdır.

1875-ci ildə Əkinçi qəzeti ilə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan mətbuatında daha sonra müxtəlif məqsədlərlə “Hümmət”, “Həyat”, “İrşad”, “Kommunist”, “Açıq söz”, “Kaspiy”, “Molla Nəsrəddin”, “Şərqi rus”, “Şəlalə”, “Təkamül” və başqa qəzetlər nəşr edildi. Yeni türk əlifbası kampaniyasını işıqlandırmaq məqsədilə “Yeni yol”, “İşıq yol”, “Yeni fikir” qəzetləri çap olundu. Azərbaycanda hakimiyyət dəyişdikcə mətbuatında siyasət də dəyişməyə başladı.

1922-ci ildə bir qrup Azərbaycan ziyalıları tərəfindən Bakıda seçilən Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin hazırladığı Yeni əlifba Tiflisdə çap edildikdən sonra onların ilk işi Bakıda Yeni yol (Yeni yol) adlı həftəlik türk qəzeti nəşr etmək oldu. Bu, Azərbaycanda Latın əlifbası ilə nəşr olunan ilk türk qəzeti idi. İlk nömrəsi 21 sentyabr 1922-ci il cümə günü nəşr olundu. O, Bakıdakı Birinci Hökumət Mətbəəsində çap edildi. "Həftəlik, ədəbi, ictimai bitərəf türk qəzeti" olan "Yeni yol" 27x35 sm ölçüdə və dörd səhifədən ibarət idi. Qəzetin ünvanı "Zavedenski 12" kimi qeyd olunurdu¹. "Yeni yol" 1924-cü ilin sonuna qədər həftəlik, 1925-ci ildən isə gündəlik nəşr olunurdu. Əvvəlcə Yeni

¹ Şimşir, B. Türk Yazı Devrimi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 98-100.

Türk Əlifbası Komitəsinin nəşr orqanı kimi fəaliyyət göstərən qəzet sonradan Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin nəşr orqanı oldu. Son nömrəsi 28 fevral 1939-cu ildə nəşr edildi. Qəzetin redaktorları C. Məmmədquluzadə, B. Bəhramov, T. Hüseynov, M.S. Ordubadi, A. Rzaquluzadə, Q. Məmmədli və H. Şahgəldiyev olub.

1922-ci ildə 27x35 sm ölçüdə nəşr olunan qəzet daha sonra 43x64 sm ölçüdə çap olundu. Sonrakı illərdə "Yeni yol" qəzetinin strukturunda dəyişikliklər baş verdi. Qəzetin əsas məqsədi yeni əlifbanı təbliğ etmək və tətbiq etmək idi. Əvvəlcə Yeni Əlifba Komitəsinin nəşr orqanı kimi fəaliyyət göstərən qəzet sonradan nəşr fəaliyyətini siyasi, elmi, texniki, iqtisadi, mədəni və dünya xəbərlərini əhatə etməklə genişləndirdi. Qəzet əsasən savadsız fəhlə və kəndlilər arasında fəaliyyət göstərməyə başladı və "Fəhlə və kəndli qəzeti" kimi tanındı. Cəmiyyətin bu təbəqəsi arasında təbliğat işlərində uğur qazandı və buna görə təqdir edildi.

Yeni əlifba tam tətbiq edildikdən sonra, "Yeni yol" qəzeti Bakı şəhər qəzeti olaraq, əsasən neft sənayesi işçilərinin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması məsələlərini işıqlandırmağa xidmət etdi.

"Yeni fikir" qəzeti 21 yanvar 1922-ci ildə Gürcüstan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin həftəlik nəşri kimi çap olunmağa başladı. 15 yanvar 1923-cü ildən etibarən Tiflisdə gündəlik nəşr olundu. Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Xalq Komissarları Şurasının orqanıydı. Son nömrəsi (1392) 31 may 1927-ci ildə çıxmışdı. Qəzetdə Həsən Səbri, Böyükağa Talıblı, Dağlı Rəsulzadə, Hüseynov və Rzaqulu Nəcəfov redaktor vəzifələrində çalışmışlar. Əvvəlcə ərəb əlifbası ilə nəşr olunan "Yeni fikir" qəzeti 1924-cü ildə yeni əlifba kampaniyasında iştirak edərək, bir nömrəsinin yalnız bir səhifəsində yeni türk əlifbasında "İşık yol" adlı qəzet dərc etdi. Daha sonra yeni

əlifbaya həsr olunmuş bir hissə yaradıldı və "Yeni Əlifba Cəbhəsində" adlandırıldı. 1925-ci ildə iki sütun, 1926-cı ildə üç sütun şəklində və 1927-ci ildə qəzetin bir səhifəsi tamamilə yeni türk əlifbası ilə çap olundu. "Yeni yol" və "Yeni fikir" qəzetlərində dərc olunan məqalələrin orfoqrafiya qaydalarına uyğun yazılması tələb olunurdu.

1922-ci ildə Azərbaycanda başlanılan Yeni Türk Əlifbası kampaniyası əvvəlcə Zaqafqaziyaya, daha sonra SSRİ-nin digər Türk Respublikalarına yayıldı.

1924-cü ilin fevralında Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Ağamalıoğlunun Gürcüstana gəlişi bu əlifba kampaniyasının başlanılmasına səbəb oldu. Tiflis Türk Ədəbiyyat Həvəskarlarının Dərnəyində Zaqafqaziya İcraiyyə Komitəsinin sədri Ağamalıoğlu Yeni Türk Əlifbası haqqında məruzə etdi. Dərnəyin yığıncağında müzakirələr və təkliflərdən sonra Gürcüstanda Yeni Əlifba Komitəsi quruldu və komitənin plenumuna 7 nəfər üzv (M.D.Rəsulzadə, Əli Tağızadə, Ə.Seyfi, Mənzər xanım, Kamilə xanım, Əziz Şərif, Eynəli Sultanov) seçildi. Alınan qərar «Yeni fikir» qəzetinin 28 fevral 48-ci nömrəsində nəşr edildi. Komitə plenumunda sədr - M.D.Rəsulzadə, sədr əvəzi - Əziz Şərif, katib Eynəli Sultanov seçildikdən sonra komitə nizamnaməsi müzakirə olunaraq qəbul edildi və komitə fevralın 28-indən etibarən işləməyə başladı.

Yeni Türk Əlifba Komitəsi görəcəyi işləri yaymaq məqsədi ilə fəaliyyətinin təməlini «*Yeni fikir*» qəzetinin bir səhifəsində «*İşık yol*» adında Yeni Türk Əlifbası ilə nəşr edilən bir qəzetlə

qoydu. Qəzetin ilk nömrəsi «Yeni fikir» qəzeti ilə oxuculara göndərildi¹.

«İşıq yol» ikinci nömrəsindən etibarən «Yeni fikir» qəzetindən ayrı olaraq «Yeni fikir» ilə eyni nəşriyyatda çap edilən, Yeni Türk Əlifba Komitəsinin fikirlərini yayan (naşiri efkarı olan) həftəlik bir qəzet idi.

18 mart 1924-cü ildə ikinci nömrəsi ilə çap edilən «İşıq yol» qəzetinin nəşrindən etibarən yeddi ay sonra nəşri durdurulmuşdur. Durdurulma səbəbi ilə əlaqəli məlumat isə verilməmişdir. Qəzetin son nömrəsi (№28) 3 oktyabr 1924-cü ildə çıxarılmışdır. Oxucu tərəfindən sevilərək oxunan qəzetin tirajı 2500-ə çatmışdır².

1. Türkoloji Qurultay öncəsi Azərbaycan mətbuatı

Türkoloji qurultayın ən önəmli məsələlərindən biri də əlifba məsələsi idi. Qurultay çağırılmadan əvvəl qurultayın çağırılacağı haqqında Azərbaycan mətbuatında məqalələr nəşr olunurdu. “İşıq yol” qəzetinin 18 mart 1924-cü il tarixli 3-cü nömrəsində nəşr olunan “Bakıda “Yeni Türk Əlifba Komitəsinin” son fəaliyyəti” adlı məqaləsində yeni əlifbanın son zamanlarda qazandığı müvəffəqiyyətlərdən bəhs olunur, yeni əlifba ilə çıxan qəzetlər haqqında məlumat verilirdi. Məqaləyə görə mərkəzi əlifba komitəsi iki cəbhəyə artıq fikir verməkdədir: təbliğat və nəşriyyat. Təbliğat iki tərəfli aparılır: qəzalara və başqa türk ölkələrinə təlimatçılar göndərmək vasitəsilə, türk ölkələrində çıxarılan bütün qəzetlərdə xüsusi əlifba kampaniyası aparmaqla.

¹ “Tiflisdə Yeni Türk Əlifbasının Komitəsi”, İşıq yol, Tiflis, 18. 03. 1924, №. 2. s. 1.

² Агазаде. Ф. Карагашлы Г. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. – Казань, 1928, с. 75.

Ciddi söyləmək olar ki, bu yolda böyük nəticələr əldə edilir. Azərbaycanda “Kommunist”, “Kəndçi” kimi qəzetlər, “Şərk kadını”, “Kızıl kələm”, “Kızıl tələbə” və bunun kimi bir çox jurnallar yeni əlifba ilə xüsusi səhifələr buraxır. Gürcüstanda bu vəzifəni “Yeni fikir”, Türkistanda isə Türkmənistan” qəzetləri yerinə yetirir. Amma bəzi qəzetlər şrift yoxluğundan, hələlik yalnız ərəb əlifbası ilə yeni əlifba lehinə kampaniya aparmaqdadır. Nəşriyyat işlərinə gəldikdə müəyyən bir proqram üzrə təlim və ədəbiyyat kitabları çap edilməkdədir¹. (*Qeyd: XX əsrin əvvəllərində bəzi qəzet və jurnallarda müəlliflərin ad və soyadları yalnız baş hərflərlə göstərilirdi*).

Məqalədə yaxın zamanda qurultayın çağırılacağı da xəbər verilir və burada “Hüfufat və imla kimi mühüm məsələlərin həllini, türk ölkələrinə xəbər verməyə, öz öhdəsinə götürməyə “Azərbaycanın heç haqqı yoxdur” deyənlərə tərəfimizdən aparılan təbliğat nəticəsi olaraq həmin türk ölkələrində çıxan qəzetlərin və qurulan qurultayların qətnaməsini müjdə olaraq xəbər verməklə, en yaxın zamanda bu mövzuda türk ölkələri ölçüsündə çağırılacaq əlifba qurultayını da əlavə edərsək məsələnin apaydın olacağı şübhəsizdir” deyir².

“İşıq yol” sonrakı nömrələrinin birində “Yeni əlifba və müəllimlər” adlı məqaləsində müəllimlərin birinci növbədə yeni əlifbanı dərindən öyrənərək dərs vermələrinin, dərs verərkən yeni əlifbanın nöqsanlarını təsbit edərək əlifba komitələrinə bildirmələrinin vacibliyini göstərmişdir. Bu təsbitlərin bir yərə

¹ T. A., Bakıda “Yeni Türk Əlifba Komitəsinin” son fəaliyyəti, Işıq yol, Tiflis, 28.03.1924. S. 3. s. 1.

² Yenə orada, s. 1.

toplanaraq gələcək qurultaylarda müzakirə ediləcəyini qeyd etmişdir¹.

“İşıq yol” qəzetinin 15-ci nömrəsində dərc olunan “Türkoloji Qurultay” adlı məqalə isə qurultayın tezliklə çağırılması istəyindən xəbər verirdi. Belə ki, müəllifi göstərilməyən məqalədə Moskvada türk tarixi, dili yazısı və mədəniyyətini mükəmməl və dərin surətdə bilən professor Samoyloviçin şərqşünas (şərqi yaxşı tanıyıb bilən) alimlər cəmiyyətinə bir müfəssəl məruzə verərək türk ölkələrinin mədəni və maarif ehtiyaclarını müəyyən etmək üçün yayda xüsusi bir qurultayın çağırılmasını təklif etdiyi bildirilir. Professor Samoyloviçin fikrincə, qurultaya bu cümhuriyyət və ölkələrin vəkiliəri çağırılmalıdır: Azərbaycan, Dağıstan, Krım, Tatar, Başqırd, Çuvaş, Qırğız, Türküstan, Buxara, Xarəzm və sairə. Həmin qurultaya Türkiyədən də vəkiliər çağırılacaqdır. Bu xalq və cümhuriyyət vəkiliərindən başqa qurultayda Leninqrad və Moskvanın məşhur professorları və mütəxəssisləri də iştirak etməlidirlər. Bu mühüm və böyük qurultay türklərin üç mühüm və böyük maarif işini həll etməlidir: birincisi-əlifba məsələsi, ikincisi-ədəbi dil məsələsi və üçüncüsü-elmi istilah (termin) məsələsi².

Məqalədə A.N.Samoyloviçin təklifinə münasibət bildirilmişdir: “Əlifba məsələsini biz, azərbaycanlılar həll eləmişik. Dilimizə uykun və artıq dərəcədə hasand, Avropa əlifbalarından götürülmüş, əlifba düzəltmişik və onu yeridirik. Onun üçün bu məsələ bizdən ötəri əsasda həll olunmuşu hesab dūr. Ancak o biri türk və türkə yaxın tayfalar öz fikrini deməli dūrlər, və bu barədə Samoyloviç təklif elədiyi qurultay çox kömək edə bilər. O ki

¹ Yeni əlifba və müəllimlər”. Işıq yol, Tiflis, 23.05.1924. S. 10. s. 1.

² “Türkoloji qurultay”, Işıq yol, Tiflis, 27. 06. 1924. S. 15, s. 1.

kaldı bizə, bizim əlifbamız var. Biz bu üç ilin ərzində müəyyən təcrübə toplamışık və kurultay üçün bu barədə artık xeyirli ola bilərik, kurultay da öz tərəfindən əgər bizim mümkün olan nöxsanlarımızı göstərsə, biz böyük şadlık və razılık ilə onun məsləhətini kabıl edərik”¹.

Yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq, məqalədə Azərbaycanda əlifba məsələsinin xalqın içində inqilab kimi birdən həll olunduğu, qurultay çağırmağa, uzun məsləhətlər etməyə imkan olmadığı, bu əlifbanın xalqın ruhuna və iradəsinə möhkəm yeridiyi, bərk kök saldığı və onu çıxartmağın çətin olduğu bildirilmişdir. Eyni zamanda məqalədə qurultay üçün aşağıdakı təkliflər verilmişdir:

-Moskvada çağırılacaq, qurultay gərək bunu nəzərə alıb, biz keçirdiyimiz əlifbanı elm ilə əsaslandırısın və qüvvətləndirsin.

-Bizim qəbul etdiyimiz əlifba digər türk və tatar tayfalarının da dili və ləhcəsi üçün əsas qəbul oluna bilər və ona ancaq bizim ləhcəmizdə olmayan səslər nişanı artırıla bilər. Biz öz tərəfimizdən, professor Samoyloviçin bu təşəbbüsünü alqışlayıb, qurultayın tezlik ilə çağrılmasını arzu edirik².

Bu məqalədən sonra Azərbaycanda yeni əlifbanın vəziyyəti və Türkoloji qurultaya hazırlıqla bağlı fəaliyyətlər Azərbaycan mətbuatı səhifələrində işıqlandırılmağa davam edirdi. Xüsusilə, A.N.Samoyloviçin təklifi mətbuatda yeni qərarları da bərabərində gətirmişdir. “İşıq yol” qəzetinin 12 sentyabr 1924-cü il tarixli 26-cı sayısında vacib bir məlumat oxucuların nəzərinə çatdırılmışdır. Məlumatda deyilir:

¹ Yenə orada, s. 1.

² “Türkoloji kurultay”, İşıq yol, Tiflis, 27. 06. 1924. S. 15, s. 1.

“Yeni türk əlifbasının yalnız Azərbaycanda deyil, hətta Krım, Dağıstan, Başqırdıstan, Tatarıstan, Türküstan, Ədil (Volqa) boyu cümhuriyyətlərində də həyata keçirilməsi məsələsi üzrə Ümumittifaq miqyasında konfrans çağırılması məqsədilə, yeni türk əlifbası Mərkəzi Komitəsinin sədri yoldaş Ağamalıoğlu S. Ş. C. İttifaqının türklər yaşadığı məhəllələrinə səyahətdə bulanacaqdır”¹.

Qəzetdə məlumatın həmən altında “Yeni əlifba haqqında mühüm kararlar” adlı məqalə dərc olunmuşdur. Tiflisdə dərc olunan qəzetdə Bakıdan gələn bir teleqrafdan bəhs olunur. Teleqrafdakı xəbəərə görə yeni əlifba komitəsi və Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədri Ağamalıoğlu yaxınlarda Şuralar ittifaqı daxilində əksəriyyəti türk olan ölkələri gəzəcəkdir. Bu gəzintinin məqsədi isə, oralarda hazırlıq görüb, yaxınlarda bütün türk ölkələrinin iştirakı ilə bir qurultay çağırmaqdır. Hamıya bəllidir ki, bu qurultay fikri prof. Samoyloviç tərəfindən ortaya atılmış idi. İndi isə bu mühüm fikri həyata keçirmək vəzifəsi, yoldaş Ağamalıoğlu kimi nüfuzlu və hamı tərəfindən sevilmiş, bir yoldaş üzərində olduğu üçün, onun yaxşı nəticələr verəcəyinə şübhə qalmamış deməkdir. Krım, Dağıstan, Başqırd, Türküstan və Ədil (Volqa)-boyu türk cümhuriyyətlərində yeni əlifbanı qəbul etmək barəsində böyük bir cərəyan başlanmışdır. Ağamalıoğlunun oralarda dolaşması, bu cərəyana qüvvət verəcəkdir. Qurultaydan əvvəl Zaqafqaziya miqyasında bir konfrans çağırılacaqdır. Bu konfrans da çox xeyirli olacaqdır, çünki Bakı Tiflis əlifba komitələri, Ermənistan və Naxçıvan büroları arasında sıx bir rabitənin lüzumu çoxdan bəri hiss

¹ “Yeni Yol, Əlifbanın gedişi. Yeni türk əlifbası haqqında konfrans”, Işıq yol, Tiflis, 12. 09.1924, S. 26, s. 1.

edilmiş idi. Bir də konfrans əlifba işçilərini daha ziyada canlandıracaq və xalq arasında maraq oyadacaqdır¹.

Qurultaydan əvvəl Zaqafqaziya miqyasında bir konfransın çağırılması ilə bağlı “İşık yol” qəzetinin müxbiri D. Rəsulzadə də öz məqaləsində bəhs etmişdir. O, “Vacib məsələ” başlıqlı yazısında yeni əlifba komitələrinin durduğu mühüm məsələləri (təşkilat və təbliğat) açıqlamış, əlifba komitələrinin Mərkəzi əlifba komitəsinə bağlı olduğunu vurğulamışdır. Rəsulzadənin fikrincə yerli komitələrlə mərkəzin əlaqəsinin zəif olması məlumatların vaxtında mərkəzi əlifba komitəsinə göndərilməməsinə səbəb olur. Yerli orqanlar yoxlanılmır, nöqsanları göstərilmir. Əlifba islahatı işi kütləvi xarakter daşmalıdır. Zəhmətkeş xalq bu reformda yaxından iştirak etməlidir. Təbliğat məsələlərində məktəblər, əlifba kursları, əlifba dərnəkləri nəzərə alınmalı, dərslər kitabları, müəllimlər və təlimatçılar hazırlanmalıdır. Çox işlər görülsə də bununla qane olunmamalıdır. Yeni əlifbanı bilib də köhnə əlifbanı bilən türk olan və olmayan çox insan var. Müxtəlif sahələrə aid yeni əlifba ilə çox kitab nəşr olunmalıdır. Qəzet olaraq Zaqafqaziyada hələlik yeni əlifba ilə bir qəzet çıxarmaq kifayətdir. Qəzet öz vəzifələrini gərək yerinə yetirsin. Bu istiqamətdə iki qəzet var. “Yeni yol” və “İşık yol”. Qəzetin biri gündəlik qəzet kimi, digəri jurnal kimi dərc olunsaydı mükəmməl olardı. Yuxarıda sadalanan məsələləri nəzərə alaraq və bu məsələləri həll etmək üçün Zaqafqaziya miqyasında qurultay çağırılmalıdır².

Türkoloji Qurultaya hazırlıq mərhələləri davam edirdi. Bu mərhələlərdən biri də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və

¹ “Yeni əlifba haqqında mühüm kararlar”, İşık yol, Tiflis, 12. 09.1924, S. 26, s. 1.

² Rəsulzadə D. “Vacib məsələ”, İşık yol, Tiflis, 19.09.1924, S. 27. s.1.

yeni türk əlifbası Bakı Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Ağamalı oğlunun türk cümhuriyyətlərinə səfəri idi. “İşık yol” qəzetinin 29-cu nömrəsində bununla bağlı Kommunist qəzetinin xəbəri dərc olunmuşdur. Xəbərdə Ağamalıoğlunun Azərbaycan müəllimlərindən və mühərrirlərindən ibarət bir heyətlə üç günlük Krıma səfər etdikləri bildirilir. Xəbərdəki məlumata görə nümayəndə heyətinin apardığı təbliğat çox müvəffəqiyyətlə keçmişdir. Ağ məsciddə (Simferopol) sentyabrın 15-ində böyük bir iclas olmuşdur. Bu iclasda müəllimlər, siyasi məsul işçilər, Kommunist Gənclər İttifaqı, tələbələr və başqaları iştirak etmişlər. İclasda “Krimdə yeni türk əlifbası mütəşəbbisləri heyəti” seçilmişdir. Kırım İcraiyyə Komitəsinin sədri Vəli İbrahimov bu heyətin sədri olmuşdur. Azərbaycan heyəti Krimdən məmnun ayrılmışlar. Yeni türk əlifbası Kırım ilə Azərbaycan arasında dil və ədəbiyyat rabitəsinin qüvvətlənməsinə kömək edəcəkdir¹.

Ağamalıoğlunun Türkoloji Qurultay sonrası da yenə türk cümhuriyyətlərinə səfəri baş tutmuş, Azərbaycan mətbuatında işıqlandırılmışdır. Bu mövzuya sonra yenə toxunulacaqdır.

Türkoloji Qurultaya hazırlıqlar 1925-ci ildə də davam edirdi. “Yeni fikir” qəzeti qurultayın gecikdirilməsi səbəbləri üzərində durmuşdur. Qəzetin verdiyi xəbəərə görə fevral ayında çağırılması daha münasib olduğuna görə türkoloji qurultay iki aya qədər təxirə salınmışdır. Qurultayda iştirak edəcək türk-tatar cümhuriyyət və ölkələrində qurultaya maraq oyanmaqda, qurultayda müzakirə olunacaq məsələlər haqqında hazırlıq görülməkdədir. Qurultayın bir-iki ay təxirə salınması bu hazırlıqlar üçün daha əlverişli oldu. Qurultayda bir çox nəzəri və elmi məsələlər ilə bərabər, dil, imla və əlifba kimi canlı və əməli məsələlər də

¹ Kommunist, “Krimdə yeni əlifba”, İşık yol, Tiflis, 03.10.1924, S.29. s. 2.

tədqiq ediləcəkdir. Bu məsələlər o qədər mühüm və həyati məsələlərdir ki, illərdən bəri mətbuat sütunlarında, yığıncaqlarda mübahisə, müzakirə edilir. Bunlardan əlifba məsələsi isə dörd ildir ki, yeni türk əlifbası vasitəsilə böyük müvəffəqiyyətlər ilə tətbiq olunur. Qurultayda yeni əlifba məsələsində hərarətli mübahisə, münaqişələr olacağı şübhəsizdir. Köhnə ərəb əlifbacıları son dəfə olaraq yeni əlifbaya hücum etməyə təşəbbüs edəcəklərdir. Yeni əlifbaçılar bu hücumun qarşısına quru söz və rəsmi qanunlarla deyil, elmi həyati təcrübə edilmiş dəlillər və rəqəmlərlə çıxmalıdırlar. İşçi və kəndlilər arasında dörd ildən bəri tətbiq olunan yeni türk əlifbası, hər cür hücum və tənqidləri elmi əsaslarla dəf edə biləcək qədər özünü qüvvətli hesab etməlidir. Fəqət bunun üçün hazırlanmaq lazımdır. Bakı mərkəzi yeni türk əlifba komitəsi bu barədə lazımı təşəbbüsü göstərmişdir. Bu kafi deyildir. Zaqafqaziyada cümhuriyyət miqyasında olan Ermənistan və Gürcüstan Yeni Türk Əlifba Komitələri Yeni Türk Əlifba Dərnəyi Cəmiyyətləri hazırlanmalıdırlar. Təəssüf ki, bu hazırlıq işləri zəif getməkdədir. Gərək Bakı Mərkəzi Komitəsi və gərəkse ölkə komitələri və təşkilatları lazımı qədər çalışmadıqları kimi aralarında bununla bağlı sıx əlaqə də qurulmamışdır. Bunun bir qüsurluğu şübhəsizdir. Gürcüstan, Ermənistan və Acarıstan türkləri nümayəndələri ilə qurultayda iştirak etdikləri kimi, komitələr də öz səslərini orada eşitdirməyə çalışmalıdırlar¹.

Məqalədə bundan başqa, Yeni Türk Əlifba Ölkə Komitə və təşkilatların necə hazırlıqlar etdiklərini, necə müştərək işlər gördüklərini və mütaliələrinin gələcək məqalədə yazılacağı bildirilməkdir.

¹ Saf. A. "Türkoloji kurultayı üçün hazırlanalım", Yeni fikir, Tiflis, 1925. s. 297 (978).

“Yeni fikir” daha sonrakı məqalələrində də Türkoloji Qurultaya hazırlıqlar üzərində durmuş, köhnə və yeni əlifba tərəfdarlarının ziddiyyətlərini göstərərək yeni əlifba tərəfdarlarının hazırlıq mərhələlərindən bəhs etmişdir.

Yeni fikir qəzetinin müxbiri Ata Saf 1925-ci ildə qəzetdə dərc olunan “Türkoloji Qurultay üçün” başlıqlı məqaləsində yuxarıda bəhs olunan fikirlərə münasibət bildirmişdir. A. Safın fikrincə, köhnə əlifbacıların əlindəki ən qüvvətli silah, onlara görə “şərqə yabançı” latın əlifbasını qəbul etməkdənsə ərəb əlifbasının islahına təşəbbüs etmənin vacibliyi məsələsidir. Onlar, bu islahat nəticəsində, əldə edilmiş “müvəffəqiyyətləri” də irəli sürəcəklər. Hal-hazırda bəzi türk-tatar ölkələrində təcrübə edilən bu cərəyanın nə qədər əsassız, elm və texnikadan nə qədər uzaq olduğunu dəlillərlə isbat etmək, bu təşəbbüsün, ölmüş bir vücuda yenidən can verməyə çalışmaqdan başqa bir şey olmadığını aşkar şəkildə göstərmək yeni əlifbaçıların vəzifəsidir. Ərəb əlifbasının islah məsələsi çox köhnə məsələdir. Bu yolda bir çox yerlərdə və müxtəlif zamanlarda edilən təcrübələrin nəticəsiz qaldığını və yeni əlifbanın isə, 3-4 il ərzində qazandığı böyük müvəffəqiyyətlərini müqayisə etmək lazımdır. Yeni əlifba müxaliflərinin digər ən mühüm etirazları bunlardır: “Yeni əlifbanın çətinlikləri”, “yeni əlifba imlanı pozur”, “yeni əlifba ərəb və fars sözlərini ifadə edə bilmir”, “yeni əlifba latın əlifbası olmayıb qarışıq bir əlifbadır” və sairə. Biz bu fikirlərə qısa bir məqalədə cavab vermək və onları tənqid etmək fikrində deyilik, yeni əlifbaçıların bu fikirlər haqqında düşünüb hazırlanmalarını arzu edirik. Bu etiraz və tənqidləri elmi şəkildə mübahisə və tədqiq etmək, onlarda olan haqlı və haqsız cəhətlərini göstərmək, yeni əlifba rəhbərlərinin vəzifələrindəndir. Biz bu məsələləri mətbuat vasitəsilə tədqiq və təhlil edərsək, həyatımızdan və

təcrübələrimizdən canlı misallar və dəlillərlə hazırlanarsaq qurultayda vəziyyətimiz daha da qüvvətli olacaqdır¹.

A.Safin məqaləsində də Türkoloji Qurultay üçün yeni əlifba tərəfdarlarının ərəb əlifbası tərəfdarlarına verəcəkləri cavabları hazırlanmalarını təklif etdiyini görürük.

2. Türkoloji Qurultay

Ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid dövründə ən böyük hadisə 26 fevral-6 mart 1926-cı ildə Bakıda İsmailiyə binasında keçirilən Türkoloji Qurultay və onun verdiyi qərarlar idi. 131 nümayəndənin iştirak etdiyi qurultayda yeddi böyük problem müzakirə olunmuşdur. Qurultayın işində bütün türk xalqlarının dili, mədəniyyəti və tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər, habelə xarici ölkələrdən gəlmiş nümayəndələr iştirak etmişdir.

Türkoloji Qurultayda aşağıda adları qeyd olunan Azərbaycanlı nümayəndələr iştirak edirdi: Ağazadə Fərhad Rəhim oğlu (müəllim, Yeni Əlifba Komitəsinin elmi əməkdaşı), Ağamalıoğlu (Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri), Axundov Ruhulla Əli oğlu (jurnalist, «Bakinskiy raboçiy» qəzetinin redaktoru), Hüseynov Mirzə Davud (Qafqaz Respublikalarının Maliyyə Komitəsinin sədri), Hüseynzadə Əlibəy (professor), Cəbiyev Həbib («Kommunist» qəzetinin redaktoru), Zeynallı Hənəfi Baba oğlu (redaktor, jurnalist), Qasimov Pənah Ələkbər oğlu (Xalq Maarif Komissarlığı), Quliyev Mustafa (Azərbaycan Respublikasının Xalq Komissarı), Məmmədzadə Cabbar Abbas oğlu (ADU-nun müəllimi), Məmmədzadə Cəlil Məmməd oğlu (Xalq Komissarının müavini), Musayev Hüseyn Mahmud oğlu (Naxçıvan Xalq Maarif Komissiyasının sədri),

¹ Saf A. "Türkoloji kurultay üçün", Yeni fikir, Tiflis, 1925, s. 385 (981).

Nağıyev Cahangir Rustamoviç, Nəcəfov Rzaqulu, Pepinov Əhməd Cəvdət (Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı), Sultanova Ayna (müəllim), Sultanov Həmid Həsən oğlu (Naxçıvan Xalq Komissarı Sovetinin sədri), Tağızadə Abdulla (tələbə), Əfəndiyev Bala İbrahimoviç¹.

Qurultayda Əli bəy Hüseynzadə, Banq, Quliyev Mustafa, Marr, Lunaçarski, Tomsen Qurultayın fəxri üzvləri, Məmmədzadə, Tomaşevski, İvanov (Yakutstan), Əbdül Cabbarov, İvanov (Çuvaşistan) mandat komissiyasının üzvləri, Zifeld, Yakovlev, Maqsudov, Qabıtoy, Rəhimi, Oşayev Xəlid redaksiya komissiyasının üzvləri, Qasımova, Veltman, Gildiyev, Odabaş, Sultanova Ayna katib olaraq seçilirlər².

Qurultayın 3 mart 1926-cı il tarixli onuncu iclasında əlifba mövzusu müzakirə edilməyə başlanır. 5 mart 1926-cı il on dördüncü iclasa qədər yekunlaşdırılır. Jirkov, Məmmədzadə və Qalimcan Şərəf, Türyaqulov, Umar Əliyev, Berdiyev, Rahimov, Bəytursun, Ağazadə, İnoqamov, Soltan Məcid Əfəndiyev, Ayvazov, Xəlil Səid, Baraxov, Tınstanov, Ulbaşov, İbrahimov, Kosiyev, Qaraçaylı İslam, Sabaşkin, İvanov, Qorxmazov, Ağamalioğlu, Şərəş, Yaşar Əliyev, Jirkov çıxış edirlər. Müzakirələr ərəb, latın və kiril əlifbası üzərində aparılır. Ümumiyyətlə bu vaxta qədər ərəbçilər, islahçılar və latınçılar arasında gedən mübarizə qurultayda da kəskinləşir. Hər cərəyanın tərəfdarları öz nöqtəyi-nəzərindən əsaslandırmaq üçün müxtəlif dəlillərlə çıxış və məruzələr edirlər. Latınçılar ərəb əlifbasının nöqsanlarını, çatışmayan cəhətlərini daha əsaslı elmi dəlillərlə

¹ Nərimanoğlu Kamil Vəli, Ağakişiyev Əliheydər (tərcümə), 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı: Çinar-Çap, 2006, s. 441-446.

² Yənə orada, s. 20.

göstərməyə çalışırlar. Onların ərəb əlifbasına dair göstərdikləri başlıca nöqsanları aşağıdakı şəkildə xülasələşdirmək olar:

1. Ərəb əlifbası türk sistemli dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin fonetik təbiətini, artikulyasiya əsasını tam ifadə edə bilmir.

2. Ərəb əlifbasına daxil olan hərflərin sözdəki yerindən asılı olaraq bir qisminin dörd, bir qisminin iki şəkli var.

3. Ərəb əlifbasında ancaq tələffüz zamanı fərqlənən birmənalı səs üçün bir neçə qrafik işarənin-hərfinin varlığı onun mühüm nöqsanlarındanır

4. Azərbaycan və başqa türk dillərində xüsusi əhəmiyyətli olan saitləri bildirmək üçün ərəb əlifbasından müvafiq hərflər demək olar ki yoxdur.

5. Ərəb əlifbasındakı nöqtələr, hərflərin üstünə və altına qoyulan müxtəlif diakritik işarələr yazının gözəlliyini pozur, surətini azaldır, əlifbanın qavranılmasını çətinləşdirir.

6. Ərəb əlifbası stenoqrafiya, makinaçılıq və teleqrafçılıq üçün əlverişli deyildir.

7. Ərəb əlifbası ilə sağdan sola yazılır. Kimya formulları, riyazi əməllər və s. soldan sağa yazılır və yazı prosesində iki üsulun yaranmasına səbəb olur¹.

Ərəb əlifbasının tərəfdarları isə bu əlifbanın üstünlüyünü sübut etmək üçün bir sıra müddəalar irəli sürür. Onlara görə yazı və çap hərfləri bir tiplidir, hərflər bir-birindən yaxşı fərqləndiyi üçün qavrama asan olur, yazı prosesində əl təbii şəkildə sağdan sola hərəkət edir, bütün türk sistemli xalqların dillərindəki mənəli səsləri ifadə etmək üçün ərəb əlifbası latın əlifbasından əlverişlidir- ərəb əlifbasında ehtiyat hərflər çoxdur, latın

¹ Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı: Elm, 1978, s. 45-46.

əlifbasına keçdikdə köhnə ədəbiyyatın taleyi qorxu altına düşür, latın əlifbasının tətbiqi külli miqdarda maliyyə çətinlikləri törədəcək, savadlılar savadsız olacaq, latın əlifbası müsəlman birliyini pozacaq və türkləri islam aləmindən ayıracaqdır.

Ərəb əlifbası islahı cərəyanı da bütün cəhdlərə baxmayaraq Türkoloji Qurultayda müvəffəqiyyət qazana bilmir. İslahçılar və ərəb əlifbası tərəfdarları adından Şərəf, latınçılar adından Qorxmazov qətnamələri təqdim edir.

Ən sonunda Qorxmazov və Qalimcan Şərəfin hazırladığı qətnamələr oxunur.

Qorxmazovun oxuduğu qətnamə səsə qoyulur. 101 nəfər lehinə. 9 nəfər səs vermədən iştirak etmir.

1. Yeni türk (latın) əlifbasının ərəb və islah olunmuş ərəb əlifbaları üzərində üstünlüklərini və texniki üstünlüyünü, həmçinin, yeni əlifbanın ərəb əlifbası ilə müqayisədə nəhəng mədəni tarixi və mütərəqqi əhəmiyyətini qeyd edən Qurultay, yeni əlifbanın qəbulunu və onun ayrı-ayrı türk-tatar respublikaları və vilayətlərində həyata keçirilmə üsullarını hər bir respublikanın və hər bir xalqın öz işi sayır.

2. Bununla əlaqədar, Qurultay Azərbaycanın, SSRİ-nin vilayət və respublikalarının (Yakutiya, Qırğızıstan, İnquşetiya, Qaraçay-Çərkəz, Kabardin, Balkar, Osetiya və Çeçenistan) yeni əlifba qəbul etmələrini, Başqırdıstan, Türkmənistan, Özbəkistanda və Adıgey-Çərkəz vilayətində latın əsaslı yeni əlifba qəbulu uğrunda geniş hərəkata başlanmasında kimi nəhəng müsbət əhəmiyyətə malik faktı qeyd edir. Sadalanan vilayət və respublikaların yeni türk (latın) əlifbasının qəbulu sahəsində gördükləri təqdирə layiq işi qeyd edən və qızğın alqışlayan Qurultay həmin islahatın onlarda da həyata keçirilə bilməsi üçün bütün türk-tatar xalqlarına Azərbaycanın və SSRİ-nin digər

vilayət və respublikalarının təcrübəsini və üsullarını öyrənməyi tövsiyə edir¹.

Qalimcan Şərəfin oxuduğu qətnamə səsə qoyulur. Səsvermədə 7 nəfər lehinə.

1) Hər iki - həm ərəb, həm də latın şrift sisteminin türk dillərinə xidmət edə bilməsini təsdiqləmək;

2) Latın sisteminin türk dillərinə tətbiqi sahəsində Azərbaycan Respublikasının gördüyü möhtəşəm işi, həmçinin əvvəlki ərəb şriftlərinin islahı istiqamətində Tatar Respublikasının apardığı işi nəzərə alaraq, məsələnin türk dilləri üçün bu və ya digər sistemin daha yaxşı olacağı anlamında qəti həllini açıq saxlamaq;

3) Hər halda razılaşmaq ki, bütün türk dilləri, ən azı, onlardan indiyədək ərəb sistemindən istifadə edənlər üçün vahid heroqlif sistemi müəyyənləşdirilməli və həmin məsələ II Türkoloji Qurultay tərəfindən həll olunmalıdır;

4) Həm latın sistemi, həm də digər sistem üzrə bütün türk xalqlarından eyniyyət olması məqsədilə, təklif edilən işarələrin razılaşdırılması üçün biri islahatçılardan, digəri isə latınpərəstlərdən ibarət olan iki komissiya yaratmaq, ərəb xətti üzrə islahatın qəti prinsiplərini müəyyənləşdirmək və yazılışı razılaşdırmaq².

Qorxmazovun oxuduğu qətnamə qəbul olunur, qətnaməni redaktə etmək və müvafiq düzəlişlər aparmaq üçün 26 nəfərdən ibarət komissiya seçilir. Qorxmazov, Cəbiyev, prof. Yakovlev,

¹Nərimanoğlu Kamil Vəli, Ağakışiyev Əliheydər (tərcümə), 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər), Bakı: Çinar-Çap, 2006, s. 289.

²Nərimanoğlu Kamil Vəli, Ağakışiyev Əliheydər (tərcümə), 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər), Bakı: Çinar-Çap, 2006, s. 289.

prof. Jirkov, Berdiyev, Məmmədzadə, Becan Rəhmanov, Alparov, Qalimcan Şərəf, Türyaqvlov, prof.Çobanzadə, Tınstanov, Umar Əliyev, Malsaqov, İnoqamov İdelquzin, Ayvazov, Qayaz Maqsudov, Bərəhov, Sabaşkin, Qalimcan İbrahimov, Şahmuradov, Pavloviç, Noqovitsın, Baytursun, Sabirov¹.

İclas bağlandıqdan sonra Qurultay iştirakçıları türk xalqlarının əlifba sərgisini ziyarət edir.

3. Türkoloji Qurultay sonrası Azərbaycan mətbuatı

26 fevral-6 mart 1926-cı il tarixlərində Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultay Azərbaycan mətbuatında işıqlandırılmışdı. Yeni yol qəzetində Həsən İmanof tərəfindən dərc olunan “1-ci Türkoloji Kurultayı” adlı məqalədə Qurultay geniş şəkildə təhlil olmuşdur. İmanof əvvəlcə prof. Pavloviçin Qurultaydakı çıxışından sitat gətirmişdir: ”Bu Kurultay yalnız ziyalıların deyil, bəlkə bütün geniş xalq kütləsinin nəzərini türk-tatar xalqlarının mədəniyyətə doğru irəliləməsinə mümaniet törədən istiləh, əlifba və imla məsələsinin noksanlarına cəlb etməlidir. Bu Kurultay, türk -tatar xalq kütlələrinin savadlanmasına və məariflənməsinə əngəl törədən nadanlık Port-Artur və Cəbəl-Tariklərinə türk-tatar xalqlarının inkilab taborları tərəfindən yapılan böyük hücumun başlangicidir”².

Həsən İmanova görə, Türkoloji Qurultayın bütün türk-tatar xalqlarını əhatə etməsi və bu qurultayda türk-tatar və maarif işçiləri ilə bərabər akademik V.V. Bartold, akademik Oldenburq

¹ Yenə orada, s. 289.

² Nərimanoğlu Kamil Vəli, Ağakışiyev Əliheydər (tərcümə), 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı: Çinar-Çap, 2006, s. 535.

kimi böyük elm xadimlərinin çalışması, Qurultayda müzakirə edilən məsələlərin həm elmi, həm də əməli cəhətdən doğru bir surətdə həll edilməsinə imkan verdi. Qurultay tərəfindən müzakirə edilən məsələlərin ən mühümü əlifba məsələsi idi. Qurultaydan əvvəl əlifba məsələsi ətrafında olan mübahisələr bu məsələnin nə qədər mühüm olduğunu göstərmişdi. Odur ki, Qurultay tərəfindən də bu məsələ çox ciddi və ətraflı surətdə müzakirə edildi. Nəhayət, Qurultay yeni latın sistemi üzrə qurulmuş yeni əlifba haqqında öz tarixi qərarını çıxardı. Qurultay bu qərar ilə türk-tatar xalqlarının həyatında, şübhəsiz yeni bir dövr açdı və əsrlərcə türk xalqlarının tərəqqisinə mane olan ərəb əlifbasının artıq yeni həyata uyğun gəlmədiyini göstərdi¹.

Türkoloji Qurultay sonrası yeni əlifba cəbhəsində müsbət yeniliklərdən, Avropa ölkələrinin Türkoloji Qurultaya olan marağından bəhs edən İmanovun fikrincə Türkoloji Qurultay tərəfindən çıxarılan qərarlar tez bir zamanda böyük nəticələr verdi. İndi türk-tatar ölkələrində həmin bu qərarlar əməli olaraq həyata keçirilir. Yeni əlifba məsələsi artıq mübahisə dövrünü bitirib, əməli məsələlər sırasına keçmişdir. Hal-hazırda yalnız Azərbaycan deyil, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Şimali Qafqaziya və başqa yerlərdə yeni əlifba dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edilərək dövlətin əlifbası elan edilmişdir. Bu yaxınlarda Moskvada çağırılmış Rusiya Cümhuriyyətində yaşayan xırda türk-tatar xalqları maarif xadimlərinin konfransı yeni əlifbanı qəbul edərək, bunun əməli surətdə həyata keçirilməsi üçün tədbirlər hazırlamışdır. Əlifba məsələsi ilə əlaqədar olaraq, Türkoloji Qurultayında imla və istilah haqqında

¹Nərimanoğlu Kamil Vəli, Ağakışiyev Əliheydər (tərcümə), 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı: Çinar-Çap, 2006, s. 535-536.

çıxarılan qərarlar da yavaş-yavaş həyata keçməyə başlayır. Bu yaxınlarda Krimda çağırılmış və 1928-ci ilin yanvar ayında Azərbaycanda çağırılacaq imla konfransları bu məsələnin də Türkoloji Qurultayının qərarı artıq əməli surətdə həll ediləcəyini göstərir. Bununla əlaqədar olaraq istilah məsələsi də əməli surətdə həll edilməsi haqqında hazırda növbəyə qoyulmuş mühüm məsələlərdəndir. Şübhəsiz, Türkoloji Qurultay tərəfindən qəbul edilən elmi prinsiplər bu məsələnin də asanlıqla həll edilməsinə imkan verəcəkdir. Türkoloji Qurultayın qərarları Şərq ölkələrinə də sirayət etməmiş deyildir. Türkoloji Qurultaydan sonra qonşu Şərq məmləkətlərində əlifba inqilabına doğru atılan addımlarının hamısı bu və ya başqa cəhətcə Türkoloji Qurultayın qərarları ilə əlaqədardır. Hətta Avropa ölkələrində o cümlədən Fransa və Almaniyada belə Türkoloji Qurultay tərəfindən görülmüş işlər böyük maraq oyandırmışdır. Türkoloji Qurultayda iştirak etmiş Teoder Menzel bu yaxınlarda alman dilində Türkoloji Qurultaya aid “Der 1. Turkologische kongressin Baku” (Bakıda 1-ci Türkoloji Qurultay) adlı əsəri çap etmişdir. Bu əsərdə Türkoloji Qurultayda oxunan məruzələr nəşr edilmişdir¹.

Bundan başqa, İmanov Oktyabr inqilabının birinci 10 illiyində çağırılmış Türkoloji Qurultayın türk-tatar xalqlarının həyatında böyük mədəni məsələlər üçün əsas yaratdığını, Oktyabr inqilabının ikinci onilliyində Səmərqənddə çağırılacaq 2-ci Türkoloji Qurultayın bu əsasların əməli nəticələrini görməyə müvəffəq olacağını bildirmişdir².

¹ Nərimanoğlu Kamil Vəli, Ağakışiyev Əliheydər (tərcümə), 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər), Bakı: Çinar-Çap, 2006, s. 536.

² Yenə orada, s. 536.

Türkoloji Qurultay sonrası “Yeni fikir” qəzetinin səhifələrində də yeni əlifba sahəsində olan yeniliklərə yer verilmişdir. 11 iyul 1926-cı il tarixində dərc olunan “Yeni əlifbanın irəliləməsi” adlı məqalədə Qurultay sonrası ayrı-ayrı türk ölkələrində əlifba uğrunda görülən işlərdən bəhs edilmiş, ortaq əlifba hazırlamaqla bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür. Məqaləyə görə Türkiyədə mətbuat səhifələrindən başlayaraq Ali hökumət müəssisələrinə qədər əlifba ilə maraqlanıldığı kimi Kazanda komitələrin təşkili ilə bərabər qızğın mübahisələr açılmışdır. Özbəkistanda da, Krımda da bu cəhət maraqlı bir vəziyyət almışdır. Şübhəsiz ki, bütün bunların nəticəsi yeni əlifbanı qəbul etmək olacaqdır. Bunun üçün hər türk ölkəsində təşkil edilən yeni əlifba komitələri tərəfindən bir çox əlifba layihələri hazırlanır və bu layihələr maarif komissarlıqlarının kollegiyasında qəbul etdirilməyə çalışılır. Layihə birliyi türk dillərinin fonetik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hazırlana bilər. Özbək əlifbasında bu xüsusiyyət diqqətə alınmışdır. Ən mühüm məsələ əlifba hazırlarkən türk dillərinin müqayisəli fonetikalarını daima diqqətə almaq lazımdır. Türk xalqları üçün əlifba tərtibində elmi üsul olaraq Samoyloviçin təsnifini əsas almaq lazımdır. Burada sadəcə ayrı-ayrı qrup dillər arasında fonetikalarına görə dəyişiklik ola bilər. Fəqət bu dəyişikliklər qanunla və düzgün olacaqlarından əlifba birliyini pozmaz. Buna diqqət edilməzsə Türkiyədə hazırlanan əlifba bizimkindən fərqli olacaqdır. Halbuki dillərimiz arasında heç bir fonetik ayrılıq yoxdur, bu iki məmləkətin dilləri eynidir. Bununla bağlı mətbuat sütunlarında tənqidlər edilməlidir¹.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarlar Şurası “Yeni türk əlifbasını yaymaq tədbirləri haqqında qərar”

¹ G., “Yeni əlifba irəliləyir”, Yeni fikir, Tiflis, 11.07.1926.

vermişdir. Qərar Yeni yol qəzetinin 18 iyun 1927-ci il tarixli sayısında dərc olunmuşdur. Qərarda deyilir:

Yeni Türk əlifbasının qəbul edilməsi haqqında AzMİK və ASSC XKŞ tərəfindən 1923-cü ilin oktyabrın 20-də verilmiş dekretə (ASSC-nın Qanun Məcəlləsi. 1923-cü il. 442-ci maddə) və yeni türk əlifbası haqqında 1924-cü ilin iyunun 27-də Az MİK tərəfindən verilmiş (Bakinski Raboçi” qəzetinin 165 №-də 1924-cü ilin iyulun-24-də dərc edilmiş) və AzMİK-nin 3-cü çağırışının 2-ci sessiyası tərəfindən qəbul edilmiş dekretə əsaslanaraq; və həmçinin 1926-cı il ildə çağırılmış 1-ci Türkoloji Qurultayının qərarını və yeni əlifba ilə savadlanmışların artmasını və bu əlifbada ədəbiyyata olan ehtiyacı nəzərə alaraq-Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və ASSC Xalk Komissarlar Şurası qət edir:

1. ASSC Xalk Maarif Komissarlığına

a) bütün məktəb və məktəb müəssisələrində türkcə bilən müəllimlərin yeni əlifba savadsızlığını 1927-28-ci təlim ilinin başlanmasına qədər ləğv etmək,

b) gələcək təlim ilindən çocuq və pedaqoji məcmuələrini yeni əlifbaya keçirmək, və yerli türk əlifbasında mədəni -maarif məsələlərinə dair aylıq jurnal nəşr etmək,

c) fizik-riyaziyyat, kimya və təbii elmi biliklərə dair kitabları ərəb əlifbasından artıq olmaq şərti ilə yeni əlifbada kafi dərəcədə çap edilmək təklif edilsin.

2. Azərnəşrə, bütün firqə və komsomol ədəbiyyatını yalnız yeni əlifbada bütün məsələlərə dair nəşriyyatı artırmaq təklif edilsin.

Yeni əlifbada ədəbiyyat çap etmək məqsədilə ASSC Ali Xalk Təsərrüfat Şurasına qüvvəli mətbəə təşkil etmək üçün proyekt hazırlamaq təklif edilsin.

3. Bütün dövlət müəssisələri və ictimai təşkilatlara bu qərarın elan edilməsi gündən iki ay müddətinə kədər aşağıdakı qayda ilə yeni əlifba üzrə dəftərxana işlərinə keçmək təklif edilsin:

a) milliləşmiş idarələrdə və habelə ASSC qəzalarında olan müəssisələrdə dəftərxana işlərini yalnız yeni əlifbada aparmalıdır.

b) milliləşməmiş mərkəzi idarələrdə dəftərxana işləri iki dildə-rus və türk dillərində aparılmalı və eyni zamanda türkcə yazılar yalnız yeni əlifbada olmalıdır.

c) dairə icrakomlarında və kənd şuralarında dəftərxana işləri yalnız türk dilində aparılmalıdır; imkan olan yerdə bu yazılar yanaşı olaraq yeni və əski əlifbalarda aparılmalıdır.

ç) mərkəzi idarələr ilə dairə icrakomları və kənd şuraları arasında yazışma işləri yanaşı olaraq yeni və əski əlifbalarda, türk dilində aparılmalıdır; dairə icrakomları və kənd şuralarına, yeni əlifbanı bilmədikdə cavabları təkcə əski əlifbada vermək ixtiyarı verilir.

d) Bütün dövlət müəssisələri və ictimai təşkilatlar həm əski və həm də yeni əlifbada yazılmış ərizə və istidaları qəbul etməyə məcburdurlar.

4. Məhəllələrdə olan bütün dövlət müəssisələri və ictimai təşkilatlara, yeni türk əlifbası ilə savadlı vətəndaşları əski əlifba ilə savadlı vətəndaşlar ilə bərabər vəzifəyə qəbul etmək tapşırılsın. Bakı şəhərində və qəzalarda olan mərkəzi müəssisələrə, vətəndaşları vəzifəyə kəbul etdikdə yeni əlifba ilə savadlanmışlara üstünlük vermək tapşırılsın.

5. AzMİK-nin 1924-cü ildə iyunun 27-də “cümhuriyyət dövlət müəssisələrində dövlət dili, əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dili haqqında” çıxardığı qərar (1924 il Qanun Məcəlləsi №184 və 1924 il 31 iyul tarixli 171№ “Bakinski

Raboçi” qəzeti) bu qərara zidd olmadığı halda öz qüvvəsində qalır; xüsusən məzkur dekretin 2, 7 və 8-ci maddələri öz qüvvəsində qalır; bu maddələr ASSC-nin əyalət, qəza və dairələrində yaşayan və türk milliyyətinə mənsub olmayıb azlıq və çoxluğu təşkil edən əhaliyə aiddir.

6. Bu qərarın yerinə yetirməməsinin cavabdehliyi müəssisə və təşkilatlar başında duran şəxslərin öhdəsinə düşür.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədri Ağamalı-oğlu
Xalq Komissarlar Şurası Sədri G. Musabəyov.

AzMİK katibi Ə. Məhəmmədov ¹.

Türkoloji Qurultay sonrası yeni əlifba işləri Azərbaycanın bəzi bölgələrində effektiv şəkildə həyata keçirilsə də, digərlərində vəziyyət o qədər də yaxşı deyildi. Yeni əlifba islahatının vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün Türkoloji Qurultayın Dağıstan nümayəndəsi Qorxmazov Dağıstandan Azərbaycana səfər etmişdir. O, yeni əlifba ilə bağlı Azərbaycanın bölgələrində müsbət nəticələrin əldə edildiyi qənaətinə gəlmişdir. Eyni zamanda Dağıstan zəhmətkeşlərinin qonşu Azərbaycan zəhmətkeşlərinin hər bir irəliyə atılmış addımını və müvəffəqiyyətini alqışladığını bildirmişdir².

Dağıstanda da yeni əlifba cərəyanı çox qüvvətlənməyə başlamışdır. “Yeni yol” qəzetinin verdiyi xəbərə görə Türkoloji Qurultaydan indiyə qədər Dağıstanda əlifba ilə bağlı təbliğat və hazırlıq işləri gedirdi. Əlifba dil məsələsi ilə bağlı olduğundan Dağıstanda əvvəla dil məsələsi həll edilməlidir. Bunun üçün Dağıstan firkə komitəsi tərəfindən bir komissiya yaradılmış,

¹ “Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarlar Şurasının “Yeni türk əlifbasını yaymaq tədbirləri haqqında kərarı”, Yeni yol, Bakı, 10.07.1927.

² “Korkmasov yoldaş ilə müsahibə”, Yeni yol, Bakı, 26.01.1927.

Qorxmazovun sədrliyi ilə işə başlayan komissiya yeddi aya öz işini qurtarmışdır. Komissiya Dağıstanda türk dilinin həyata keçirilməsini lazım bilmiş, türk dili ilə bərabər yeni türk əlifbasının qəbul edilməsini vacib görmüşdür. Dağıstanda bütün yerli dillərdə yazı işləri yeni əlifbaya keçiriləcəkdir. Yeni əlifba eyni zamanda məktəblərdə və müəllim kurslarında da tətbiq olunacaqdır¹.

I Türkoloji Qurultay sonrası yeni türk əlifbasının tətbiq olunması ilə bağlı bir çox işlər görülmüşdür. Bu işlərin ən vacibi Ümum İttifaq Yeni Əlifba Komitəsinin yaranması, əlifbaların birləşdirilməsi məsələsi, Kırmda İmla Konfransı, I Bakı, II Daşkənd, III Kazan Qurultaylarının keçirilməsi məsələləri idi. Beləki, 1926-cı ildə Bakı Türkologiya Qurultayında Yeni Türk Əlifbasının qəbul edilməsi qərarı verildikdən sonra xüsusi bir mərkəzin yaradılması məsələsi qaldırıldı. Bu mərkəz yeni əlifbanın tətbiqinə və ortaqlıq əlifbanın yaradılmasına kömək edəcəkdə.

Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin yaradılması. Qurultay bağlandıqdan sonra, Sovet İttifaqı türk nümayəndələri 1927-ci ilin fevral ayında görüşərək "Yeni türk əlifbası üzrə Ümum İttifaq Mərkəzi Komitə"ni yaratdılar. Ağamalıoğlu komitənin sədri seçildi.

Ümumittifaq Yeni Türk Əlifba Komitəsinin Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsi (Bakı), Naxçıvan Yeni Türk Əlifba Komitəsi (Naxçıvan), Ermənistan Yeni Türk Əlifba Komitəsi (İrəvan), Kürdüstan Yeni Türk Əlifba Komitəsi (İrəvan), Gürcüstan Yeni Türk Əlifba Komitəsi (Tbilisi), Abxaziya Yeni Türk Əlifba Komitəsi (Yeni Türk Əlifbası Komitəsi), Yeni Türk

¹ Q.M. "Dağıstanda yeni əlifba", Yeni yol, Bakı, 04.06.1927.

Əlifba Komitəsi (Simferopol), Şimali Qafqaz Yeni Türk Əlifba Komitəsi, Birləşmiş Leninqrاد Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsi (Leninqrاد Yeni Türk Əlifba Komitəsi, Ural Yeni Türk Əlifba Komitəsi, Həştərxan Yeni Türk Əlifba Komitəsi), Dağıstan Yeni Türk Əlifba Komitəsi (Maxaçqala), Tatarıstan Yeni Türk Əlifba Komitəsi Əlifba Komitəsi (Ufa), Yakut Yeni Türk Əlifba Komitəsi (Yakutsk), Qazaxıstan Yeni Türk Əlifba Komitəsi (Qızılorda), Qaraqalpaq Yeni Türk Əlifba Komitəsi (Murmkuı), Qırğızıstan Yeni Türk Əlifba Komitəsi (Frunze), Özbəkistan Yeni Türk Əlifba Komitəsi (Səmərqənd). Tacikistan Yeni Türk Əlifba Komitəsi (Düşənbə) və Türkmənistan Yeni Türk Əlifba Komitəsindən (Aşqabad) ibarət 19 şöbəsi¹. Ağamalıoğlu (Azərbaycan), Asfəndiyarov, Aytakov, Axundov, Ömər Əliyev, Osman Əliyev, Boriyev, Teymur Hüseynov, M.D.Hüseynov, Himranov, Dimanstein, Dossov, Cabiyev, İkrəmov, Kulbeşərov, Qarayev, Qorxmazov, Kuşayev, Muhammedkulov, Mahmut Nedim, Y. Nazirov, Nurməkov, Rahmanov, Ruskulov, Taha Qodi, Tokcanov, Tiurakulov, Həcəyev, Seyfi, B. Əfəndiyev, Şənanov, Osayev, Remzi, Suyukov, Axunbabayev, Muhammedov, Mansurovdan ibarət 38 üzvü vardı². Onun nəşri isə " Культура и письменность востока" (Şərq mədəniyyəti və yazısı) adlı jurnal idi.

Bakı Qurultayı. Ümumittifaq Yeni Türk Əlifba Komitəsinin ilk qurultayı 3-6 iyun 1927-ci il tarixlərində Bakıda keçirildi. Qurultayda Zaqafqaziya Federativ Respublikası, Şimali Qafqaz, Dağıstan, Özbəkistan, Başqırdıstan, Tatarıstan,

¹ "Ümum İttifaq Yeni Türk Əlifba Komitəsi və onun şöbələri", Yeni yol, Bakı, 22.07.1928, S.168 (1183), s.1.

² Şimşir, B. Türk Yazı Devrimi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 133-134.

Qazaxıstan, Türkmənistan, Krım və Qırğızıstandan nümayəndələr, eləcə də Tacikistan Muxtar Vilayətindən nümayəndə iştirak etdi. Qurultayda Moskva Şərq Dilləri İnstitutundan Lev Jirkov və Nikolay Yakovlev, Sovet İttifaqı Şərqşünaslar Assosiasiyasından türkoloq Uzman Polivanov, Sovet Respublikalarının bütün təhsil komissarları və Sovet Elmlər Akademiyasından Marr və Bartold da dəvət olunmuşdular. Qurultayın beş maddədən ibarət gündəliyi var idi: 1. Müvəqqəti rəyasət heyətinin hazırlıq işləri barədə hesabatı. 2. Yeni Türk Əlifbasının birləşdirilməsi üsulları haqqında hesabatlar. 3. Yeni Türk Əlifbasının tətbiqindən əldə edilən nəticələr barədə yerli nümayəndələrin hesabatları. 4. Müxtəlif Sovet Respublikalarında Yeni Türk Əlifbası Komitələrinin büdcələrinin nəzərdən keçirilməsi və təsdiqi. 5. Komitələrin gələcək vəzifələri¹.

Birləşdirilmiş yeni türk əlifbası qurultayın ən vacib mövzusu idi. Bəkir Çobanzadə, Yevgeni Polivanov, Kasım Tınıstanov, Fərhad Ağazadə, Lev Jirkov, Nikolay Yakovlev və başqaları birləşdirilmiş yeni türk əlifbası ilə bağlı müxtəlif təkliflər irəli sürdükdən sonra bir nəticəyə gəldi və qərar verildi. Qurultayın qərarına qərarına əsasən: 1. Komissiya tərəfindən qəbul edilmiş birləşdirilmiş yeni əlifba hələ yeni əlifbanı qəbul etməmiş respublikalar və xalqlar üçün məcburidir. 2. Bir neçə ildir yeni əlifbadan istifadə edən Azərbaycan kimi respublikalar birləşdirilmiş yeni əlifbanı qəbul etmək məcburiyyətində deyillər, lakin zamanla onu qəbul etməlidirlər².

Qurultayda müzakirə olunan məsələlərdən biri yeni birləşdirilmiş əlifbada böyük hərflərin istifadəsi idi. Yevgeni

¹ Yenə orada, s. 136.

² Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı: Elm, 1978, s. 50.

Polivanov böyük hərfləri dəstəkləsə də, Nikolay Yakovlev kütlələrin yeni əlifbanı tez öyrənəcəyinə inandığı üçün onlara qarşı çıxmışdı.

Qurultayda qəbul edilən ən vacib qərarlardan biri komitə ilə yanaşı elmi şuranın və jurnal nəşrinin təşkil edilməsi məsələsi idi.

6 iyun 1927-ci ildə Qurultay bağlandıqdan sonra Azərbaycan mətbuatı qurultay və onun qərarlarını müzakirə etmişdir. “Yeni yol” 24 iyul 1927-ci il tarixli “Yeni əlifba işləri irəliləyir” adlı məqaləsində qurultayın qərarlarının keçirilməsi yolunda böyük fəaliyyətin sərf edildiyini vurğulayır. Məqalədə Ümumittifaq Yeni Türk Əlifba Komitəsi yanında elmi şuranın təşkil edildiyini, prof Bəkir Çobanzadə və yeni əlifbanın köhnə əməkdaşı Fərhad Ağazadənin Komitə Elmi Şurasında Azərbaycan Əlifba Komitəsi tərəfindən iştirak etdikləri, hazırda hər ikisinin hazırlıq işləri üçün Moskvada olduqları bildirilir¹.

Azərbaycan mətbuatı səhifələrində Ümumittifaq Yeni Türk Əlifba Komitəsinin gördüyü işlərin sırasında ən vacib olan birləşdirilmiş yeni əlifbanın hazırlanmaması məsələsi tənqid edilmişdir Yeni Yol qəzetinin 21 avqust 1927-ci il tarixində dərc olunan məqaləsində deyilir: “Plenumda kəbul edilən üsulda əlifbalar çap edilməsinə təşəbbüs edilməməsi böyük noksandır. Görək yeni əlifba komitələri və görək cümhuriyyətlərin Xəlf Məarif Komissarlıqları bu barədə fəaliyyət göstərməlidirlər. Həç olmasa yeni çap edilən kitabların birləşmiş yeni əlifba ilə olmasına Ümum İttifaq Mərkəzi Əlifba Komitəsi hər tərəfə

¹“Yeni əlifba işləri irəliləyir”, Yeni yol, Bakı, 24.07.1927.

tezliklə, düstürül-əməl göstərməlidir. Böyləliklə imdidən bunun kabağı alınmazsa, əlifba anarxiyası qorxusu vardır”¹.

Daşkənd Qurultayı. Ümumittifaq Yeni Əlifba Komitəsi 17 yanvar 1928-cı ildə ikinci qurultayı üçün Daşkənddə toplandı. Qurultaydan əvvəl Daşkənd teatrında bir iclas keçirildi və orada Səməd Ağamalıoğlu, "Yeni Yol" qəzetinin redaktoru Məhəmməd Səid Ordubadi və Bəkir Çobanzadə çıxış etdilər. Qurultayda Sovet İttifaqının üzvü olan bütün Türk-Tatar Respublikalarından, eləcə də Sovet Federativ Sosialist Respublikasından nümayəndələr iştirak etdilər. Elmi ictimaiyyəti qurultayda Bəkir Çobanzadə, Nikolay Yakovlev və Lev Jirkov kimi professorlar təmsil edirdi. Qurultayda müxtəlif mütəxəssislər də iştirak edirdi.

Qurultayın gündəliyi dörd məsələdən ibarət idi: 1. Mərkəzi Komitə Bürosunun işi haqqında hesabat, 2. İş planı haqqında hesabat, 3. Özbəkistan, Türkmənistan, Başqırdıstan, Qırğızıstan Respublikaları və Şimali Qafqaz bölgələrinin Yeni Türk Əlifbası Komitələrinin hesabatları, 4. Elmi Şuranın hesabatı².

Qurultayı Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsinin sədri Ağamalıoğlu açdı. Çıxışında Ağamalıoğlu SSRİ Şərqşünaslar Assosiasiyasının prezidenti Mixail Pavloviçin vəfat etdiyini elan etdi və yeni əlifba ilə bağlı inkişaflardan danışdı.

Sədrin açılış nitqindən sonra bir neçə nəfər açılış nitqi söylədi və qurultayın gündəliyindəki məsələlər müzakirə edildi.

Qurultayda edilən çıxışlar arasında Bakı qurultayında həll olunmamış "Böyük hərfləri" məsələsi də var idi. Elmi Şura adından çıxış edən professor B. Çobanzadə "baş hərflər" in

¹ Q. M. "Əlifbaların birləşdirilməsi məsələsi ətrafında", Yeni yol, Bakı, 17.08.1927.

² Şimşir, B. Türk Yazı Devrimi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 145.

qalmasını istədi. Çünki "baş hərflər"in mətnlərdə oxumağı asanlaşdırmaq, xüsusi isimləri ayırd etmək, texniki elmlərdə istifadə etmək, mətnləri gözəlləşdirmək, broşürlər və jurnallar təşkil etmək və kiçik uşaqların diqqətini kitablara cəlb etmək kimi faydaları vardı¹.

Qurultaydan sonra 22-28 iyun 1928-ci il tarixlərində Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsinin iclası keçirildi. İştirakçılar arasında Səmədağa Ağamalıoğlu, Cəlaləddin Korkmasov, Ömər Əliyev, F. Seyfi, Dinməhəmmədov, Mirzə Davud Hüseynov, Rzaqulu Nəcəfov, Təgciğetov, Məhəmməd Səid Ordubadi, Bəkir Çobanzadə, Fərhad Ağazadə, Kutirev, Talışskiy, katib Əliyeva və başqaları var idi. Burada Yeni Türk Əlifbasının tətbiqi ilə bağlı bəzi qərarlar qəbul edildi².

Daşkənd Qurultayından sonra yeniliklərdən bəhs edən "Yeni Yol" qəzeti sonrakı hadisələr barədə məlumat verərək Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsinin 22.332 kiloqram hərflər hazırladığını və onları yeni əlifba komitələri arasında payladığını bildirdi. Bu hərflərdən Türkmənistan 2.721 kq, Özbəkistan 5.268 kq, Qazaxıstan 4.545 kq, Başqırdıstan 4.559 kq, Krım 1.154 kq, Qırğızıstan 5.416 kq, Dağıstan 1.734 kq, Qara Kalpak 663 kq, Tacikistan 681 kq və Azərbaycan 581 kq almışdır³.

Bundan əlavə, Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin müzakirəsindən sonra Ümumittifaq Komissarları Şurası 1927-1928-ci illərdə əlifba nəşrləri üçün 1.292.369 manat ayırmağı nəzərdə tuturdu. Baş İttifaq büdcəsindən nəşrlər üçün ayrılan

¹ Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı: Elm, 1978, s. 53.

² Культура и письменность востока, Баку, 1928, Книга II, с. 149.

³ Т.А. Yeni türk əlifbasının yayılışı və Ümum İttifaq Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsi, Yeni yol, Bakı, 22.07.1928. S. 168 (1183).

1.000.000 manat Xalq Komissarları Şurası tərəfindən respublikalar arasında bölüşdürüldü. Bu vəsaitin 70.000 manatı Azərbaycana, 125.000 manatı Özbəkistana, 60.000 manatı Türkmənistanı, 50.000 manatı Qazaxıstana, 10.000 manatı Qaraqalpaqlara, 25.000 manatı Tacikistana, 25.000 manatı Gürcüstana, 25.000 manatı Ermənistanı, 25.000 manatı Naxçıvana, 15.000 manatı Abxaziyaya, 100.000 manatı Şimali Qafqaz bölgəsinə və 100.000 manatı Rusiyadakı Azlıq Millətləri Bürosuna verildi¹.

Kazan Qurultayı. Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin üçüncü Qurultayı 18-23 dekabr 1928-ci il tarixlərində Kazanda keçirildi. Qurultayda komitənin 44 üzvü, alimlər və digərləri iştirak edirdi. Qurultayda Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin, sovet alimlərinin, Qazaxıstan Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin, Tatarıstan Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin və Azərbaycan Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin hesabatları əsasında qətnamələr qəbul edildi².

Azərbaycan Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin baş hərfərlə bağlı təklifi təsdiqləndi. Bu təklifə əsaslanan qərara əsasən, yeni əlifbanı qəbul etmiş və ya qəbul etmək istəyən bütün xalqların əlifbalarında baş hərfərlər istisnasız olaraq daxil edilməlidir³.

Bu qərardan sonra baş hərfərlərin formaları ilə bağlı müzakirələr başladı və təkliflər irəli sürüldü. Həyata keçirilən layihələrdə üç cərəyan diqqət çəkirdi: baş hərfərlərin tamamilə

¹ “Yeni əlifba nəşriyyatı üçün 1 292 369 manat bırakılmıştır”, Yeni yol, Bakı 2.08.1928, S.175 (1190), s. 1, sütun 5.

² Культура и письменность востока, Баку, 1928, Книга IV, с.158-166.

³ Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı: Elm, 1978, s. 53.

ləğvi, kiçik hərflərdən böyük hərflərin yaradılması və baş hərflərin olduğu kimi qəbul edilməsi. Orta Asiya respublikaları birinci və ikinci yanaşmaları dəstəklədi. Lakin Qurultay baş hərflərin əhəmiyyətini nəzərə alaraq onları olduğu kimi qəbul etdi və Orta Asiya respublikalarına baş hərfləri də olduğu kimi qəbul etmələrini təklif etdi¹.

Qırğızıstan birləşdirilmiş yeni əlifbanı Kazan qurultayından əvvəl, Qazaxıstan və Yakutiya isə Kazan qurultayında qəbul etdilər. Bundan başqa yeni əlifba cərəyanı Sibir və Altay türklərini də sardı. Kakaslar, Oyratlar və başqa Altay, Sibir türkləri birləşdirilmiş əlifbaya keçmək arzusunu bildirdilər. Bunlar üçün əlifba layihələri tərtib edilərək üçüncü qurultaya təqdim olundu².

Elmi Şuranın məruzəsindən sonra qurultayda müzakirə edilən ən vacib məsələlərdən biri orfoqrafiya və terminologiya məsələsi idi. Professor Dr. Bəkir Çobanzadə "Maarif İşçisi" adlı jurnalda dərc olunan "Kazan Plenumunun Nəticələri" adlı məqaləsində bu məsələyə toxunmuşdur. Çobanzadənin sözlərinə görə, Azərbaycan, Krım və Başqırdıstanda keçirilən orfoqrafiya konfranslarında bəzi qərarlar qəbul edilsə də, bu məsələ tam araşdırılmayıb. Bütün bunları nəzərə alaraq, Qurultay Elmi Şuranın bu məsələ üzərində işləməsini məqsədəuyğun hesab edir. Bu ilin baharında Qazaxıstan və Özbəkistanda olmaq üzrə iki imla və istilah konfransı çağırılacaqdır³.

Krımda imla konfransı. Türkoloji Qurultayda əlifba məsələsi kimi əsas məsələlərdən biri də imla-orfoqrafiya

¹ Çobanzadə, B. "Kazan plenumunun nəticələri", Maarif işçisi, Bakı, 1929, S.1, s. 66-69.

² Yenə orada, s. 66-69.

³ Yenə orada, s. 69.

məsələsi idi. Çünki yeni əlifbaya keçməklə orfoqrafiya məsələsini də həll etmək lazımdı.

Krımда imla qaydalarında problemlər olduğu üçün geniş müzakirə olunur, imla konfransı çağırılması yolunda kampa-niyalar aparılırdı. “Yaş Küvvət” qəzetinin verdiyi məlumata görə bu konfrans əski əlifba üzərində aparılmaq üçün istənirdi.

İmla konfransı üçün üç məsələ irəli sürülürdü:

1. İmla anarxiyasına son verilməli
2. Dilə lazım olmayan rus, ərəb, fars sözlərinin doldu-rulması.

3. Yazıda işarət qoyulması (nöqtə və vergüllər)¹.

Krımдаkı imla konfransı üçün irəli sürülən məsələlərə Azərbaycan mətbuatı öz münasibətini bildirmişdir. Mətbuatda bildirilən fikrə görə yeni əlifbanı qəbul edib və onun üzərində imlanın düzəldilməsi lazımdı. Türkcə və tatarcaya əcnəbi sözlərin qarışdırılmasına imla konfransında deyil, termin komissiyasında baxılmalıdır².

10 sentyabr 1927-ci ildə Krımın mərkəzi olan Ağ-məsciddə imla konfransı açılmış, 250 nəfər nümayəndə iştirak etmişdir. Konfransı Krım rəhbərlərindən olan M. Nədim açmış və çıxışında molla və əski məfkurə sahiblərinin Krımда inqilabi gəncliklə mübarizə etməyəcəyini, bu konfransın Krımın mədəni həyatında tarixi və mühüm mövqe tutacağını bildirmişdir. Daha sonra Ümumittifaq Yeni Əlifba Komitəsi adından Zəki Pepinov çıxışında konfrans iştirakçılarını təbrik etmişdir³. Konfransda Türkoloji Qurultay iştirakçıları Bəkir Çobanzadə və Səbri Ayvazov da iştirak etmiş və nitq söyləmişdilər. Çobanzadə

¹ M. “Krımда imla konfransı münasibətilə”, Yeni yol, Bakı, 13.09.1927.

² Yenə orada

³ “Krımда yeni əlifba və imla konfransı”, Yeni yol, Bakı, 14.09.1927.

nitqində Alimcan İbrahimovun marksizm şəklinə bürünmüş ərəbçiliyinin və ya Krım ərəbçilərinin ocaq başı dedi-qodularının onları qorxutmayacağını bildirmişdir. Səbri Ayvazov isə nitqində əməkçi xalqın öz ehtiyacına uyğun bir yazı tələb etməyə başladığını, bu əlifbanın bu surətlə əməkçilərin zəruri bir ehtiyacından doğduğunu vurğulamışdır¹.

Konfransda professor B.Çobanzadənin məruzəsi ilə bağlı aşağıdakı qərarlar qəbul edilmişdir:

1. Ərəb əlifbası əsasında türk dili üçün düzəldilən imla əsasları türk dilinin təşəkkülünə uyğun deyildir

2. Bütün mədəni xalqların qollarına bildikləri imla əsasları içindən imla hazırlanarkən şəkli və səvti prinsiplərinin seçilməsini tövsiyə edir.

3. Bunlardan səvti əsas dilimizin canlı xüsusiyyətini imlada əks etdirmək kimi bir vasitə olaraq bilindiyi kimi, şəkli əsas da imlamızın türk dilinin əsas quruluşuna yaxınlaşdırıb, qarışıqlıq və anarxiyadan qurtaracaq təməl olaraq tanıyıırıq.

4. Bu əsasların dilimizin ehtiyacını təmin edəcək surətdə həyata keçməsi uzun zamana möhtac olduğunu işarət etməklə bərabər, imlamızın təşəkkülü zamanını qısaltmaq məqsədilə bu əməli tədbirlərin həyata keçirilməsini münasib görür.

a) Dilin imla üçün əsası kodeksi demək olan elmi və tədrisi sərf və nəhv kitabının belə konfranslarda meydana gələmə-cəyindən və eyni zamanda buna qəti ehtiyacımız olduğundan bu xüsusda mütəxəssislərə müraciət etmək surəti ilə Krım ədəbi dili üzərinə qurulmuş yuxarıdakı əsasları tətbiq etməklə bir sərf-nəhv kitabının meydana gətirilməsinə təşəbbüs edilməli.

¹ “Yeni əlifba və imla konfransı ətrafında. (Krımda)”, Yeni yol, Bakı, 23.09.1927.

b) Eyni surətlə yuxarıda qeyd edilən sərf-nəhv yəni Krım tatar dilinin ana xətləri üzərinə qurulacaq olan əsri imlamızın az-çox kamil bir təməlini yaratmaq üçün dərhal imla lüğətinin tərtibinə başlanmalıdır.

c) Gərək sərf-nəhv və gərəksə imla lüğətinin meydana gəlməsi yolunda imla üçün əsas olaraq şivə haqqındakı qərarnaməyə görə ədəbi materialların toplanmasına və bunların bir an əvvəl gərək lüğət və gərəksə sərf və nəhv baxımından işlənməsi lazım gələn heyətə və şəxslərə tapşırılmasını qərara alır

Şivə məsələsi haqqında. Krımda imla üçün əsas olaraq Krım şivəsi götürülməlidir. Bu orta şivə Krımın şimal və cənub şivələrini birləşdirir və cənub (Azərbaycan şivəsinə yaxın. İdarə) şivəsinə doğru inkişaf edir¹.

Krımdakı imla konfransından sonra Azərbaycanda da imla konfransının keçirilməsi ilə bağlı fikirlər ortaya atılmış və bu fikir mətbuatda əks olunmuşdur. Krımdakı imla konfransı iştirakçısı Bəkir Çobanzadə “Yeni Yol qəzetində bu mövzuda fikirlərini bölüşmüşdür. Krım imla konfransını təhlil edən Çobanzadə eyni şəkildə Azərbaycanda da imla konfransının keçirilməsinin zəruri olduğunu dilə gətirmişdir. Çobanzadə bundan başqa, aşağıdakı iş planı əsas alınmaqla Şuralar İttifaqı Mərkəzi Əlifba Komitəsinin 1928-ci ilin baharında ittifaq miqyasında türk-tatar imla konfransının çağırılmasını qərara aldığını bildirmişdir. İş planı:

1. Dil və imla arasındakı münasibət.
2. İmlada ümumi əsaslar.
3. Ərəb əlifbasında imla əsasları.

¹ “Yeni əlifba və imla konfransı kərarları (Krımdan)”, Yeni yol, Bakı, 25.09.1927.

4. İmla konfransının olduğu yerdə (məsələn Azərbaycan) imla üçün hansı şivə əsas ola bilər.

5. Yeni əlifbada imla əsasları.

6. Yeni əlifbanın məktəblərdə keçirilməsinin çarə və üsulları.

7. Yeni imlanı meydana gətirmək çarələri (imla lüğətləri, əsl şivənin tədqiqi, yeni əlifbada sərf və nəhv kitabları və sairə)¹.

Krımada keçirilən imla konfransı da yuxarıdakı iş planı əsasında keçirilmişdir.

Türk Dünyası Azərbaycan mətbuatında. Türkoloji Qurultayının türk dünyasında doğurduğu əks səda, yeni əlifbanın türk ölkələrində tətbiq olunmasında önəmli rol oynamışdır. Bu işdə həyata keçirilən ən vacib fəaliyyətlər mətbuat vasitəsilə təbliğ olunurdu. Azərbaycanda təbliğatçılıq işini Azərbaycan mətbuatının öz səhifələrində dərc etdiyi yazılarda görmək mümkün idi.

Yeni əlifbanın təbliğatını aparan “Yeni yol” qəzeti Türkoloji Qurultayın türk ölkələrinə qatdığı müsbət təsiri göstərən məqalələr dərc edirdi. Nəzirovun “Yeni türk əlifbası və onun müvəffəkiyyətləri” adlı məqaləsini Türkoloji Qurultayın təsirini göstərən məqalələrdən hesab etmək olar. Türkoloji Qurultayın yeni əlifba məsələsini həyatı bir məsələ olduğunu göstərdiyini bildirən Nəzirovun fikrincə Qurultaydan qabaq yeni əlifba məsələsinə tərəddüd vardsa da Qurultaydan sonra bu tərəddüdlər çox azaldı, fəaliyyətə başlandı. İndi müxtəlif türk-tatar cümhuriyyətlərində-Azərbaycan, Türkmənistan, Qırğızıstan, İnquşetiya, Qaraçay-çərkəz, Qabarda-Bolqar, Osetiya, Çeçenistan

¹ Çobanzadə B. “Azərbaycan imla konfransına doğru”, Yeni yol, Bakı, 25.09.1927.

və digərlərində yeni əlifbaya keçmək məsələləri dövlət idarələri tərəfindən təsdiq edilmiş və yeni əlifba milli əlifba olaraq qəbul edilmişdir. Bu ildən etibarən Türkmənistan cümhuriyyət komitəsi I dərəcəli məktəblərin birinci qruplarında yeni əlifbaya keçirilir. Qırğızıstanda yeni əlifba hökumət tərəfindən qəbul edilmişdir. Qazaxıstanda təbliğat işləri sürətlə aparılır. Tatarıstanda Yanalif cəmiyyəti öz işlərini möhkəmləndirir¹. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Kazanda tatarca nəşr olunan “Yanalif” jurnalı da 1927-ci ildə öz yazılarını hər iki əlifba ilə (yeni və köhnə) dərc etməyə başlamışdır. Bu xəbər Yeni Yol qəzetində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Qəzetdə Tatarıstanda yeni əlifba ilə divar qəzetlərinin, əlifba və qiraət kitabçalarının da nəşr olunduğu bildirilir².

“Yeni Yol” qəzetinin bir başqa nömrəsində Yanalif jurnalının həm Tatarıstanda, həm də xaricdə yaşayan tatarlar arasında yeni əlifbanın nəşrinə çalışdığı göstərilir. Eyni zamanda Tatarıstanda “Yanalif” cəmiyyəti tərəfindən 700 nüsxə yeni əlifba plakat lövhəsinin dağıldığı, birləşdirilmiş yeni əlifba əsasında 1000 nüsxə ikinci bir plakat çap edildiyi qeyd³.

Tatarıstanda olduğu kimi Kırıda da yeni əlifba ilə əlifba kitabları çap edilmişdir. Azərbaycan mətbuatının bildirdiyi xəbərə görə bu kitablar Səbri Ayvazov, Cəmaləddinov, Əhmədov tərəfindən yazılmışdır. Bundan başqa 1927-ci ildə Kırım ölkə

¹ Nərimanoğlu Kamil Vəli, Ağakışiyev Əliheydər (tərcümə), 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər), Çinar-Çap, Bakı, 2006, s. 539-540/

² Q.M. “Tatarıstanda yeni əlifba”, Yeni yol, Bakı, 16.08.1927.

³ “Tatarıstanda yeni əlifba”, Yeni yol, Bakı, 27.09.1927.

firkə komitəsinin heyət rəyasət iclası keçirilmiş və yeni əlifbanın tətbiqi haqqında qərarlar çıxarılmışdır¹.

Qazaxıstanda da yeni əlifba işləri Türkoloji Qurultay sonrası sürətlənməyə başlamışdır. Qazaxıstan Mərkəzi Latin Əlifba Komitəsi 1927-ci ildə dövlət nəşriyyatı ilə iki müqavilə bağlamışdır. Bu müqaviləyə görə 1 oktyabr 1927-ci ildən dövlət nəşriyyatı 30 nəfərlik mürəttiblər kursu açacaqdır. Kurslar 6 aylıq olub davam edəcəkdir. Mərkəzi Latin Əlifba Komitəsi buna görə nəşriyyata 5000 manat yardım verir. İkinci müqavilə görə isə nəşriyyat komitəyə kitablar (yeni əlifbanın əhəmiyyətini göstərən, yeni və köhnə əlifba tərəfdarlarının mübahisələri mövzusunda kitablar) çap edəcəkdir. Eyni zamanda oktyabr ayında Qızıl Orduda əlifba fikrini yayanların hazırlanması üçün 50 nəfərlik kurs açılacaqdır. Yeni yol qəzetinin verdiyi xəbəərə görə bu kursda təlimatçılıq vəzifələrini aparacaq işçilər hazırlanacaqdır. Qazaxıstanda köhnə əlifbanı bilən az olduğu üçün yeni əlifbanı tətbiq etmək asandır. Tatarıstanda ərəb əlifbası ilə savadlananlar çox olduğundan burada müqavimətə rast gəlinir və bu müqavimət getdikcə azalır².

Türkoloji Qurultay və ardından Ağamaloğlunun Türkmənistana səfəri Türkmənistanda da yeni əlifba işlərini sürətləndirdi. Yeni əlifbanın təbliğatını aparan Türkmənistan mətbuatı bu səpkidə müxtəlif yazılar dərc edirdi. Türkmən mətbuatının verdiyi xəbərlər Azərbaycan mətbuatında da öz əksini tapırdı. Belə ki, “Yeni Yol” qəzetinin verdiyi xəbərdə Türkmənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Əlifba Komitəsinin təşkil edilməsi, işə başlaması qeyd olunurdu. Eyni

¹ “Kırım cümhuriyyətində”, Yeni yol, Bakı, 27.09.1927.

² “Kazakıstanda yeni əlifba”, Yeni yol, Bakı, 26.09.1927.

zamanda Bakıda türkmənlər üçün yeni əlifba kitablarının nəşr ediləcəyi, Həmkarlar ittifaqında yeni əlifbanı öyrənmək üçün özlərlə açılacağı bildirilirdi¹.

Ağamalıoğlu'nun Özbəkistana səfəri, apardığı təbliğat işləri yeni əlifba işlərinin uğurla həyata keçməsinə səbəb olmuşdur “Yeni Yol” qəzetinin verdiyi xəbəərə görə 1926-1927-ci dərs illərində Mərkəzi Özbəkistan Yeni Türk Əlifba Komitəsi tərəfindən 3 cür kurs (yeni əlifba dərs verici müəllimlər hazırlayıcı kurslar, yeni əlifba ilə savadlandırıcı kursları, yeni əlifba təlimatçıları yaradıcı kursları) açılmışdır. Müəllimlər hazırlamaq üçün təşkil edilmiş 8 kurs vasitəsilə 1926-1927-ci ildə 1.799 müəllim yeni türk əlifbasını öyrənərək hazırlanmışdır. 1927-1928 tədris ilində Özbəkistan baş ictimai tərbiyə idarəsi tərəfindən açılmış 13 kursda 2.186 müəllim hazırlanmışdır. Eyni zamanda fabrik, zavod işçiləri, şura əməkçiləri, komsomolçular, əsgərlər, qadınlar, kəndlilər, mətbəə işçilərinə də əlifba üçün də kurslar təşkil olunmuşdur².

Azərbaycanda türkləşdirmə işlərinə qərar verildiyi kimi Özbəkistanda Şuralar cümhuriyyətində də özbəkləşdirmə işləri həyata keçirilməkdə idi. Bu məqsədlə Özbəkistan dövlət müəssisələrində çalışan Avropalı şura əməkdaşlarına (5000 nəfərə), rus işçilərinə müxtəlif vilayətlərdə özbək dili kursları açılmışdır. Bundan başqa 1928-1929-cu ildə yeni əlifba təşkilat işlərindən ötrü Özbəkistan Yeni Türk Əlifba Komitəsi 900 777 manat miqdarında smeta hazırlamış, məktəbləri yeni əlifba kitabları ilə təmin etmək üçün də 616 səhifə həcmində kitab çap edilməsini qərara almışdır. Bundan ötrü isə 202 000 manat təxsis

¹ Q. N. “Türkmənstanda yeni əlifba”, Yeni yol, Bakı, 6.06.1927.

² Səyyah, “Özbəkistanda yeni türk əlifbası necə həyata keçirilir”, Yeni yol, Bakı, 04.11.1928. s. 257 (1272).

edilmişdir. Yerli mətbuatdan azad Buxara, Zərəfşan, Avaz Tacik, Rəşəna və yeni Fərqanə qəzetlərinin yeni türk əlifbası ilə yazılması işlərini təmin məqsədilə həmin qəzetlərə 6.88 manat ayrılmış, 6.663 kg latın hərfləri alınmışdır¹.

Türkoloji Qurultay sonrası Türkiyədə və digər türk cümhuriyyətlərində yeni türk əlifbasının tətbiq olunması ilə bağlı yenilikləri izləyən Azərbaycan mətbuatının səhifələrində bu mövzuda xəbərlərə tez tez rast gəlmək mümkündür.

“Yeni yol” qəzetində 13 yanvar 1927-ci il tarixində nəşr olunan “Türkiyədə yeni əlifba uğrunda mübarizə” adlı məqalədə Türkiyədə olan üç əlifba cərəyanından, yeni türk əlifbasının müvəffəqiyyət qazanacağından, son sözün Ankaranın deməsinin vacibliyindən bəhs olunur. Qəzetin verdiyi xəbərə görə əlifba məsələsi ətrafında qəzetlərdə və Bakı Türkoloji Qurultayında aparılan mübahisələr hökumətin əlifba haqqında verəcəyi qərar üçün bir hazırlıq hesab edilməlidir. Türkiyədə savadlıların sayı 15%-dən artıq deyil. Bu rəqəmdən İstanbul, İzmir kimi böyük mərkəzləri xaric edərsək, qalan yerlərdə savadlıların sayı 11% olur. Anadolu kəndində savadlı olanlar yalnız şeyx, xoca və qazıdır. Ərəb əlifbası ruhanilər və qeyri bu kimi təbəqələrin əlində imtiyazlı bir alətdir. Kəndlilər isə 5-6 il öz uşaqlarını ərəb əlifbasını ibtidai surətdə öyrənmək imkanından məhrumdurlar. Ankara hökuməti bu çətinliklərin qarşısını alır. Kamalçılar maarifini xalq içərisində yayılmasını Türkiyə inqilabının inkişafı ilə əlaqədar edirlər. Sultanlıq və xilafətin ləğvindən sonra yeni mədəni qanunlar qəbul edildi, təkyələr bağlandı. İndi isə ləğv edilən əskiliklər sırasına ərəb əlifbası qoyulub. I Türkoloji

¹ Yenə orada, s. 257(1272).

Qurultayın isə bu məsələdə rolu böyükdür. Bu Qurultayda Şərq xalqlarını Şuralar İttifaqı təcrübəsi ilə tanış etdi. Ona görə Türkiyədə yeni əlifba məsələsi ciddi surətdə irəliləməkdədir. Hələlik “türk poçtları” və “millət bankı” kimi latın yazılarına poçt markalarında və buraxılacaq kağız pullarında təsadüf edilməkdədir. Bunlar ərəb əlifbasının ləğv ediləcəyini göstərən birinci sübutdur. Türkiyənin bu yaxın vaxtlarda gedəcəyi mədəni yol bundan ibarətdir¹.

Yeni yol qəzetinin 27 yanvar 1927-ci il tarixli bir başqa nömrəsində isə Fransa mətbuatının Türkiyədə latın əlifbası tətbiq olunması ilə bağlı gedən proseslər haqqında məlumat verməsindən və Fransa mətbuatının Türkiyənin bu addıma olan münasibətindən danışır. Fransa mətbuatına görə Türkiyə inqilabını idarə edənlər məmləkəti diriltmək üçün ərəb əlifbasını latın əlifbasına dəyişməyi qərara almışlar. Türklər ərəb hərfləri ilə düzülmüş sətirlərin gözəl olduğunu inkar etmirlər. Bununla belə bu gözəlliyin bütün xalq üçün istifadə ediləcək şəkildə olmadığını da etiraf edirlər. Yeni və inqilabçı türklər isə ərəb əlifbasının bahalı olan vaxtının heç bir qiyməti olmayan millətə lazım olduğunu deyirlər. İndiyə qədər türklərin avropalaşmamasına səbəb onların ərəb əlifbasının təsirində qalmalarıdır. Hazırda Türkiyə bir çox təşəbbüsləri ilə bərabər latın əlifbasını qəbul etdikdən sonra özü ilə Avropa millətləri arasındakı fərqləri ləğv etmiş olacaqdır².

Türkiyədəki əlifba reformu xarici mətbuatlarda təqdir edildiyi qədər tənqidə də məruz qalmışdı. Belə ki, “Maarif işçisi” jurnalının verdiyi məlumatda İngiltərə mətbuatının Türkiyədəki

¹ “Türkiyədə yeni əlifba uğrunda mübarizə”, Yeni yol, Bakı, 13.01.1927.

² M. S. “Fransa mətbuatı Latın əlifbası haqqında”, Yeni yol, Bakı, 27.01.1927.

əlifba inqilabına tənqidi münasibəti bildirilir: "Türkiyədə Yeni əlifba tətbiqi haqqında İngiltərə "Times of India" qəzetinin yazdığı məqaləsində deyilərkə, "Mödərnistlər Türkiyədə bir müvəffəqiyyət daha əldə etdilər. Bu müvəffəqiyyət latın əlifbası tətbiqidir. Bu reforma ilə türklər "türk fikrini türk həyatını öldürüb", türkləri Şərkdən, ərəblərdən və İrandan ayırırlar. Biz təəccüb edirik ki, bizim Hindistan mullaları nə üçün susmuş, nə üçün türklərin bu son dinsizlikləri haqqında bir söz deməyirlər"¹. İngiltərə müstəmləkələr nəzarəti organı olan "Nir İst" qəzeti də Türkiyədəki yeni əlifba inqilabını Allah tərəfindən göndərilən Quranın heçə endirilməsi olaraq tənqid edir². Bir başqa məqalədə isə yeni əlifbanın üstünlüyü göstərilir. Burada Avropa mətbuatının Mustafa Kamalla bağlı olan bir hadisədən danışılır. Hadisə aptekdə baş verir. Mustafa Kamal Paşa İstanbulda gəzdiyi vaxt aptekə girib orada bir nəfər türk əczaçıını yanına çağırır ona müəyyən cümləni ərəbcə yazmağı əmr edir. Eyni cümləni yeni əlifba ilə də yazıb hər ikisini yanında olanlara oxudur. Ərəbcə yazılmış cümləni heç kəs xətasız oxuya bilmir. Bundan sonra Mustafa Kamal paşa "Ərəb əlifbası yerinə qəbul edilən latın əlifbası nəticəsində türk xalqının sürətli bir addımla irəli gedəcəyinə əminəm" demişdir³.

I Türkoloji Qurultay sonrası Yeni əlifbanın Türkiyədə tətbiq olunması ilə bağlı ən böyük problemlərdən biri də Türkiyənin yeni əlifba layihəsi məsələsi idi. Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsi elmi şura rəisi Bəkir Çobanzadə Yeni Yol qəzetinin 30 avqust 1928-ci ildə nəşr

¹ "Yeni əlifbanı doğan əlifba inkılabıdır", Maarif işçisi, 1929, S1(41-42), s.10.

² Yenə orada, s.10.

³ "Mustafa Kamal Paşa yeni əlifba müəllimi, Yeni yol, Bakı, 24.09.1928. s.2.

olunan “Türkiyə yeni projesi” adlı məqaləsində bu məsələyə aydınlıq gətirmişdir. Çobanzadənin fikrincə, bu layihənin samitlər hissəsi köhnə Azərbaycan əlifbasından alınmışdır. 9 sait yerinə 11 sait əlavə edilmişdir. Bunun səbəbi “i”, “a” və “u” səslərinin uzunlarını ifadə etmək üçün bunlara bir şəkil əlavə edilməsidir. Əski Osmanlı və Anadolu ləhcəsində uzun səslər, saitlər olduğu indiyə qədər heç bir alim tərəfindən göstərilməmişdir. Türk-tatar ləhcələrindən bunun kimi uzun saitlərə rast gəlirik. Lakin saitlərdə ən böyük qüsurlar hərflər üzərində “diakritik, işarələrin, çəngəllər, dırnaq və nöqtələrin bolluğudur. Samitlər qismində də yanlışlar vardır. Bunun səbəbi Türkiyə yeni əlifbasını tərtib edərkən daha çox fransız əlifbasının nəzərdə tutulması ilə izah edilə bilər. Əgər Avropada mövcud olan bütün latın sistemi üzərinə qurulmuş əlifbalar nəzərə alınsaydı Türkiyə komissiyası da Mərkəzi Əlifba Komitəsinin tərtib etdiyi əlifba layihəsinə gəlib çıxardı. Türkiyə layihəsi xalq və müəllim kütlələrinin önünə çıxarsa mühüm dərəcədə dəyişikliklərə məruz qalaraq təkmilləşəcəkdir. Azərbaycan bu təcrübəni yaşamışdır¹.

Türkiyədə əlifba mövzusunda yenilikləri izləyən Azərbaycan mətbuatı “Yeni yol” qəzetinin 9 oktyabr 1928-ci ildə çıxan “Bütün Türkiyədə yeni əlifbayı həyata keçirmək üçün böyük kampaniyalar aparılır” adlı məqaləsində bütün məktəblərdə ancaq yeni əlifbanın tətbiq olunduğunu, 1928-ci ilin dekabr ayından etibarən Türkiyə mətbuatının yeni əlifbaya keçiriləcəyini, dekabr ayının sonundan etibarən isə bütün idarələrin yazı işlərinin yeni əlifba ilə olacağını xəbər verir².

¹ Çobanzadə B. “Türkiyə yeni projesi”, Yeni yol, Bakı, 30.08.1928, S. 202(1217), s.2.

² “Bütün Türkiyədə yeni əlifbayı həyata keçirmək üçün böyük kampaniyalar aparılır”, Yeni yol, Bakı, 9.10.1928, S 235(1250), s.1.

Yeni əlifbanın tətbiq edilməsi üçün əlifba rəhbərləri hazırlamağa ehtiyac duyulurdu. Bu ehtiyacı qarşılamaq üçün Moskva şəhərində kurslar açılmış, kurslara müxtəlif türk ölkələrinin müdavimləri qoşulmuşdur. “Yeni Yol” qəzetinin verdiyi xəbəərə görə kursları idarə etmək üçün professor B.Çobanzadə, prof Sokolov, Çor, Popov və Ağazadə dəvət edilmişdir. Mərkəzi komitənin sədri S.Ağamalıoğlu kursların imtahan günlərində iştirak etmiş və müəllimlərə bu il kursun proqramını hazırlamalarını təklif etmişdir¹.

Türkoloji Qurultayı sonrası yeni əlifbanın tətbiq edilməsi istiqamətində müxtəlif tədbirlər görülmüşdür. Bunlardan ən önəmlilərdən biri də 1924-cü ildən sonra Ağamalıoğlunun təkrar Türk cümhuriyyətlərinə səfərləri yer almaqdadır. Bu səfərlər haqqında həm Ağamalıoğlunun “İki mədəniyyət” (1928) əsərində, həm də Azərbaycan mətbuatı səhifələrində rast gəlmək mümkündür. Beləki, Ağamalıoğlu əvvəlcə Moskvaya səfər etdikdən sonra Nazirov, Kardeşev, mühasib və katib ilə birlikdə Özbəkistana səyahət etmişdir. Özbəkistanda Ağamalıoğlu Yeni Türk Əlifba Komitəsinin işini təhlil etmiş və komitənin təbliğatının əsasən ziyalılar və müəllimlər arasında cəmləşdiyi qənaətinə gəlmişdir². “Yeni Yol” qəzetinin verdiyi xəbəərə görə Ağamalıoğlu orada hörmətlə qarşılanmışdır. Özbəkistanda Yeni Əlifba Komitəsi gec təşkil olunduğu üçün hələ yeni əlifba kitabları çap edilməsinə başlanmamışdır. Çap işi həll olunmalıdır. Komitə lazımı məsələləri həll etmək üçün toplanmalı,

¹ Şərkli, “Türk-Tatar ölkələrində əlifba rəhbərləri”, Yeni yol, Bakı, 14.09.1927.

² Ağamalıoğlu S. İki mədəniyyət, Bakı, Azərnəşr, 1928, s. 13-14.

Özbəkistanda yeni əlifba ilə gündəlik bir qəzet çıxarılmalıdır. Savadsızlığı ləğv edən məktəblər yeni əlifba ilə təsis edilməlidir¹.

S.Ağamalıoğlu Özbəkistanı tərk etdikdən sonra Özbəkistanda yeni əlifba üzərində işlər sürətlənmişdir. Azərbaycan Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsindən sonra Özbəkistan Cümhuriyyətinin Yeni Türk Əlifba Komitəsi öz smetasını düzəldib təqdim etmişdir. Xorazi, Suraxan-Darya, Buxara, Qaşqar, Daşkənd, Səmərqənd və digər bölgələrdə yeni əlifba komitələri üçün müəllimlər hazırlanması, yeni əlifba kursları açılması və ibtidai məktəblər üçün kitablar nəşr edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Birinci dərəcəli məktəblər üçün: müntəxabat kitabı (birinci il üçün 6000 kitab, ikinci il üçün 4000 kitab, üçüncü il üçün 2000), məsələ kitabı (birinci hissəsi üçün 6000 kitab, ikinci hissə üçün 4000 kitab, üçüncü hissə üçün 2000), işçi kitabı ana dilində (ikinci il üçün 4000 kitab, üçüncü il üçün 2000); ibtidai sinif müəllimləri üçün kitablar: ana dili metodika üsulu (2000 ədəd), məsələ metodika üsulu (2000 ədəd), sərf nəhf kitabı (4000 ədəd); Az savadlılar üçün: Müntəxabat (3000 ədəd), necə özüm özbək dilini öyrənəlim (3000 ədəd) məsələ kitabı (3000 ədəd). Bunlardan başqa riyaziyyat və ədəbiyyata lazım olan kitablar, "Qızıl Yol" adında jurnal nəşr olunacaqdır. Bu təşəbbüsləri həyata keçirmək üçün Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsindən 1927-28-ci il üçün 100.440 manat 15 qəpik xahiş edilmişdir².

Özbəkistandan sonra Türkmənistanə səfər edən Ağamalıoğlu burada da iclaslarda iştirak etmiş, yeni əlifba işlərini sürətləndirmişdir. Nasırlı “Yeni yol” qəzetində dərc olunan

¹ Əlifbaçı, “Özbəkistanda yeni əlifba işləri və yol. Ağamalıoğlu”, Yeni yol, Bakı, 30.08.1927.

² “Yeni əlifba yolunda”, Yeni yol, Bakı, 13.09.1927.

“Türkmənistanda yeni əlifbanın müvəffəkiyyəti” adlı məqaləsində bu barədə geniş bir məlumat vermişdir. Nasırlının fikrincə, bu gün müəllimlər hazırlamaq üçün ilk kurs açıldı. Komitənin tərtib etdiyi dekret layihəsində ərəb və latın əlifbalarından imtina edilərək yeni əlifba rəsmi dövlət əlifbası hesab edilir. Bu əlifbanı bilməyənlər savadsızlar sırasında xidmətdən kənar edəcəkdir. Bu müddətə qədər dövlət nəşriyyatı idarəsini islah edib, yeni əlifba materialları ilə mətbəəsini təmin etməli, rəsmi nəşriyyat, bədii ədəbiyyat kitabları tezliklə bu əlifba ilə nəşr edilməlidir. Xalq Məarif Komissarlığı təcili olaraq, tədris kitabları hazırlamalı, müəllimlər yetişdirməli, 2-ci dərəcəli məktəblərdə bu ildən yeni əlifba dərsləri keçirilməlidir. Əhalidə yeni əlifbaya böyük həvəs vardır. Azərnəşrin çap etdiyi “Yeni türk əlifba” kitabçası Türkmənistanda durmadan satılır¹.

Ağamalıoğlu son olaraq Qazaxıstan səfər etmiş, oradakı yeni əlifba işləri ilə maraqlanmışdı. Xatırlıdır ki, Ağamalıoğlu Türkoloji Qurultay öncəsi də Qazaxıstanda olmuş, yeni əlifba təbliğatını aparmışdı. Bu mövzudan daha əvvəl bəhs etmişdik.

Qazaxıstanın paytaxtı Qızıl Orda şəhərinə gedən Ağamalıoğlu Qazaxıstan Yeni Türk Əlifba Komitəsi və Yeni Türk Əlifba Cəmiyyətinin birlikdə təşkil etdiyi iclasda iştirak etmişdir. İclasda Türkoloji Qurultay sonrası yeni əlifba işlərinin həyata keçirilməsinə səy göstərilə də nəşr üçün pul probleminin olmasının bu işlərin sürətini azaltdığı qeyd edilmişdir. Bundan başqa əlifba təbliğatının zəif olması, yeni əlifbaçıların sayının azlığı da əlifba işlərinin ləng getməsinə səbəb olmuşdur

¹ Nasırlı İ. “Türkmənistanda yeni əlifbanın müvəffəkiyyəti”, Yeni yol, Bakı, 14.09.1927.

Nəticə

Mirzə Fətəli Axundovun əlifba islahı görüşündən başlayaraq ortaya çıxan əlifba məsələsi 1920-ci il oktyabrın 14-də Bakıda keçirilən müəllimlər qurultayından sonra yenidən ortaya atılır. Azərbaycan mətbuatında bu mövzuda geniş müzakirə başlanır. Ərəb əlifbasının qalması, ərəb əlifbasının islahı, latın qrafikalı yeni əlifbanın yaradılması, rus qrafikasına keçmək kimi dörd cərəyan ortaya çıxır. 1922-ci ildən başlayaraq mübarizə ərəb əlifbasının islahı və latın əlifbasının tərəfdarları arasında gedir. Sədr Ağamalıoğlu olmaqla 1922-ci ilin martında beş nəfərdən ibarət əlifba komissiyası yaradılır. Latın əlifbasını təbliğ edən komissiya latın qrafikası əsasında Azərbaycan dili tələffüzünə uyğun yeni əlifba düzəldir. İkinci komissiya isə islahatçılar tərəfindən yaranır. İslahatçılar və ərəbçilər əlifba islahı mövzusunda bir rəyə gələ bilmirlər. Latınçılar isə 1922-1925-ci illər iclaslar, konfranslar, dərnək və kurslar açaraq yeni əlifbanı xalq kütlələrinə tanıtmqla məşğul olurlar. Yeni əlifba komissiyası latın qrafikası əsasında yeni əlifba layihəsi hazırlayıb hökumətə təqdim edir. Layihə təsdiq edildikdən sonra nəşr olunur. 1922-ci ildə tərkibi S. Ağamalıoğlu, Məlik Aslanov, A. Tağızadə, Ə. Pepinov, F. Ağazadədən ibarət Yeni Əlifba Komitəsi qurulur və komitənin sədri Ağamalıoğlu seçilir.

Komitə fəaliyyətə başlayır. Xalq kütlələri arasında təbliğat aparmaq üçün “Yeni yol” adlı qəzet nəşr edir. 1923-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin bütün xalq komissarlıqlarına, müəssisə və idarələrinə əmri dərc edilir. Əmrə əsasən, bir ay müddətinə qədər bütün ştamplar və blanklardakı yazılar yeni əlifbaya köçürülməli, işlər ərəb əlifbası ilə yanaşı yeni əlifba ilə də aparmalıdır. 1924-cü ildə Azərbaycan Maarif işçiləri Qurultayında yeni türk əlifbasında məktəblərdə tətbiq

olunması ilə bağlı qərar verilir. Eyni zamanda yeni əlifbaya həsr olunmuş konfrans keçirilir. Konfransda yeni əlifbanın Azərbaycanda qazandığı nailiyyətlər qeyd olunur və onun başqa türkdilli xalqlar arasında necə tətbiq olunduğu və yayıldığını öyrənmək məqsədi ilə Krım, Dağıstan, Başqırdıstan, Tatarıstan və s. yerlərə getmək üçün S. Ağamalıoğlunun başçılığı ilə bir qrup yaradılır.

Yeni əlifbanın türk ölkələrində tətbiq olunması məsələsini sürətləndirmək üçün Azərbaycan mətbuatında görülmə işlərin nəticələri ilə birlikdə irəli sürülmə təkliflər də yer alır. Bunlar ən başında Samoyloviçin Türkoloji Qurultayın çağırılması təklifi gəlir. Təklifin vacibliyi mətbuatda vurğulanır, hazırlıq işləri haqqında məlumatlar verilir.

Nəhayət, 1926-cı ildə keçirilən qurultayda türk xalqlarının əlifba, dil, termin, orfoqrafiya və başqa mühüm məsələləri görüşülür və qərarlar alınır. Yeni əlifbanın Türkiyə və digər türk dövlətlərində tətbiqi yolunda ortaq qərar alınır ki, bu qərarın yeni əlifba işində çox böyük təsiri görülür. Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsi yaranır, Bakı, Daşkənd, Kazan Qurultayları, Krım imla konfransı keçirilir.

Bundan başqa, Türkoloji Qurultayın əlifba işində göstərdiyi təsiri Azərbaycan mətbuatında dərc olunan məqalələrdən də görmək mümkündür. İstər Azərbaycanda, istər digər türk dövlətlərində Türkoloji Qurultay sonrası mühüm dəyişikliklər Azərbaycan mətbuatında öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağamalıoğlu S. İki mədəniyyət, Bakı, Azərnəşr, 1928, 48.s.
2. Агазаде. Ф. Карагашлы Г. *Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения* /– Казань, 1928, 135 с.
3. “Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalk Komissarlar Şurasının “Yeni türk əlifbasını yaymaq tədbirləri hakkında kərarı””, Yeni yol, Bakı, 10.07.1927.
4. “Bütün Türkiyədə yeni əlifbayı həyata keçirmək üçün böyük kampaniyalar aparılır”, Yeni yol, Bakı, 9.10.1928, S 235(1250).
5. Çobanzadə B. “Azərbaycan imla konfransına doğru”, Yeni yol, Bakı, 25.09.1927.
6. Çobanzadə B. “Türkiyə yeni projesi”, Yeni yol, Bakı, 30.08.1928, S. 202(1217).
7. Çobanzadə, B. “Kazan plenumunun nəticələri”, Maarif işçisi, Bakı, 1929, S.1.
8. Əlifbaçı, “Özbəkistanda yeni əlifba işləri və yol. Ağamalıoğlu”, Yeni yol, Bakı, 30.08.1927.
9. G., “Yeni əlifba irəliləyir”, Yeni fikir, Tiflis, 11.07.1926.
10. “Kazakıstanda yeni əlifba”, Yeni yol, Bakı, 26.09.1927.
11. Kommunist, “Kırmıda yeni əlifba”, İşık yol, Tiflis, 03.10.1924, S.29. s.2
12. “Korkmasov yoldaş ilə müsahibə”, Yeni yol, Bakı, 26.01.1927.
13. “Kırım cümhuriyyətində”, Yeni yol, Bakı, 27.09.1927.
14. “Kırımда yeni əlifba və imla konfransı”, Yeni yol, Bakı, 14.09.1927.
15. Культура и письменность востока, Баку, 1928, Книга II, 139 с.
16. Культура и письменность востока, Баку, 1928, Книга IV, 178 с.

17. Q. M. “Əlifbaların birləşdirilməsi məsələsi ətrafında”, Yeni yol, Bakı, 17.08.1927.
18. Q. N. “Türkmənistanda yeni əlifba”, Yeni yol, Bakı, 6.06.1927.
19. Q.M. “Dağıstanda yeni əlifba”, Yeni yol, Bakı, 04.06.1927.
20. Q.M. “Tataristanda yeni əlifba”, Yeni yol, Bakı, 16.08.1927.
21. M. “Kırmda imla konfransı münasibətilə”, Yeni yol, Bakı, 13.09.1927.
22. M. S. “Fransa mətbuatı Latin əlifbası haqqında”, Yeni yol, Bakı, 27.01.1927.
23. “Mustafa Kamal Paşa yeni əlifba müəllimi, Yeni yol, Bakı, 24.09.1928. s.2.
24. Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı: Elm, 1978, 322 s.
25. Nasırlı İ. “Türkmənistanda yeni əlifbanın müvəffəqiyyəti”, Yeni yol, Bakı, 14.09.1927.
26. Nərimanoğlu Kamil Vəli, Ağakışiyev Əliheydər (tərcümə), 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər), Bakı: Çinar-Çap, 2006, 572 s.
27. Rasulzadə D., “Vacib məsələ”, Işık yol, Tiflis, 19.09.1924, S.27. s.1.
28. Saf A. “Türkoloji kurultay üçün”, Yeni fikir, Tiflis, 1925, S. 385 (981).
29. Saf. A. “Türkoloji kurultayı üçün hazırlanalım”, Yeni fikir, Tiflis, 1925. S. 297 (978).
30. Səyyah, “Özbəkistanda yeni türk əlifbası necə həyata keçirilir”, Yeni yol, Bakı, 04.11.1928. S.257(1272).
31. Şərkli, “Türk-Tatar ölkələrində əlifba rəhbərləri”, Yeni yol, Bakı, 14.09.1927.
32. Şimşir Bilal, Türk Yazı Devrimi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, 487 s.
33. T. A., Bakıda “Yeni Türk Əlifba Komitəsinin” son fəaliyyəti, Işık yol, Tiflis, 28.03.1924. S.3. s.1.

34. T.A. Yeni türk əlifbasının yayılışı və Ümum İttifak Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsi, Yeni yol, Bakı, 22.07.1928. S. 168 (1183).
35. "Tatarıstanda yeni əlifba", Yeni yol, Bakı, 27.09.1927.
36. "Tiflisdə Yeni Türk Əlifbasının Komitəsi", Işıq yol, Tiflis, 18. 03. 1924, №. 2. s.1.
37. "Türkoloji qurultay", Işıq yol, Tiflis, 27. 06. 1924. S. 15, s.1.
38. "Türkiyədə yeni əlifba uğrunda mübarizə", Yeni yol, Bakı, 13.01.1927.
39. "Ümum İttifak Yeni Türk Əlifba Komitəsi və onun şöbələri", Yeni yol, Bakı, 22.07.1928, S.168 (1183), s.1.
40. "Yeni əlifba haqqında mühüm qərarlar", Işıq yol, Tiflis, 12. 09.1924, S.26, s. 1.
41. "Yeni əlifba işləri irəliləyir", Yeni yol, Bakı, 24.07.1927.
42. "Yeni əlifba nəşriyyatı üçün 1 292 369 manat buraxılmışdır", Yeni yol, Bakı 2.08.1928, S.175 (1190), s. 1, sütun 5.
43. "Yeni əlifba və imla konfransı ətrafında. (Kırmıda)", Yeni yol, Bakı, 23.09.1927.
44. "Yeni əlifba və imla konfransı qərarları (Kırmıdan)", Yeni yol, Bakı, 25.09.1927.
45. "Yeni əlifba və müəllimlər". Işıq yol, Tiflis, 23.05.1924. S.10. s.1
46. "Yeni əlifba yolunda", Yeni yol, Bakı, 13.09.1927.
47. "Yeni əlifbanı doğan əlifba inqabıdır", Maarif işçisi, 1929, S1(41-42).
48. Yeni Yol, Əlifbanın gedişi. Yeni türk əlifbası haqqında konfrans", Işıq yol, Tiflis, 12. 09.1924, S.26, s. 1.

ƏLAVƏLƏR

Jeni turq əlifbasının düzuluşü.

بجی تورک الفباستیک دوزولوشی.

A a <i>A a</i> a ʾ	B b <i>B b</i> be ٲ	C c <i>C c</i> ce ٲ	Ç ç <i>Ç ç</i> çe ٲ	D d <i>D d</i> de ʾ
E e <i>E e</i> e ʾ	Ə ə <i>Ə ə</i> ə ʾ	F f <i>F f</i> ef ʾ	G g <i>G g</i> ge ʾ	H h <i>H h</i> has (r) ʾ
I i <i>I i</i> i ʾ	L l <i>L l</i> l ʾ	J j <i>J j</i> je ʾ	K k <i>K k</i> ka ʾ	L l <i>L l</i> el ʾ
M m <i>M m</i> em ʾ	N n <i>N n</i> en ʾ	ŋ <i>ŋ</i> sagur nyn ʾ	O o <i>O o</i> o ʾ	Ə ə <i>Ə ə</i> ə ʾ
P p <i>P p</i> pe ʾ	Q q <i>Q q</i> qu ʾ	q <i>q</i> qu ʾ	R r <i>R r</i> er ʾ	S s <i>S s</i> es ʾ
T t <i>T t</i> te ʾ	U u <i>U u</i> u ʾ	V v <i>V v</i> ve ʾ	X x <i>X x</i> xe ʾ	Y y <i>Y y</i> y ʾ
Z z <i>Z z</i> ze ʾ	Ʒ ʒ <i>Ʒ ʒ</i> ze ʾ	3 3 <i>3 3</i> 3e ʾ	apostrof	məlym

Əlavə-1: Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsi tərəfindən hazırlanmış Yeni türk əlifbası (1922).

Birinci Türkoloji Qurultay 100

Mənbə: Агазаде. Ф., Карагашлы Г. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения /– Казань, 1928, s. 66.

BİRLƏŞDİRİLMİŞ YENİ TÜRK ƏLİFBASİ

A a <i>A a</i> آ ا	B b <i>B b</i> ب	C c <i>C c</i> ج	Ç ç <i>Ç ç</i> چ	D d <i>D d</i> د	E e <i>E e</i> ه (jel=ветер)	Ə ə <i>Ə ə</i> ئ (ئە)
F f <i>F f</i> ف	G g <i>G g</i> غ	Ŗ ŗ <i>Ŗ ŗ</i> غ	H h <i>H h</i> ه	I i <i>I i</i> ي	J j <i>J j</i> ي (آي)	K k <i>K k</i> ك
L l <i>L l</i> ل	M m <i>M m</i> م	N n <i>N n</i> ن	Ŋ ŋ <i>Ŋ ŋ</i> ن	O o <i>O o</i> و (اولاي)	Ө ө <i>Ө ө</i> او (اولك)	P p <i>P p</i> پ
Q q <i>Q q</i> ق	R r <i>R r</i> ر	S s <i>S s</i> س	Ş ş <i>Ş ş</i> ش	T t <i>T t</i> ت	U u <i>U u</i> و (اوزون)	V v <i>V v</i> و (آو)
X x <i>X x</i> خ	Y y <i>Y y</i> د (اوزوم)	Z z <i>Z z</i> ز	Ž ž <i>Ž ž</i> ز	Ь ь <i>Ь ь</i> ي (آلي)		

Əlavə-2: Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsi tərəfindən hazırlanmış birləşdirilmiş yeni türk əlifbası (1926).

Mənbə: Агазаде. Ф., Карагашлы Г. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения /– Казань, 1928, s. 85.

Jeni Turq Əlifbası, Tiflis Komitəsinin həftəlik vərəkesi dur.
Cyma 30 Majıs 1924 il.

Nö 11

Birinci dəstə.

By Majıs ajının 25-ində Tiflisdəki jeni əlifba kysrlarında birinci imtahan oldy.

İmtahana qəlan 26 nəfər həvəsli hər tərəfli imtahan edildi, və bynların hamısı jeni əlifbanı müqəmməl bildiqlərini isbat etdi.

İmtahana qəlan jeni əlifba ilə busbutun savədsız idilər, jazıb—oxymak deyli, hətta hərf-lərini də tanımurdılar.

Laqin jeni əlifba kysrlarına qəlib və byrada 20. sahət ders aldıkdan sonra, qəzel jazurlar və asanca oxuyurlar. Kəzəto oxuyurlar.

By dur jeni əlifbanın on bejuq dəlili!

İmtahana qəlan həvəsliyin, cökysy moqəb səjirdləri durur. Bynlar Tiflisde öz moqəbələrində

ərəb əlifbasını oxuyurlar və ax-samlar isə, beqar kalmak istə-miləb, jeni əlifba kysrlarına ja-zımla durur.

İndi isə, busbutun savadlı olyb, qədirir.

Ərəb əlifbasını öyrənməq için neçə illər ilə zəhmət çəqən by cöçyklar, 20 sahatın ərzində, is arasənda, ojnja—ojnja, jeni əlifbanı öyrənib, mejdana çukur-lar.

Bynlar Tiflisde jeni əlifbanın birinci bas dəstəsi durur. Byn-lar bizim qələcəq mədəniyyəti-mizi kryan cavanlar durur... Bynlar bizim ən səmimi, ən səvimli dostlarımız durur.... Bynlar millətimizin ən qəzel çi-çəqləri durur.

Biz by birinci dəstəni juraq-dan təbriq edirik! Əz.

TIFLİSDƏ

jeni əlifba kysrlarında imtahan verib
kyrtaranların sjaıhsı.

1. Əliqef Səttər.	14. Hüseynof İsmajıl.
2. Xəlilof Zəjd.	15. Qazımof Həsən.
3. Abdulla-zadə Cavad.	16. Qazımof Məhəmmədoli.
4. Kasımof Qulməmməd.	17. Abdullaqof Abdulla.
5. Ələsgərof Əli-Səhib.	18. Rizaqef Məhəmməd.
6. Həsən-zadə Ələqbar.	19. Məhəmmədof Nədir.
7. Əli-zadə Sulejman.	20. Baqurof Rəsid.
8. Babəlof İsyf.	21. Tejmurof Nədir.
9. Mirzə-zadə Məhəmməd.	22. Səmədof Vəhab.
10. Kasımof Pəsa.	23. Əbilkasımof Fəroc.
11. Taqı-zadə Kəffər.	24. İsmajıl-zadə Rəsyf.
12. Hacıqof Məhəmmədoli.	25. Həsənof İmran.
13. Babəlof Ələsgər.	26. Karaxanof Məsejib.

Juz illər ilə savaddan yzək, elmdən, biliqdən, icimai həjətdən qanar edilən ərvalar, ində öz hykyklarını anılıb, mədə-niyyətə, tərəkkijə tərəf kaçırlar. Bynların kabagını ində daha saxlamak olmaz.

Bynlara asan bir vastə ver-məq lazım dur qı, itirdiqləri vaktın əvəzinə ində fərləsinlər. By vastə də jeni əlifba dur. Jeni əlifbanın hələ cök mə-cuzləri olacaq dur. By əlifba əjlə məcuzlər qəstərsin qı, heç

bir hədisə, heç bir nağıla ta-pulmasın.

Və ən bejuq məcuz by dur qı, 60 jayına kədor əli kələm dıtnıyan, bir. nənə, ində qəlib, kəzəto oxıyacaq və əz dərdini qəgizə jazacaq.

Qəhnə ərəb əlifbası ilə by mümkün idi mi?

Əqər mümkün olsadı, in-dijə qimi mümkün olardı.

İndi isə qənis yol, qələcəq, mədəniyyət və tərəkkij jeni əlif-banın dur.

Ə. 3-f.

M. Səjide cavab.

(Jeni jol* Nö 11 (65), 21 Majıs).

Səvimli „Jeni jol“ kəzəta-sında M. Səjid joldasın „jeni əlifbanın seira toasıri“ sarlıhesi ilə jazdıqı kajət əhəmiyyətli mə-kələsinə okıdyk, və, M. Səjid haman məkələni „jazmagı, əzu için vıcdanı bir vəzifə“ bildijı qımı, biz də onyn paq bejuq xatərlərini qəstərməjli əzumuz için birinci bərc bildiq.

M. Səjid joldas məkələsinin başında „jeni əlifbanın seir için kajət əhəmiyyətli oldıgyny və turq dillimin „ıqlı mudhuz və tə-sirli dillər əlindəqı əsirlijdən“ kyrtarmasının jeni əlifba için artıq vacib oldıgyny jazır.

Sonra isə M. Səjid, əzunı itirir və jolyny əzur.

O isbat edir qı, dillimizdə olan ərəb və fars seziəri jeni əlifba ilə jazılmas əz əqləlini və mənasını itirir, və bynyn için „jeni əlifbaja bəzi müstəsna hərlər izatə etməli“ (artırmaı) məsləhət qədur.

dillimizdə olmyan səsləri yaz-karımızda anıladı bilmez, və yaz-karımız, qəno „...“ ilə „...“ hərflərinin jərinə tapa bilmiyib, savadsız kalar.

M. Səjid „jeni əlifbanın“ ən bejuq kəsbəsini məhv edir. Bəlcə bilimir, jəkin qı biləs, əz məkələsinə jazmagı „vıcdanı və-zifə“ hesab etmez.

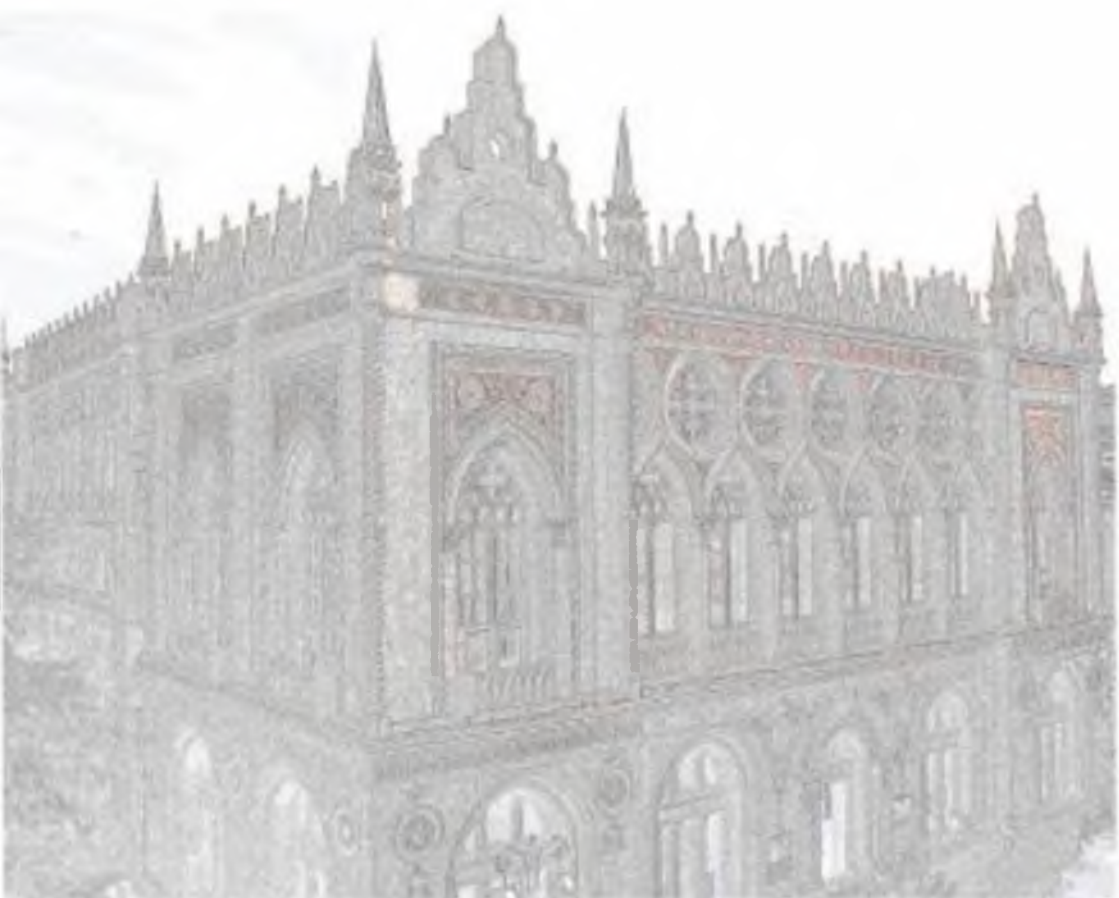
M. Səjid axırda lap kariba bir siqra qəilir qı, „biz jeni əlif-baja qəcdilimiz vakt fakultəle-rimizdə ərəb və fars ədəbiya-tını oxymak və onları jeni turq əlifbası ilə jazmagı məcəby ola-cajık.“

By fiqr bizi lap qəadur. Dəməli, rıylar fransız ədəbiya-tını oxıyanda ony rıy hərləri ilə jazır. Səjide, miz.

Qərunen by dur qı, M. Sə-jid indijə qimi ərəb, fars və turq dillərinin sair-sairi jazdıqını bilimir.

Joldas! Səjid! Ərəb ədə-

**I ÜMUMİTTİFAQ
TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN
QƏTNAMƏLƏRİ**

QURULTAYIN YENİ TÜRK ƏLİFBASI HAQQINDA QƏTNAMƏSİ

1. Yeni türk (latın) əlifbasının ərəb və islah olunmuş ərəb əlifbaları üzərində üstünlüklərini və texniki üstünlüyünü, həmçinin, yeni əlifbanın ərəb əlifbası ilə müqayisədə nəhəng mədənitə tarixi və mütərəqqi əhəmiyyətini qeyd edən Qurultay, yeni əlifbanın qəbulunu və onun ayrı-ayrı türk-tatar respublikaları və vilayətlərində həyata keçirilmə üsullarını hər bir respublikanın və hər bir xalqın öz işi sayır.

2. Bununla əlaqədar, Qurultay Azərbaycanın, SSRİ-nin vilayət və respublikalarının (Yakutiya, Qırğızıstan, İnquşetiya, Qaraçay-Çərkəz, Kabardin, Balkar, Osetiya və Çeçenistan) yeni əlifba qəbul etmələrini, Başqırdıstan, Türkmənistan, Özbəkistanda və Adıgey-Çərkəz vilayətində latın əsaslı yeni əlifba qəbulu uğrunda geniş hərəkata başlanması kimi nəhəng müsbət əhəmiyyətə malik faktı qeyd edir.

Sadələn vilayət və respublikaların yeni türk (latın) əlifbasının qəbulu sahəsində gördükləri təqdirəlayiq işi qeyd edən və qızğın alqışlayan Qurultay həmin islahatın onlarda da həyata keçirilə bilməsi üçün bütün türk-tatar xalqlarına Azərbaycanın və SSRİ-nin digər vilayət və respublikalarının təcrübəsini və üsullarını öyrənməyi tövsiyə edir.

TÜRK DİLLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN DİGƏR DİL AİLƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİ HAQQINDA

Canlı və ədəbi türk dillərinin və dialektlərinin araşdırılması haqqında məruzəni dinləyən Qurultay aşağıdakıları yaxın gələcək üçün vəzifələr sayır:

1. Dil materiallarının toplanması və çapı, ayn-ayn elmi qrammatikalar və lüğətlərin tərtibi yolu ilə ayn-ayn dillər, ləhcə və şivələrin dərinədən, hərtərəfli araşdırılması.

2. Müqayisəli-tarixi qrammatika, müqayisəli etimoloji lüğət və türk dil və dialektlərinin təsnifi üzrə hazırlıq işləri.

3. Türkologiyaya dair biblioqrafiyanın tərtibi.

4. Türk dillərinin digər Altay və uqro-fin dillərinə münasibətinin yafəs nəzəriyyəsinin nailiyyətləri nəzərə alınmaqla davam etdirilməsi.

5. Beynəlxalq miqyasda türkoloji işin müəyyən plan əsasında kollektiv iş əsasında və çap işi təmin edilməklə təşkili.

DOĞMA DİLİN TƏDRİSİ METODİKASI ÜZRƏ

1. Türk xalqlarında doğma dilin müvəffəqiyyətlə tədrisi ayrı-ayrı dillərin və onların dialektlərinin ciddi araşdırılması və müəllimlərin yaxşı linqvistik təhsili olmadan həyata keçirilə bilməz, odur ki. həm orta, həm də ali pedaqoji təhsil müəssisələrində bu təhsil elementlərinə müstəqim əhəmiyyətə malik olmalıdır.

2. Savad öyrədərkən, bütöv söz (Amerika) üsulu tarixi orfoqrafiyaya malik dillərdə daha çox əhəmiyyətə malikdir.

3. Səs üsulu fonetik orfoqrafiyalı dillərdə uğurla tətbiq oluna bilər.

4. Təlimin Montessorinin səs üsulu ilə təşkilinə diqqət yetirilməsi məsləhət görülür.

5. Sırf mexaniki köçürmə yazmaq öyrədilməsi üçün əlverişsiz vasitədir. Yaxşı nəticələr əldə edilməsi üçün yazı ilə paralel, şagirdlərin diqqətinin dilin xarici formalarına cəlb edilməsi, bunun üçün yazı ilə əlaqədar müvafiq səs məsələlərinin təhlili, həlli yolundan istifadə olunması zəruridir.

6. Nitqin inkişafı üzrə məşğələlər də eyni üsullarla, yəni dilin təhlili və onun ayrı-ayrı elementlərinin mənasının müəyyənləşdirilməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

7. Şagirdlərin bir çoxunun təbii ikidilliliyi bu cür məşğələlər üçün əlverişli şərt olmalıdır, həm şagirdlərin ümumi mədəni inkişafı, həm də sırf əməli məqsədlər - üsluba yiyələnmək üçün hər vəchlə inkişaf etdirilməli və istifadə olunmalıdır.

8. Qrammatikanın tədrisi zamanı formalardan çıxış edilməli, onların mənası axtarılmalıdır. Lakin unutmayaq lazım deyil ki, dilin ifadə vasitələri təkcə sözlərin yox, söz birləşmələrinin də formaları və digər sintaktik vasitələrdir. Hər halda, dildə nə morfoloji, nə də sintaktik şəkildə əks olunmayan kateqoriyalar axtarmaq lazım deyil.

9. İkinci mərhələdə müstəqil fənn kimi elmi qrammatikanın öyrənilməsi arzu edilir.

10. Birinci pillədə əsas təlim materialları türk xalqlarının xalq yaradıcılığı olmalıdır.

11. İkinci pillədə ədəbiyyat həm epizodik planda, ictimaiyyətlə əlaqəli və müasir ədəbiyyata üstünlük verməklə, həm də tarixi-ədəbi baxımdan öyrənilməlidir. Tarixi-ədəbi oçerklə digər türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə qısa tanışlıq da daxil edilməlidir. Bununla əlaqədar xüsusi müntəxəbatlar çap olunmalıdır.

**"TÜRK XALQLARININ TARİXİNİN
ARAŞDIRILMASININ MÜASİR DURUMU VƏ ƏN YAXIN
VƏZİFƏLƏRİ" MƏRUZƏLƏRİ ÜZRƏ**

Məruzəçilərin tezislərini və komissiyanın iclasındakı fikir mübadiləsini nəzərə alan Komissiya aşağıdakıları təklif edir:

1. SSRİ-nin türk xalqlarının maddi mədəniyyət abidələrinin araşdırılmasına ciddi diqqət yetirilməsi zəruridir. İlk növbədə mövcud qədim abidələrin qeydiyyatı həyata keçirilməlidir. Bir çox tarixi abidələr dağılmaqda olduğundan, onların qorunması üçün təcili tədbirlər görmək, ən böyük abidələri qoruq elan etmək lazımdır.

2. Bütün şərq respublika və vilayətlərində qazıntı işlərini inkişaf etdirərkən, onları məlum plan əsasında aparmaq lazımdır. İlk növbədə, Orta Asiyadan Volqaboyu və Qara dəniz sahillərinə, İrandan Xəzər dənizi sahili boyu Volqanın mənsəbinə aparan ticarət karvan yollarının arxeoloji araşdırılması məsləhətdir. Yaxın beş il üçün arxeoloji işlərin planının tutulması arzu edilir.

3. Arxeoloji ekspedisiyaların təşkili zamanı yerli əhalidən olan işçilərin də cəlb olunması zəruridir.

4. Arxeoloji ekspedisiyalarla yanaşı, yazılı materialların toplanması üçün arxeoqrafik ekspedisiyalar da son dərəcə zəruridir.

5. Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsi sahəsində həm monoqrafik araşdırmaların, həm də sosioloji baxımdan işıqlandırılan ümumi tarixi icmalların tərtibi üzrə işlərin gücləndirilməsi zəruridir.

6. Tarixi araşdırmalarda ən yeni dövrlərin, xüsusən, indiyədək çox az araşdırılmış iqtisadi və sosial tarix məsələlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

7. Türk xalqları arasında xalq və inqilabi hərəkatların araşdırılmasına ciddi diqqət yetirilməsi zəruridir. Son dövrün inqilabi hadisələrinin araşdırılması zamanı hər cür yazılı materialların toplanmasından savayı, inqilabi hadisələrin şahidi və iştirakçıları olanlar arasında sorğular aparılmasına son dərəcə böyük ehtiyac var.

8. Türk xalqlarının mədəniyyətlərinin öyrənilməsi üzrə ekspedisiyaların nəticələrinin çap olunması, SSRİ-nin şərq respublika və vilayətlərindəki abidələrin elmi təsvirinin və arxeoloji xəritələrinin nəşri çox vacibdir.

9. Türk xalqlarının tarixinə dair həm artıq çap olunan, müxtəlif salnamələr, qanun toplulan, jurnallar və i.ə. səpələnən, həm də indiyədək çap üzü görməyən arxiv materiallarının yerli türk dillərinə tərcümə edilməklə sistemli şəkildə çapına başlamaq lazımdır.

10. SSRİ-nin türk xalqlarının tarixinə dair arxiv materiallarının siyahılarının (soraq kitabçalarının) tərtib olunması zəruridir.

11. Rus və əcnəbi alimlərin türk xalqlarının tarixinə dair ən mühüm əsərlərinin türk dillərinə tərcüməsi arzu edilir.

12. II Türkoloji Qurultayadək bir sıra arxeoloji ekspedisiyalar keçirmək və İttifaqın türk əhalisi olan bütün şərq respublika və vilayətlərində tarixi materialları çap etmək məqsədəuyğundur.

DİYARŞÜNASLIQ HAQQINDA MƏRUZƏ ÜZRƏ

1. Türkoloji işin yeganə geniş və etibarlı mədəni təməli kimi, Qurultay Diyarşünaslığın böyük əhəmiyyətini qəbul edir.

2. Qurultay müvəffəqiyyət əldə edilməsində maraqlı olan bütün türk respublikalarının Xalq Maarif Komissarlıqlarının diqqətini onların büdcələrindən Diyarşünaslığın düzgün maddi əsasının yaradılması üçün kifayət edə biləcək vəsaitin ayrılmasının zəruri olduğuna cəlb edir.

3. Qurultay belə hesab edir ki, diyarşünaslıq təşkilatının əsas formaları aşağı diyarşünaslıq özləkləri, daha sonra isə ayn-ayrı respublikalar və vilayətlər üzrə mərkəzi bürolardır.

4. Qurultay belə hesab edir ki, bütün diyarşünaslıq təşkilatları nəzdində diyarşünaslıq məsələləri üzrə müvafiq kartotekaların yaradılması zəruridir.

TÜRK DİLLƏRİNİN ORFOQRAFİYASI HAQQINDA

1. Türk dilləri üçün orfoqrafiya məsələsi üzrə I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay aşağıdakı qənaətə gəlir: mədəni dillərdə mövcud olan müasir dörd əsas elmi imla qaydalarından türk dili üçün ən uyğun gələn, əsasən, etimoloji (morfoloji) prinsiplə bu və ya digər dərəcədə kombinə edilmiş fonetik prinsipdir.

2. Etimoloji prinsipin tətbiqi ədəbi ənənənin mövcudluğundan, həmin dilin az və ya çox dərəcədə dialekt parçalanmasından və hər bir ayrıca götürülmüş halda etimoloji prinsipin yazıda bütün dialektlərin birləşdirilməsinə nə dərəcədə yardımçı olmasından və başqa cür danışanlar üçün imla qaydalarını nə dərəcədə əsaslandırmasından asılı olmalıdır.

3. İmla qaydaları üçün yalnız həmin dildə danışanların hamısı üçün aydın olan etimologiyalardan istifadə edilə bilər. Etimoloji prinsip tarixi prinsiplə qarışdırılmamalıdır və həmin sonuncu prinsipdən uzaq olmağa səy göstərilməlidir.

4. Türk dillərinə daxil olan ərəb və ümumiyyətlə, yabançı sözlərin (Avropa və s.) həmin xalqm deyiminə uyğun fonetik yazılışı prinsipi zəruridir, çünki o. Xeyli hissəsi hələ də savadsız olan xalq kütlələrinin savada yiyələnməsini asanlaşdırar, yalnız ərəb dilini bilən nisbətən azsaylı ziyalılar təbəqəsi üçün çətinlik törədir.

5. Fonetik prinsip tələffüzə əsaslanır; odur ki, canlı türk dilləri üzərində müşahidələrdə hecaların növlərini, onlarda sait və samit səslərin iştirakını, xüsusən, sait və samit səslərin sözün əvvəli, ortası və sonunda işlənməsini aydınlaşdırmaq lazımdır.

6. Türk-tatar dilləri üçün hazırda mövcud olan üç əlifbadan olduğu kimi tətbiq edilən ərəb əlifbası türk dillərindən heç birinin fonetik yazı tələblərinə cavab vermir. İslah olunmuş ərəb əlifbası, hələlik, ardıcı) işlənilib hazırlanmış orfoqrafiya üçün təməl olmayıb; Azərbaycanda, digər respublikalar və muxtar qurumlarda qəbul edilən latın əlifbası isə ənənəyə malik olmaması sayəsində yazının kifayət qədər fonetikliyi tələblərini ödəyə biləcək orfoqrafiyanın yaradılması üçün daha əlverişli şərait yaradır.

7. Konkret ədəbi dildə vahid orfoqrafiya formalarının qorunub saxlanmasını məsləhət görən Qurultay, bəzi türk dillərində rast olunan əyalətçilik (pərakəndəlik) meyillərini rədd edir.

8. Türk dillərinin səmərəli fonetik imla qaydalarının müəyyənləşdirilməsi üçün türk-tatar dillərinin orfoqrafiya lüğətlərinin yaradılması zəruridir.

9. Qurultay türk-tatar dillərindəki bütün səslərin ötürülməsi üçün latın əlifbası əsasında vahid elmi fonetik

transkripsiyanın yaradılması məsələsinin müvafiq elmi müəssisələr tərəfindən işlənilib hazırlanmasını məqsədəuyğun sayır.

TƏŞKİLAT KOMİSSİYASININ İŞİ

1. Yerlərdə türkoloji komitələr təşkil etmək;
2. Bu komitələrin vəzifələri aşağıdakılardır:
 - a) türkologiyaya dair bütün materialların toplanması; artıq çap olunmuş materialların qeydiyyatı;
 - b) bütün yerli türk əlyazmalarının toplanması və qeydiyyata alınması;
 - v) yerli ləhcə və şivələrin öyrənilməsi.
3. Türk respublikalarının müvafiq xalq maarif komissarlıqları yerli komitələrin elmi işlərinin çapı üçün vəsait ayırmalıdır.
4. Bütün yerli türkologiya komitələri öz aralarında əlaqə saxlamalı, material və elmi işlər mübadiləsi aparmalıdır;
5. Türkologiyaya birgə xidmət etmək və onu birgə inkişaf etdirmək məqsədilə üç aydan bir çıxan dövrü toplu təsis etmək və bu topluda SSRİ-nin bütün türk və digər dillərində materiallar vermək;
6. İttifaqın elmi müəssisələrinin həyata keçirdikləri elmi ekspedisiyalarda türk elmi işçilərinin fəal iştirakı üçün tədbirlər görülməsi zəruridir;
7. Qurultay SSRİ Elmlər Akademiyası, Türkiyə Maarif Komissarlığı və Berlin Akademiyasının Radlov lüğətinin əlavələrlə yenidən çap olunması barədə planını alqışlayır və bu böyük elmi təşəbbüsün dəstəklənməsini zəruri sayır;
8. Qurultaydakı bütün məruzələr oxunduqları dillərdə çap olunmalıdır: onlarn rus dilinə tərcümələri də çap edilməlidir. Qurultay bu protokollarn qısa icmalının fransız dilində çapını da məqsədəuyğun sayır;

Bu protokollann çapı üçün Azərbaycanın Araşdırılması və Öyrənilməsi Cəmiyyəti nəzdində üç nəfərdən – prof.Çobanzadə, yoldaş Zifeld və yoldaş Cəbiyevdən ibarət komissiya yaradılın

9. Qurultayın proqramının on dördüncü bəndinə dair məruzəsi oxunmasa da, çap olunacaq protokollara salınmalıdır;

10. II Türkoloji Qurultayın iki ildən gec olmayaraq Səmərqənddə çağırılması məqsədəuyğundur.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ELMİ TERMINOLOGİYA SİSTEMİ HAQQINDA

1. Qrupun digər üzvlərlə əlaqənin itirilməməsi üçün doğma türk dillərində terminologiya bərqərar edərkən, hər bir dilin müəyyən qrupa mənsub olması ilə hesablaşmaq.

2. Terminologiyanın əsası kimi həmin dildə ən geniş yayılan və ona ən müvafiq olan sözlərin görürülməsi.

3. Həmin qrupda müvafiq sözlər olmadığı halda, başqa türk qruplarından sözlər əxz etmək, qeyritürk sözlərinə nisbətən, həmin sözlərə üstünlük vermək.

4. Türk dillərində müvafiq sözlər olmadıqda, geniş kütlələrin mənimsədikləri ərəb-fars terminlərini saxlamalı, bir şərtlə ki, onlar türk qrammatika qaydalarına tabe edilsin.

5. Türk dilləri üçün bundan sonra ərəb-fars sözlərinin iqtibası mümkünə sayılaraq, ərəbizmlərə və fars terminlərinə qayıdışdan birdəfəlik imtina edilsin və yeni terminlər seçimi zamanı ümumavropa yönünə üstünlük verilsin.

6. Ümumavropa sözlərinin yalnız kökləri qəbul olunsun və onlar türk artikulyasiyasının təbiətinə uyğunlaşdırılsın. Qeyri-türk dillərindən anıq qəbul edilən, səslərin, yaxud hecaların yerinin və ya özlərinin müəyyən qədər dəyişməsilə artıq türk artikulyasiyasına uyğunlaşmış sözləri olduqları şəkildə saxlamalı.

7. Bu köklərlə bağlı olan bütün sonrakı etimoloji təbəqələri türk dillərinin təbiətinə tabe etməli.

8. Pedaqoji məqsədlərdən çıxış edərək, məktəb ədəbiyyatı üçün terminlər tərtibi zamanı, imkan daxilində, aşağıdakıları əsas tutmaq lazımdır:

- I pillə məktəbləri üçün yerli respublika ləhcələrini;
- II pillə məktəbləri üçün qrup terminlərini (əlavə terminləri);
- ali məktəblər üçün ümumavropa terminlərini (əlavə terminlər).

9. Geniş kütlələrin dili əsasında yaradılmış elmi dilin hədudlarının müəyyənləşdirilməsi zaman terminləri elə sistemləşdirmək lazımdır ki. əhalinin yuxarı və aşağı təbəqələrinin dili kimi dillər yaranmasın.

Söz yaradıcılığı qanunlarını nəzərə almaqla, hamı üçün anlaşqlı olması məqsədilə yeni anlayışlar üçün iki türk söz kökündən ibarət mürəkkəb sözlər yaratmaq lazımdır.

10. Bir çox mənaları olan sözləri, dəqiqləşdirmək məqsədilə, yalnız bir – həmin anlayışa ən yaxın ruhlu mənada işlətmək lazımdır.

11. Terminlər tərtib edərkən anlaşqlığı və kütlələr tərəfindən işlədilmələrini asanlaşdırmaq üçün süni olaraq qısaldılmış sözlərdən uzaq olmaq lazımdır.

12. Hər bir respublikada daimi terminoloji komissiyalar fəaliyyət göstərməli, onlar digər komissiyalarla təcrübə mübadiləsi aparmalı və bunun üçün onlardan hər hansı birinin təşəbbüsü ilə vaxtaşırı müşavirələr çağırılmalı, bu sahədəki bütün nailiyyətlər ümumiləşdirilməlidir.

13. Hər bir respublikanın ayrılıqda işinin yüngülləşdirilməsi üçün ümumtürk elmi terminlər lüğətinin yaradılması zəruri sayılsın.

TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN ETNOQRAFİK KOMİSSİYASININ QƏTNAMƏSİ

1. Türk xalqlarının tayfa tərkibinin dəqiq qeydiyyatına böyük önəm verən Komissiya Qurultay adından Moskvadakı Mərkəzi Statistika İdarəsinə aşağıdakı təkliflə müraciət olunmasını təklif edir: cari ildə Ümumittifaq siyahıyaalınması keçirilərkən əhalinin tayfa tərkibinə xüsusi diqqət yetirilsin və bunun üçün yerli təşkilatlar cəlb olunsun.

2. Ən yaxın Türkoloji Qurultaya qədər son məlumatlar əsasında türk xalqlarının həm birgə, həm də aynayn respublika və vilayətlər üzrə ətraflı xəritələrinin tərtibini son dərəcə zəruri saymaq.

3. Sosial gigiyena məsələlərini və bir sıra kiçik xalqların ölüb getməkdə olduğunu nəzərə alaraq, ən yaxın Qurultayda tibbi-antropoloji səciyyəli məsələlərin qoyulmasını, bundan əvvəl isə imkan daxilində bütün respublika və vilayətlərdə ilkin müayinələrin keçirilməsini zəruri saymaq.

4. Komissiya türk tayfalarının məişətinin planlı və əlaqələndirilmiş şəkildə öyrənilməsinə zəruri sayır, həm də bu araşdırmalar, ilk növbədə, təsərrüfat formalarının – ovçuların məişətinin, maldarlıq təsərrüfatının (daha çox, oturaq həyata keçid dövrünün), əkinçiliyin, torpaqdan istifadənin və ev istehsalının tədqiqinə yönəldilməlidir. Mədəniyyətin sadalanan elementlərinin araşdırılması zaman araşdırılan hadisələrin təkcə keyfiyyət deyil, həm də kəmiyyət baxımından qeydiyyatına xüsusi diqqət yetirilməli, onların yayılma həddləri mütləq müəyyənləşdirilməlidir (məişət elementlərinin yayılmasının bir sıra xəritələrinin tərtibilə).

5. Türk xalqlarının məişətinin öyrənilməsi üçün sonrakı Qurultaylardan birinin qərarı ilə türk mərkəzlərindən birində Türk

mədəniyyətlərinin mərkəzi muzeyinin yaradılmasını son dərəcə mühüm sayan Komissiya güman edir ki, bu işin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin rəhni yerli respublika və vilayət mərkəzlərində məişət şöbələrinin planlı və güclü şəkildə inkişaf etdirilməsidir. Komissiya türk respublika və vilayətlərində muzeylərin inşasına son dərəcə müstəsna əhəmiyyət verir və əmindir ki, mərkəzi muzeylər həm təcrübələri, həm də texniki avadanlıqları vasitəsilə onların inkişafına hər cür yardım göstərəcək.

6. Komissiya bu Qurultayın göstərişi ilə yerinə yetiriləcək tədqiqat işlərinin çap olunması və növbəti Qurultayın onlarla təmin edilməsini son dərəcə zəruri sayır.

7. Geniş kütlələrin öz məişətlərinin öyrənilməsi işinə cəlb edilməsi məqsədilə Komissiya, ilk növbədə, müəllimlərin və cəmiyyətin mədəni qüvvəsindən istifadəni zəruri sayır. Bunun üçün müvafiq tədris müəssisələrinin tədris planına etnoqrafiyanın tədrisini daxil etmək lazımdır ki, bu, müasir quruculuq işində son dərəcə zəruri olan xalq məişəti haqqında təlimin məktəbdə tədrisini təmin etmiş olar.

8. Türk xalqları nümayəndələrindən olan ixtisaslı etnoqrafların və antropoloqların çatışmadığını nəzərə alaraq, Komissiya türk gəncləri üçün SSRİ ali təhsil müəssisələrində kifayət qədər yer ayrılmasını, həmçinin, onlara xaricə ezamiyyətlər ayrılmasını zəruri sayır.

9. Antropologiya və xalq məişəti məsələlərinə böyük elmi və əməli əhəmiyyət verən Komissiya növbəti Qurultayın Təşkilat Komitəsindən həmin məsələlərin lazımi şəkildə araşdırılmasını və növbəti Qurultayın gündəliyinə salınmasını nəzərdə tutmasını xahiş edir.

**I ÜMUMİTTİFAQ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN
NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN ƏLİFBA ÜZRƏ SİYAHISI**

№	Soyadı, adı, atasının adı	Vəzifəsi və sənəti	Milliyəti	Göndərən təşkilat	Daimi yaşayış yeri
1	Abdraximov Qaley Şakiroviç (Ali-Rahim)	müəllim	Kazan tatarı	Tatarıstan Xalq Maarif Kamissarlığı (XMK)	Kazan
2	Abducabbarov Abdurrəşid	Akademiya Mərkəzinin sədri	özbək	Özbəkistan XMK	Səmərqənd
3	Ağazadə Fərhad Rəhim oğlu	müəllim, Yeni Əlifba Komitəsinin elmi əməkdaşı	Azərbaycan türkü	Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK)	Bakı
4	Ağamalıoğlu Səməd Həsən oğlu	Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri	Azərbaycan türkü	Təşkilat komitəsi	Bakı
5	Ayvazov S.A.	ədəbiyyatçı	Kırım tatarı	Kırım MİK	Simferopol
6	Akçokraklı Hüseyn	ədəbiyyatçı	Kırım tatarı	Kırım MİK	Simferopol
7	Aliyev İbrahim Mahmudoviç		Dağıstan türki	Dağıstan XMK	Maxaçqala
8	Aliyev Umar Cəşuyeviç		qaraçay	İcraiyyə Komitəsi	Rostov
9	Alnarov İbad	müəllim, pedaqoji təşkilatın elmi katibi	Kazan tatarı	Tatarıstan XMK	Kazan

Birinci Türkoloji Qurultay 100

10	Arifullin Sattar Arifullinoviç		Kazan tutarı	Türkmənistan, Stavropol diyarı. RİK	Yay qərargahı
11	Atnaqulov Salah Sadri oğlu	«Kajur» nəşriyyatı- nın baş redaktoru	başqırd	Tatarıstan. «Kajur» nəşriyyatı	Kazan
12	Axundov Ruhulla Əli oğlu	jurnalist, «Bakinskiy raboçiy» qəzetinin redaktoru	Azərbayca n türkü	Azərbaycan MİK	Bakı
13	Açaryan Raçiya Yakovleviç	professor	erməni		Yerevan
14	Aşmarin Nikolay İvanoviç	professor	rus	Təşkilat komitəsi	Bakı
15	Ayyupov Qalimcan Suleymanoviç		meşşeryak	Dağıstan XMK	Maxaçqala
16	Baytursun Axmed Baytursunoviç	Akademiya Mərkəzinin Sədri	qazax	Təşkilat komitəsi	Kızıl- Orda
17	Baraxov İsidor Nikiforoviç		yakut	Yakutiya MİK	Moskva
18	Bartold Vasili Vladimiroviç	akademik	rus	Təşkilat Komitəsi	Leninqrad (Peterburq)
19	Bassariya Simon Petroviç		abxaz	Abxaziya Elmi Cəmiyyəti	Suxum

Birinci Türkoloji Qurultay 100

20	Başkirov Aleksy Stepanoviç	professor	rus		Moskva
21	Bekturə Şevqi		Kırım tatarı	Dağıstan	Maxaçqala
22	Berdiyev Bekki E.	Akademiya Mərkəzinin üzvü	türkmən	Türkmənistan XMK	Poltaroski
23	Bilyalov Məcid Masaqutoviç		başqırd	Başqırdıstan XMK	Moskva
24	Borozdin İlya Nikolayeviç	professor	rus	Şəxsən dəvət olunub	Moskva
25	Veltman Solomon Lazareviç	jurnalist	yəhudi	Şərqşünaslar ın Ümumi Rusiya elmi ass-1	Moskva
26	Vilqadanov Qabdulahad Fazlıyeviç		teptyar	Başqırdıstan	Ufa
27	Vitteck Paul	professor	alman	Şəxsən dəvət olunub	İstanbul
28	Qabitov Xabibulla A.Kahiroviç	pedaqoq	başqırd	Başqırdıstan XMK	Ufa
29	Qavrilov Mixail Filippoviç	Orta Asiya Dövlət Universiteti	rus	Özbəkistan	Daşkənt
30	Qafurov Sibqat Satdıkoviç		Kazan tatarı	Tatarıstan XMK	Kazan

Birinci Türkoloji Qurultay 100

31	Qeldiyev Muxammed		türkmən	Türkmənistan XMK	Poltoratsk
32	Çenko Anatoli Nesteroviç		rus	Elmlər Akademiyası	Leninqrad (Peterburq)
33	Hüseynov Mirzə Davud	Qafqaz Respub- likalarının Maliyyə Komitəsi- nin sədri	Azərbaycan türkü	Şəxsən dəvət olunub	Tiflis
34	Hüseynzadə Əlibəy	professor	Azərbaycan türkü	Şəxsən dəvət olunub	İstanbul
35	Qubaydullin Qaziz	dosent	Kazan tatarı	Şəxsən dəvət olunub	Bakı
36	Daniyarov Bazarkul	müəllim	qırğız	Qırğızstan	Bişkek
37	Cəbiyev Həbib	«Kommun- ist» qəzetinin redaktoru	Azərbayca n türkü	Təşkilat Komitəsi	Bakı
38	Canibekov Abdulhamid Şarşetveyeviç	müəllim	noqay	Şimali Qafqaz Ölkəşünaslıq İnstitutu	S.Kanq
39	Cevdətzadə Hikmət		Osmanlı türk	Acaristan XMK	Batumi
40	Jirkov Lev İvanoviç	professor	rus	Ümumrusiya Şərqşünaslar ının elmi assosiasiyası	Moskva
41	Zahri Aşurəli	jurnalist	özbək	Özbəkistan XMK	Fərqanə

Birinci Türkoloji Qurultay 100

42	Zeynallı Hənəfi Baba oğlu	redaktor, jurnalist	Azərbaycan türkü	Azərbaycan MİK	Bakı
43	Zifeldt- Simumyaqi Artur Rudolfoviç	ədəbiyyatçı	eston	Təşkilat Komitəsi	Bakı
44	İbrahimov Qalimcan Qirfanoviç	Akademiya Mərkəzinin sədri	Kazan tatarı	Təşkilat Komitəsi	Kazan
45	İvanov Aleksy Andreyeviç	jurnalist	yakut	Yakutiya MİK	Moskva
46	İvanov Pavel İvanoviç		çuvaş	Çuvaş MİK	Çeboksarı
47	İdelqujin Karim Abduloviç		başqırd	Başqırdıstan XMK	Ufa
48	İlbek Meşrik Yunus oğlu	jurnalist	özbək	Özbəkistan XMK	Dəşkənd
49	İlyasov Müseyyib İbrahim oğlu	Bölgə xalq təhsil şöbəsi müdiri	kürd	Azərbaycan	Laçın
50	Inoqamov Raxim Axundcan oğlu	jurnalist	özbək	Özbəkistan XMK	Səmərqənd
51	Qasimov Pənah Ələkbər oğlu	Xalq Maarif Komissarlığı	Azərbaycan türkü	Azərbaycan MİK	Bakı
52	Katanov Nikolay	Xakas tərcümə	xakas	Xakasiya	Usc- Abakansk

Birinci Türkoloji Qurultay 100

	Qavriloviç	komissiya-sının üzvü			
53	Köprülüzadə Mehmed Fuad	professor	Osman türkü	Şəxsən dəvət olunub	İstanbul
54	Korkmasov Celaledin	Dağıstan Xalq Maarif Komissarlığı	kumuk	Təşkilat Komitəsi	Maxaçqala
55	Kosiyev Xonin Kosiyeviç	Xalq Maarif şöbə müdiri	kalmık	Kalmık diyarı, Vilayət İK	Həştərxan
56	Krımski Aqafanqel Yefimoviç	akademik	ukrayin		Kiyev
57	Kulayev Aleksandr İsakoviç		osetin	Şimali Osetiya	Vladıqafqaz
58	Quliyev Mustafa	Azərbaycan Respublika-sının Xalq Komissarı	Azərbaycan türkü	Azərbaycanı Tədqiq və Tətibb Cəmiyyəti	Bakı
59	Kulbeşerov Bəşim		türkmən	SSRİ MİK	Moskva
60	Lemanov İ.	müəllim	Kırım tatarı	Kırım Pedaqoji İnstitutu	Simferopol
61	Maksudov Qayaz Kısımoviç	Maarif komissarlığı kollegiya üzvü	Kazan tatarı	Şəxsən dəvət olunub	Kazan
62	Malov	professor	rus	Elmlər	Leninqrad

Birinci Türkoloji Qurultay 100

	Serqey Yefimoviç			Akademiyası	(Peterburq)
63	Malsatov Zaurbek Kurazoviç		inquş	İnquşiya	Vladiqafqaz
64	Mamedbekov Kərim Huseynoviç		Dağıstan türkü	Dağıstan XMK	Maxaçqala
65	Məmmədzadə Cabbar Abbas oğlu	ADU-nun müəllimi	Azərbaycan türkü	Azərbaycan	Bakı
66	Məmmədzadə Cəlil Məmməd oğlu	Xalq Komissarının müavini	Azərbaycan türkü	Azərbaycan	Bakı
67	Manatov Şərif Axmedoviç	müəllim	başqırd		Tiflis
68	Menzel Teodor Teodoroviç	professor	alman	Şəxsən dəvət olunub	Kil
69	Mesaros Yulius	professor	macar	Şəxsən dəvət olunub	İstanbul, Ankara
70	Miller Aleksandr Aleksandroviç	professor	rus	Elmlər Akademiyası	Leninqrad (Peterburq)
71	Mryasov Saqıd Qubaydullin		başqırd	Başqırdıstan	Ufa
72	Musayev Həsən Abdulla oğlu	tələbə	uyğur	Şəxsən dəvət olunub	Bakı
73	Musayev Hüseyn	Naxçıvan Xalq Maarif	Azərbaycan türkü	Naxçıvan MİK	Naxçıvan

Birinci Türkoloji Qurultay 100

	Məmməd oğlu	Komissiya- sının sədri			
74	Nağıyev Cahangir Rustamoviç		Azərbaycan türkü	Şimali Qafqaz	Rostov
75	Naqovitsın İosif Aleksseyeviç	Rusiya XMK Millətlər İttifaqının sədri	votyak (udmurt)	Rusiya XMK	Moskva
76	Nəcəfov Rzaqulu		Azərbayca n türkü	Gürcüstan XMK	Tiflis
77	Nedim Mamut		Kırım tatarı	Kırım MİK	Simferopol
78	Odabaş Xabibulla Abdurəşid oğlu	müəllim, Kırım Dövlət Universiteti	Kırım tatarı	Təşkilat Komitəsi	Simferopol
79	Oldenburq Serqey Fyodoroviç	akademik	rus	Şəxsən dəvət olunub	Leningrad (Peterburq)
80	Omarov İldes	Akademiya Mərkəzinin əməkdaşı	qazax	Qazaxıstan XMK	Kızıl- Orda
81	Oşayev Xalid Dudayeviç		çeçen	Çeçenistan vilayət İcraiyyə komitəsi	Qroznı
82	Pavloviç Mixail Pavloviç	Ümumrusiya Şərqsunasları nın elmi ass-ı	yəhudi	Təşkilat Komitəsi	Moskva
83	Pepinov Əhməd Cəvdət	Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı	Azərbaycan türkü	Təşkilat Komitəsi	Bakı

Birinci Türkoloji Qurultay 100

84	Perenqliyev Başım		türkmən	Türkmənistan XMK	Poltoratsk
85	Petrov Mixail Petroviç	ədəbiyyatçı, müəllim	çuvaş	Çuvaşiya MİK	Çeboksarı
86	Poppe Nikolay Nikolayeviç		rus	Şəxsən dəvət olunub	Leninqrad (Peterburq)
87	Radebold Valter	elmlər doktoru	alman	Şəxsən dəvət olunub	Berlin
88	Raximi Şakircan		özbək	Özbəkistan XMK	
89	Raxmanov Bikcan		özbək	Özbəkistan XMK	Xivə (Xarəzm)
90	Roqdayev Nikolay İqnateviç	Zaqafqaziya Elmi Assosiasiyası	rus		Tiflis
91	Rudenko Serqey İvanoviç	professor	rus	Elmlər Akademiyası	Leninqrad (Peterburq)
92	Səədi Qəbduraxman Eynan oqlı	jurnalist	Kazan tatarı	Tatarıstan XMK	Kazan
93	Sabaşkin Aleksy Makaroviç	jurnalist	oyrot	Oyrot diyarı	Ulala
94	Sabirov Rauf Axmetoviç		Kazan tatarı	Rusiya XMK	Moskva
95	Sadri İsmail	Sosial tərbiyə şöbə müdiri	özbək	özbəkstnn XMK	Buxara
96	Samoyloviç Aleksandr Nikolayeviç	professor	rus	Təşkilat Komitəsi	Leninqrad (Peterburq)

Birinci Türkoloji Qurultay 100

97	Bayseyduli Aziz	Akademiya Mərkəzinin üzvü	qazax	Qazaxıstan	Kızıl-Orda
98	Siyuxov Seferbey Xatsutseviç		adıgey	Adıgey vilayəti	Krasnodar
99	Safronov Anempodist İvanoviç	ədəbiyyatçı	yakut	Yakutiya MİK	Moskva
100	Suleyev Bilal Suleyeviç	müəllim	qazax	Qazaxıstan XMK	Kızıl- Orda
101	Sultanova Ayna	müəllim	Azərbaycan türkü	Azərbaycan	Bakı
102	Sultanov Həmid Həsən oğlu	Naxçıvan Xalq Komissarı Sovetinin sədri	Azərbaycan türkü	Naxçıvan SSR	Naxçıvan
103	Tağızadə Abdulla M.	tələbə	Azərbaycan türkü	Leningrad (Peterburq) Şərqşünaslıq İnsututu	Leningrad (Peterburq)
104	Tibilov Aleksandr Arsenyeviç		osetin	Cənubi Osetiya MİK	Tsxinvali
105	Tokov Nana Hasanoviç		qaraçay	Qaraçay- Çərkəz vilayəti	Kislovodsk
106	Tomaşevskiy Vsevolod Bronisloviç	professor	rus	Şəxsən dövət olunub	Leningrad (Peterburq)
107	Tıstanov Kasım	müəllim	qırğız	Qırğızıstan Respublikası	Bişkek
108	Tyuryakulov Nazir	jurnalist	qazax	Təşkilat Komitəsi	Moskva

Birinci Türkoloji Qurultay 100

109	Usbaşev İbrahim Musayeviç		balkar	Kabardin- Balkar	Nalçik
110	Usmanov Mecid Saqitoviç	müəllim	Kazan tatarı	Özbəkistan XMK	Səmərqənd
111	Usmanov Şamil Xayruloviç	ədəbiyyatçı	Kazan tatarı	Şəxsən dəvət olunub	Moskva
112	Utamişev Qani Faxreddinoviç		Kazan tatarı	Şimali Qafqaz	Rostov
113	Feyzi Edhem Mustafa oğlu		Dağıstanlı	Dağıstan XMK	Maxaçqala
114	Ferid Xurşid	konsul	Osmanlı türkü	Şəxsən dəvət olunub	Bakı
115	Xakimov Neymat Eynatulla oğlu	jurnalist	Kazan tatarı	Tatarıstan	Daşkənd
116	Xocayev Xalid-Səid	müəllim	Özbək	Şəxsən dəvət olunub	Bakı
117	Xubiyev Abdulkərəm (Qaraçaylı)		Qaraçay	Qaraçay Muxtar vilayəti	Batalpaşinsk
118	Tsey Daud Xatiroviç		Adıgey	Adıgey- Çərkəz Muxtar vilayəti	Krasnodar
119	Çobanzadə Bəkir Vahab oğlu	professor	Kırım tatarı	Təşkilat Komitəsi	Bakı
120	Şəbüstari İbrahim Rza oğlu	prokuror	İran türkü	Cənubi Azərbaycan	Naxçıvan
121	Şakirov Zakir Şakiroviç	müəllim	Başqırd	(Başqırdtsdan) Xalq Maarifi İnstitutu	Ufa

Birinci Türkoloji Qurultay 100

122	Şamuradov		Türkmən	Türkmənistan XMK	Poltoratsk
123	Şamxalov Abdullətif		Avar		Moskva
124	Şərəf Qalimcan Şərəfoviç	Pedaqoji İnstitut müəllimi	Kazan tatarı	Tatarıstan XMK	Kazan
125	Şerba Lev Vladimiroviç	professor	Rus	Şəxsən dəvət olunub	Lelinqrad (Peterburq)
126	Əfəndiyev Bala İbrahimoviç		Azərbaycan türkü	Ermənistan XMK	Yerevan
127	Yudaxin Konstantin Kuzmiç		rus	Lelinqrad Şərq şünaslıq İnstitutu	Lelinqrad (Peterburq)
128	Yumankulov İbrahim		Kazan tatarı	Rusiya XMK	Moskva
129	Yunusov Qazi Alım	Akademiya Mərkəzinin sədr müavini	Özbək	Özbəkistan XMK	Səmərqənd
130	Yakovlev Nikolay Feofanoviç	professor	rus	Şəxsən dəvət olunub	Moskva
131	Yaqubkamal Yakum Memetoğlu		Kırım tatarı	Kırım	Yalta

«Birinci Türkoloji Qurultay – 100: tarixə nəzər»

Xülasə

Monoqrafiya 26 fevral - 6 mart 1926-cı il tarixində Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi əsərdir. Bakı Türkoloji Qurultayı türk xalqlarının mədəni integrasiyası və ortaq elmi-mədəni məkanın formalaşmasında tarixi əhəmiyyət kəsb edən mühüm hadisə kimi qiymətləndirilir. Kitabda qurultayın türk dünyasının elmi, dilçilik, tarix, mədəniyyət və ictimai fikir həyatındakı rolu müxtəlif aspektlərdən araşdırılır. Müəlliflər qurultayın materiallarını, dövrün arxiv sənədlərini və zəngin elmi irsini təhlil edərək onun türkoloji elmin inkişafındakı müstəsna əhəmiyyətini əsaslandırırlar.

Monoqrafiyanın birinci hissəsi I Türkoloji Qurultayda müzakirə olunan nəzəri dilçilik problemlərinə həsr edilmişdir. Bu bölmədə A. N. Samoyloviçin türk dillərinin öyrənilməsi ilə bağlı konsepsiyası, N. Poppenin altayşünaslıq nəzəriyyəsinin tarixi və nəzəri təhlili, professor Bəkir Çobanzadənin I Türkoloji Qurultaydakı məruzəsi, eləcə də A. Baytursunun türk dillərində terminyaratma konsepsiyası elmi baxımdan araşdırılmış və şərh edilmişdir.

Monoqrafiyanın ikinci hissəsi I Türkoloji Qurultayda türk areal dilçilik məsələləri adlanır. Bu hissədə qurultayda Anadolu–Balkan türklərinin dili, ədəbiyyatı və etnoqrafiyasının öyrənilməsi istiqamətində irəli sürülən elmi yanaşmalar təhlil olunur. Xüsusilə macar alimi Mesaroşun Anadolu–Balkan türklərinin etnoqrafiyasına dair araşdırmaları, alman türkoloqu Teodor Menzelin isə Anadolu–Balkan türklərinin ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş elmi mülahizələri geniş şəkildə təqdim edilir və qiymətləndirilir.

Monoqrafiyanın “I Türkoloji Qurultay görkəmli şəxsiyyətlərin və mətbuatın gözü ilə” adlı üçüncü hissəsində qurultaya elmi-nəzəri məruzələri ilə töhfə vermiş tanınmış alimlərin fəaliyyəti, həmçinin qurultayın dövrün mətbuatında necə əks olunması araşdırılır. Bu bölmədə V. V. Bartoldun qurultayın elmi əhəmiyyətinə dair fikirləri, görkəmli türkoloq S. Malovun qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi ilə bağlı elmi baxışları təhlil edilir. Eyni zamanda, 1922–1929-cu illər ərzində Azərbaycan mətbuatında I Türkoloji Qurultayın hazırlıq mərhələsinin, keçirilməsinin və sonrakı dövrdə qiymətləndirilməsinin qəzet və jurnalların materialları əsasında sistemli təhlili təqdim olunur.

Monoqrafiya göstərir ki, I Türkoloji Qurultay türkoloji elmin tarixində dönüş nöqtəsi olmuşdur. Qurultay türk dillərinin elmi təsnifatı və müqayisəli tədqiqi, terminologiyanın inkişafı, əlifba islahatı, ortaq elmi əməkdaşlığın genişləndirilməsi və türk xalqlarının zəngin mədəni irsinin öyrənilməsi istiqamətində mühüm qərarların qəbul edildiyi beynəlxalq elmi platforma kimi dəyərləndirilir. Kitabda müxtəlif ölkələrdən olan alimlərin elmi irsi, nəzəri konsepsiyaları və qurultayın mətbuatda əksi kompleks şəkildə araşdırılaraq bu mötəbər tədbirin türkoloji elmin sonrakı inkişafına göstərdiyi uzunmüddətli təsir elmi faktlar əsasında əsaslandırılır.

Monoqrafiya I Türkoloji Qurultayın təkcə tarixi hadisə deyil, həm də müasir türkologiyanın nəzəri-metodoloji əsaslarının formalaşmasında mühüm mərhələ təşkil etdiyini göstərən dəyərli elmi mənbə kimi çıxış edir.

**«Первый тюркологический съезд – 100:
взгляд в историю»**

Аннотация

Монография представляет собой научный труд, посвящённый 100-летию юбилею I Тюркологического съезда, состоявшегося в Баку с 26 февраля по 6 марта 1926 года. Бакинский тюркологический съезд рассматривается как одно из важнейших исторических событий, сыгравших значительную роль в культурной интеграции тюркских народов и формировании единого научно-культурного пространства. В книге с различных позиций исследуется значение съезда в развитии тюркологии, языкознания, истории, культуры и общественной мысли тюркского мира. На основе анализа материалов съезда, архивных документов эпохи и богатого научного наследия авторы обосновывают его исключительное значение для развития тюркологической науки.

Первая часть монографии посвящена теоретическим проблемам языкознания, обсуждавшимся на I Тюркологическом съезде. В данном разделе с научной точки зрения исследуются и комментируются концепция А.Н. Самойловича по изучению тюркских языков, историко-теоретический анализ алтаистической теории Н. Поппе, доклад профессора Бекира Чобанзаде, представленный на I Тюркологическом съезде, а также концепция терминологического строительства в тюркских языках, разработанная А. Байтурсыновым.

Вторая часть монографии озаглавлена «Проблемы ареальной лингвистики тюркских языков на I Тюркологическом съезде». В ней анализируются научные подходы, выдвинутые на съезде в области изучения языка, литературы

и этнографии анатолийско-балканских тюрков. Особое внимание уделяется исследованиям венгерского учёного Месароша по этнографии анатолийско-балканских тюрков, а также научным взглядам немецкого тюрколога Теодора Менцеля, посвящённым изучению литературы анатолийско-балканских тюрков. Эти исследования подробно рассматриваются и получают научную оценку.

Третья часть монографии под названием «I Тюркологический съезд глазами выдающихся личностей и прессы» посвящена деятельности известных учёных, выступивших на съезде с научно-теоретическими докладами, а также отражению съезда в периодической печати того времени. В данном разделе анализируются взгляды В. В. Бартольда на научное значение съезда, а также научные концепции выдающегося тюрколога С.Е.Малова, связанные с исследованием древнетюркских письменных памятников. Кроме того, на основе материалов газет и журналов представлен системный анализ подготовки, проведения и последующей оценки I Тюркологического съезда в азербайджанской прессе 1922–1929 годов.

Монография показывает, что I Тюркологический съезд стал переломным этапом в истории тюркологической науки. Съезд рассматривается как международная научная площадка, на которой были приняты важнейшие решения, касающиеся научной классификации и сравнительного изучения тюркских языков, развития терминологии, реформы алфавита, расширения научного сотрудничества и исследования богатого культурного наследия тюркских народов. Комплексное исследование научного наследия учёных разных стран, их теоретических концепций и освещения

съезда в прессе позволяет на основе научных фактов обосновать его долговременное влияние на последующее развитие тюркологической науки. Монография представляет собой ценный научный источник, демонстрирующий, что I Тюркологический съезд является не только важным историческим событием, но и одним из ключевых этапов формирования теоретико-методологических основ современной тюркологии.

**The First Turkological Congress – 100:
A Historical Retrospective**

Abstract

This monograph is a scholarly work dedicated to the 100th anniversary of the First Turkological Congress, held in Baku from 26 February to 6 March 1926. The Baku Turkological Congress is regarded as a landmark event of historical significance in the cultural integration of the Turkic peoples and the formation of a common scholarly and cultural space. The book examines the Congress from various perspectives, highlighting its role in the development of Turkic studies, linguistics, history, culture, and socio-intellectual thought. By analyzing the Congress proceedings, archival documents of the period, and its rich scholarly legacy, the authors substantiate its exceptional importance for the advancement of Turkological scholarship.

The first part of the monograph is devoted to the theoretical linguistic issues discussed at the First Turkological Congress. This section explores A. N. Samoylovich's concept of the study of the Turkic languages, presents a historical and theoretical analysis of N. Poppe's Altaic studies theory, examines Professor Bekir Chobanzade's report delivered at the Congress, and provides a scholarly interpretation of A. Baitursynov's concept of terminology formation in the Turkic languages.

The second part of the monograph, entitled *Turkic Areal Linguistics at the First Turkological Congress*, analyzes the scholarly approaches proposed at the Congress regarding the language, literature, and ethnography of the Anatolian and Balkan Turks. Particular attention is devoted to the studies of the Hungarian scholar Mészáros on the ethnography of the Anatolian and Balkan Turks, as well as to the scholarly views of the German Turkologist Theodor Menzel concerning the study of

their literature. Their contributions are presented and critically evaluated in detail.

The third part of the monograph, *The First Turkological Congress Through the Eyes of Distinguished Scholars and the Press*, investigates the activities of prominent scholars who contributed to the Congress through their academic presentations, as well as the coverage of the Congress in the contemporary press. This section analyzes V.V.Bartold's views on the scientific significance of the Congress and the scholarly perspectives of the eminent Turkologist S.Malov on the study of ancient Turkic written monuments. It also offers a systematic analysis of the preparation, proceedings, and subsequent evaluation of the Congress in the Azerbaijani press between 1922 and 1929, based on materials published in newspapers and journals.

The monograph demonstrates that the First Turkological Congress constituted a turning point in the history of Turkological scholarship. It is evaluated as an international academic platform at which important decisions were adopted concerning the scientific classification and comparative study of the Turkic languages, the development of terminology, alphabet reform, the expansion of scholarly cooperation, and the study of the rich cultural heritage of the Turkic peoples. By comprehensively examining the scholarly legacy and theoretical concepts of researchers from different countries, together with the Congress's representation in the press, the book substantiates—on the basis of scholarly evidence—the long-term influence of this distinguished event on the subsequent development of Turkological studies.

The monograph serves as a valuable scholarly resource demonstrating that the First Turkological Congress was not merely a historical event but also a crucial milestone in the formation of the theoretical and methodological foundations of modern Turkology.

**Der Erste Turkologische Kongress – 100 Jahre:
Ein Blick in die Geschichte**

Zusammenfassung

Die Monografie ist eine wissenschaftliche Publikation, die dem 100. Jahrestag des Ersten Turkologischen Kongresses gewidmet ist, der vom 26. Februar bis 6. März 1926 in Baku stattfand. Der Turkologische Kongress von Baku gilt als ein historisch bedeutsames Ereignis für die kulturelle Integration der Turkvölker sowie für die Herausbildung eines gemeinsamen wissenschaftlichen und kulturellen Raums. Das Buch untersucht die Rolle des Kongresses für die Wissenschaft, die Sprachwissenschaft, die Geschichtsforschung, die Kultur und das gesellschaftliche Denken der türkischen Welt aus unterschiedlichen Perspektiven. Auf der Grundlage der Kongressmaterialien, zeitgenössischer Archivdokumente und des reichen wissenschaftlichen Erbes analysieren die Autoren die außergewöhnliche Bedeutung des Kongresses für die Entwicklung der Turkologie.

Der erste Teil der Monografie ist den theoretischen Problemen der Sprachwissenschaft gewidmet, die auf dem Ersten Turkologischen Kongress diskutiert wurden. In diesem Abschnitt werden das Konzept von A.N.Samojlowitsch zur Erforschung der Turksprachen, die historische und theoretische Analyse der altaistischen Theorie von N. Poppe, der Vortrag von Professor Bekir Çobanzade auf dem Ersten Turkologischen Kongress sowie das Konzept der Terminologiebildung in den Turksprachen von A. Baitursynow wissenschaftlich untersucht und erläutert.

Der zweite Teil der Monografie trägt den Titel „Areal sprachliche Fragestellungen der Turksprachen auf dem Ersten Turkologischen Kongress“. Hier werden die auf dem Kongress vertretenen wissenschaftlichen Ansätze zur Erforschung der

Sprache, Literatur und Ethnographie der anatolisch-balkanischen Türken analysiert. Insbesondere werden die ethnographischen Forschungen des ungarischen Wissenschaftlers Mészáros zu den anatolisch-balkanischen Türken sowie die wissenschaftlichen Überlegungen des deutschen Turkologen Theodor Menzel zur Erforschung ihrer Literatur ausführlich dargestellt und bewertet.

Der dritte Teil der Monografie mit dem Titel „Der Erste Turkologische Kongress aus der Sicht bedeutender Persönlichkeiten und der Presse“ behandelt die Tätigkeit namhafter Wissenschaftler, die mit ihren wissenschaftlich-theoretischen Beiträgen den Kongress bereicherten, sowie die Darstellung des Kongresses in den zeitgenössischen Medien. Analysiert werden unter anderem die Auffassungen von W.W.Barthold über die wissenschaftliche Bedeutung des Kongresses sowie die wissenschaftlichen Ansichten des bedeutenden Turkologen S. Malow zur Erforschung der alttürkischen Schriftdenkmäler. Darüber hinaus wird anhand von Zeitungs- und Zeitschriftenmaterialien eine systematische Analyse der Vorbereitungsphase, der Durchführung und der späteren Bewertung des Ersten Turkologischen Kongresses in der aserbajdschanischen Presse der Jahre 1922–1929 präsentiert.

Der Kongress wird als internationale wissenschaftliche Plattform bewertet, auf der bedeutende Beschlüsse zur wissenschaftlichen Klassifikation und vergleichenden Erforschung der Turksprachen, zur Entwicklung der Terminologie, zur Alphabetreform, zur Intensivierung der wissenschaftlichen Zusammenarbeit sowie zur Erforschung des reichen kulturellen Erbes der Turkvölker gefasst wurden. Durch die umfassende Untersuchung des wissenschaftlichen Erbes und der theoretischen Konzepte von Forschern aus verschiedenen Ländern sowie der Berichterstattung über den Kongress in der Presse wird der

nachhaltige Einfluss dieses bedeutenden Ereignisses auf die weitere Entwicklung der Turkologie anhand wissenschaftlicher Fakten nachgewiesen. Die Monografie erweist sich als eine wertvolle wissenschaftliche Quelle, die belegt, dass der Erste Turkologische Kongress nicht nur ein historisches Ereignis war, sondern zugleich eine entscheidende Etappe in der Herausbildung der theoretischen und methodologischen Grundlagen der modernen Turkologie darstellt.

G.F.Əliyeva, N.S.Novruzova, T.A.Quliyev,
E.Ə.Şükürlü, A.E.Ələkbərova, Z.İ.Qasımova

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY 100:
TARİXƏ NƏZƏR

Kitab
“Zərdabi Nəşr” MMC
Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
Çap edilmişdir

Çapa imzalanmışdır:
Format 60x84/16. Tiraj: 200,
Ofset kağızı. Ofset nəşri.